

КеАҚ «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті»

Филология институты

«8D02301 – Филология» білім беру бағдарламасы

АМАНКУЛОВА ЛАЙЛА АБДРАЙМОВНА

Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясы

Философия докторы (PhD)

дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші

ф.ғ.к., қауымд. проф. Бегманова Б.С.

Шет елдік ғылыми жетеші

Түркия, Анкара PhD, проф. R.G.Öğüt Eker

Тапсырған күні: 17 сәуір, 2026 жыл

Жалпы сөз көлемі (қолданылған әдебиеттер тізімі мен қосымшаларды қоспағанда): 65536

Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР	3
КЕСТЕЛЕР ТІЗІМІ	6
СУРЕТТЕР ТІЗІМІ	7
КІРІСПЕ	8
I ТАРАУ. МЕНТАЛЬДІЛІК ЖӘНЕ КОНЦЕПЦИЯ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	18
1.1 Менталитет және ментальділік ұғымдарының ғылыми интерпретациясы	18
1.2 Концепция терминінің әдебиеттанудағы ғылыми парадигмасы	42
Бірінші бөлім бойынша тұжырым	71
II ТАРАУ. ӘДЕБИЕТТЕРДІ ТАЛДАУ	73
2.1 Қазақ лирикасының даму үрдістері мен көркемдік жаңашылдықтың зерттелуі	83
2.2 Қазіргі қазақ лирикасындағы этномәдени құндылықтардың концептуалдық жүйесіндегі ғылыми ізденістер	105
2.3 Тәуелсіздік кезеңі поэзиясындағы діни аксиологиялық көріністердің зерделенуі	143
Екінші бөлім бойынша тұжырым	163
III ТАРАУ. ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАСЫ	166
3.1 Зерттеудің жоспары мен дизайны	166
3.2 Зерттеу құралдары	168
3.3 Деректерді жинау әдістері мен құралдары	168
3.4 Деректерді талдау	169
3.5 Этикалық тәуекелдерді ескеру	172
Үшінші бөлім бойынша тұжырым	172
IV ТАРАУ. ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛҚЫЛАУ	173
4.1 Қазіргі поэзиядағы лирикалық кейіпкердің ментальді философиясы	173
4.2 Тәуелсіздік кезеңі лирикасындағы ұлттық менталитеттің жалпыдан жекеге ауысуы	178
4.3 Қазіргі лирикадағы ұлттық жад феномені	194
4.4 Виртуалды кеңістіктегі қазіргі қазақ поэзиясының дискурсы	235
Төртінші бөлім бойынша тұжырым	249
ҚОРЫТЫНДЫ	252
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	258

АНЫҚТАМАЛАР

Бұл диссертациялық жұмыста келесі терминдерге сәйкес анықтамалары қолданылған:

Автор - (лат. auctor – жаратушы, негізін қалаушы) – өнертануда, философияда эстетикалық, сондай-ақ мәдени-әлеуметтік категория ретінде қарастырылатын ұғым. Қазіргі әдебиеттануда қалыптасқан түсінік бойынша автор – өз шығармасы арқылы өзінің дара көркемдік танымын әйгілейтін шығармашылық тұлға.

Авторлық көзқарас - белгілі бір мәселеге автордың өзіндік көзқарасы, қалыптасқан оқиғаға жеке беретін бағасы.

Ақын - поэзиялық туындыларды (өлең, жыр-дастан, поэма) ауызша айтып не жазып шығаратын өнер иесі, халықтың көркемдік талғамын қалыптастырып, жалғастыратын сөз шебері. Ақын ұғымының жырау, жыршы, өлеңші сияқты ұғымдардан ауқымы кең. Ауыз әдебиетінде ақын өлең, жыр-дастандарды шығарушы да, айтып таратушы да болған. Халықтың сөз өнерінде ертеден қалыптасқан дәстүр бойынша шынайы ақындар өлеңді табан астында суырып салып айтқан. Мұндай ақындар тек қазақ халқында ғана емес, туысқан қырғыз, қарақалпақ халықтарында да кездеседі.

Алтынкөпірліктер - Қазақстанның тәуелсіздік алар тұсында, XX ғасырдың 90-жылдары пайда болып, тәуелсіздік алғаннан кейін де поэзияға үлес қосып келе жатқан топ. «Алтынкөпірліктер» атауын сол топтың белді өкілі ақын Маралтай Ыбыраев қойған. Бұл топтың басты ерекшелігі – еркіндік пен бостандықты жырлау және ұлттық әдеби символдарды жаңғырту. (XXI ғасыр әдебиеттануы: терминдер сөздігі. – Алматы: «Service Press», 2024. – 296 б.)

Әдеби қаһарман - әдебиеттің идеялық-эстетикалық рөліне сай бейнеленетін тұлға. Ол қатардағы кейіпкерлерге, персонаждарға қарағанда бас кейіпкер, жан-жақты сомдалған толыққанды образ саналады, эпостық және әдеби эпикалық шығармаларда негізгі қаһарман ретінде жағымды түрде бейнеленеді.

Герменевтика – (грек. hermenlike – hermecno – түсіндіремін, түсінік беремін, ұғындырамын) – мәтіндерді ұғындыру және оның принциптерін түсіндіру жөніндегі ілім.

Дискурс - (лат. discursus, франц. discourse – сұқбат, ойлау, пайымдау, түсіну) – адамдардың тілдік әрекеті немесе сөйлеу тәсілі арқылы ақпарат алмасу, ой білдіру және қарым-қатынас үдерісі, яғни тілдің белгілі бір әлеуметтік, мәдени

немесе саяси т.б. мәнмәтінде қолданылуы. Ол тек сөз немесе сөйлемдердің белгілі бір мақсатқа, жағдайға немесе аудиторияға бағытталған қолданысын білдіреді. Дискурс термині лингвистикада, философияда, мәдениеттануда, әлеуметтануда және басқа да ғылым салаларында қолданылады.

Жанр - (франц. genre, лат. generis – түр, тек) – өнердің барлық түрлерінде тарихи қалыптасқан іштей жіктелім жүйесі. Көркемдік әдіс арқылы белгілі дәуірде көптеген жазушылардың шығармаларында қолданылған өмір шындығын суреттеу ерекшелігі, соны айқындайтын негізгі принциптері.

Интерпретация - көркем мәтінді түсіндіру, ұғыну және ғылыми тұрғыдан талдау. Көркемдік тұтастықты әдебиеттану теориясы мен әдіснамасының қағидаттары негізінде тану. Интерпретация барысында қаламгердің шығармашылық әлеуеті мен даралық сипаты айқындалып, әдеби туындының мазмұндық-мағыналық қырлары өзге жанрлық немесе көркемдік формада жаңаша көрініс табады.

Интертекст – (лат. intertexto – тоқылу) – бір мәтіннің басқа мәтінмен байланысы, мәтін мағынасын автор белгілегендей етіп өзгертетін мәтіндердің диалогтік қарым-қатынасы. Мәтінаралық байланыс әдебиетте ежелден қолданылып келе жатқан көркемдік тәсіл болғанымен, модернизм мен постмодернизм философиясы мен эстетикасында ерекше мәнге ие болды.

Концепт - (лат. conceptus – ұғым, түсінік) – білім қорын, дүниетанымды, ой нысаны туралы көзқарасты танытатын сананың құрылымдық-мазмұндық бірлігі. Концепт термині қазіргі заманғы гуманитарлық ғылым салаларында (философия, тіл білімі, әдебиеттану, мәдениеттану, өнертану, т.б.) белсенді түрде қолданылады. Концепт термині сана сферасымен, ментальді құбылыстарымен сабақтастықта философия ғылымының да зерттеу нысаны бола алады.

Көркем сана - тарихи уақиғалардың негізінде анықталатын оқиғалар мазмұны әрі мифтік, нормативті, тарихи сана құрылымдарының жиынтығы.

Лирика – (грек. lira – лира аспабымен сүйемелденеді; ырғақтық) – көркем әдебиет жанрының бірі. Адамның көңіл-күйін, сезім дүниесін тікелей бейнелеп көрсетеді. Лирикалық шығармалар өлеңмен жазылады, онда автордың немесе кейіпкердің дүниеге көзқарасын, оның сезімін суреттеу, әсірелеп бейнелеу арқылы көрсетеді.

Мекеншак (хронотоп) - (грек тілінен chronos – уақыт және topos – орын) – көркем шығармадағы уақыт пен кеңістіктің бірлігі. Бұл терминді әдебиетке ең

алғаш М.М.Бахтин «Романдағы уақыт пен хронотоптың формалары» деген зерттеуінде енгізген.

Менталитет (діл) - адамдардың белгілі бір қоғамдастығына тән, нақтылы тарихи-мәдени ортада қалыптасқан мінез-құлықтардың және іс-әрекеттердің біркелкі сипатын білдіретін ұғым. Менталитет мәдени бірегейленумен және тұлғаның өзін-өзі белгілі бір мәдени ортада сезіну деңгейімен байланысты.

Ментальділік - адамдарды бір әлеуметтік және тарихи қауымдастықтарға жұмылдыратын ішкі әлемдерінің тұрақты көңіл-күйі: адамдардың ойлау мен әрекеттің белгілі бір типіне ыңғайлануы мен жақындығының жиынтығы. Ментальділік бір жағынан мәдениет пен дәстүрдің нәтижесі ретінде көрінеді, сонымен бірге мәдениеттің дамуының терең көзі болып табылады. Ментальділіктің бұзылуы психологиялық дағдарысқа, адамдардың өзін ұстауларының өзгеруіне әкеліп соғады.

Ұлттық діл - халықтың тарихи тұрғыда рухани, экономикалық, этникалық дамуындағы барлық ерекше мінезі мен ерекше белгілерінің күрделі жиынтығы.

Ұлттық код - бір-бірімен гармониялы байланысқан, үйлесіммен үйлескен ұлттық құндылықтар негізі.

Ұлттық құндылық - адамның адамдық мәнін, ішкі қасиетін анықтайтын негіз.

Ұлттық мінез - халықтың болмысында ұзақ жылдар бойы тарихи мәдени факторлар негізінде қалыптасқан әрі түрлі оқиғаларға деген эмоциясы, сезімі. Сонымен бірге мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан салт пен дәстүр, бір қалыпқа түскен материалдық идеялары; өнерде, фольклорда, салт пен дәстүр, әдепте көрінетін ұлт жетістіктері; этнос мүшелерінің мәдени тұтастығы; ұлттың қоғамдық-психологиялық қыры.

Шығармашылық психологиясы - суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі, шығармашылық психологияның ерекшелігін зерттейтін әдеби, ғылыми көзқарас.

Ұлттық жад - ұлттық идентификацияның негізгі ұғымы, этномәдени құндылықтың бейсаналы түрде этнос санасында бейнеленуі.

Тарихи сана - ұлттық идентификациясы негізінде заман сипаты мен дәуір өзгерістерінің этнос санасындағы көрінісі.

КЕСТЕЛЕР ТІЗІМІ

Кесте 1. «Менталитет» және «ментальділік» ұғымдарының салыстырмалы кестесі	39
Кесте 2. Әдебиеттегі көркемдік концепциялардың классификациясы	59
Кесте 3. Қазіргі қазақ лирикасындағы этномәдени құндылықтарды зерттеушілер кестесі	106
Кесте 4. Тәуелсіздік кезеңі поэзиясындағы діни-аксиологиялық бағыттар	162
Кесте 5. Терминдердің жеке сипаттамасы	166
Кесте 6. Модельдің жұмыс істеу схемасы	176
Кесте 7. Тәуелсіздік кезеңі лирикасындағы ұлттық доминантты концептілердің мағыналық өрісі	176
Кесте 8. Ақын Шерхан Талаптың поэзиясындағы басты концептілер	189
Кесте 9. «Адал азамат» концепциясы	233
Кесте 10. Қазақ поэзиясының жаңа медиадағы өмір сүру формалары	241
Кесте 11. Нәтижелердің ғылыми құндылығын бағалау кестесі	249

СУРЕТТЕР ТІЗІМІ

Сурет 1. Концепция терминінің ғылымдағы қолданысы

43

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясының көркемдік табиғатын айқындау және оның ұлттық дүниетаныммен, сондай-ақ заманауи поэтикалық дискурспен сабақтастығын зерделеу – бүгінгі әдебиеттану саласының теориялық-әдіснамалық өзекті мәселелерінің бірі. Қазіргі қазақ лирикасы ХХІ ғасырдағы қоғамдық-әлеуметтік, идеялық парадигмалардың күрделілігін айқын көрсететін әдеби феноменге айналды. Қазақ поэзиясы жаһандану, постколониалдық сананың қалыптасуы, әлеуметтік құрылымдағы өзгерістер және цифрландыру дәуіріндегі ұлттық болмыс, тарихи жад пен жеке тұлғаның ішкі әлемінің құрылымын бейнелейтін көркем-эстетикалық функциясын атқаратын құбылысқа айналды. Осы тұрғыдан алғанда, лириканың тек эстетикалық емес, сонымен қатар ментальділік, яғни ұлттың тарихи-мәдени ойлау құрылымдарын қайта репрезентациялап, сақтап, тасымалдайтын семиотикалық жүйе ретіндегі рөлі арта түсуде. Ұлттық әдебиеттің ментальділік аспектілерін тұжырымдау арқылы халықтың мәдени кодын анықтап, қоғамдық сана трансформациясын жан-жақты зерттеуге жол ашылады.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда, атап айтсақ, әдебиеттану, антропология, мәдениеттану және тағы басқа салаларда «ментальділік» категориясы халықтың тұрақты ойлау үлгілерін, мифологиялық және символдық кодтарын айқындайтын маңызды ұғым ретінде орныққан. Әдеби мәтінді мәдени-семиотикалық кеңістік ретінде қарастыруда мәдени семиотикалық бағыттардың негізін қалаушылардың бірі, белгілі ғалым Ю. Лотманның семиотика теориясы мен методологиясы, «семиосфера» тұжырымы тиімді әдіснамалық бағыт-бағдар ұсынады.

Әдебиет мәдени кодтарды жүйелеп, трансформациялайтын семиотикалық жүйе ретінде ұлттық тарихи жад, дүниетаным, архетиптік құрылымдардың сақталуына және жаңғыруына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мәтіндік дискурстарды талдау ұлттық ментальділіктің көркемдік функциясын айқындауға мүмкіндік береді. Ғалым М. Бахтиннің диалогизм, мекеншәк және көпдауыстылық (полифония) туралы теориялық қағидаттары ментальділік сипатты айқындауда қосымша аналитикалық тәсілдер ұсынады. Бұл теория жеке тұлғаның ішкі дискурсы мен қоғамдық-идеологиялық кеңістіктің өзара ықпалын зерделеуге, «мен» және «біз» категорияларының арақатынасы арқылы ментальділік қайшылықтар мен мәдени кодтардың көрінісін ашуға мүмкіндік

береді. Қазіргі қазақ лирикасында жеке тұлғаның ішкі дауысы мен қоғамдық дискурс тоғысы осы әдіснамалық парадигма контексінде зерделеуді қажет етеді.

Диссертациялық жұмыстың тәжірибелік-эмпирикалық негізін қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілдері Б.Беделхан, Е.Алаштуған, Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, А.Исәділ, Д.Берікқажы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және жас буын Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан, Н.Майтайұлы тағы басқа да қаламгерлердің шығармашылығы құрайды. Аталған авторлар поэзиясындағы ұлттық мифтер, рухани-эстетикалық кодтар, тарихи жады элементтері жаңа поэтикалық жүйеде қайта репрезентацияланып, қазіргі әдебиеттегі «ментальділік жаңғырудың» бағыттарын айқындауға негіз болды.

Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі әдеби үдерісті зерттеген С.Қирабаев, Ш.Елеукенов, Ә.Нарымбетов, А.Егеубаев, А.Ісімақова, Б.Ыбырайым, Т.Шапай, Г.Орда, С.Ержанова және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде ұлттық дүниетаным мен көркемдік сана мәселелері зерделенгенімен, ХХІ ғасыр қазақ лирикасындағы ментальділік концепция кешенді түрде зерттеу нысанына айнала қоймағаны белгілі. Б.Беделхан, Е.Алаштуған, Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан сияқты жас буын ақындардың шығармалары ментальділік модельдер тұрғысынан бірізді ғылыми жүйеде қарастырылмаған. Жалпы алғанда, қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік категориялардың көркемдік-когнитивтік табиғатын арнайы әрі жүйелі талдау ұлттық әдебиеттануда әлі қалыптаса қоймаған мәселе екені белгілі. Әдебиеттегі ұлттық дүниетаным, архетип, мифопоэтика, көркемдік сана мәселелері жеке зерттеу нысандары ретінде қарастырылғанымен, поэзиядағы ментальділік концепциялардың тұтас теориялық моделін жасау ғылыми тұрғыдан әлі де назар аударуды қажет ететін мәселелердің бірі деп тұжырымдаймыз. Осыған байланысты ұсынылып отырған диссертациялық зерттеу жұмысы ұлттық әдебиеттанудағы осы бағытты дамытуға және қазіргі қазақ лирикасының ментальділік құрылымын теориялық тұрғыдан жүйелеуге елеулі үлес қосады.

Зерттеу нысаны. Қазіргі қазақ ақындары шығармашылығындағы ментальділік концепциясы.

Зерттеу пәні. Қазіргі қазақ поэзиясы.

Зерттеудің мақсаты. Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциялардың көркемдік табиғатын айқындау, олардың ұлттық дүниетаныммен және заманауи поэтикалық дискурспен сабақтастығын зерделеу.

Зерттеудің міндеттері

- ментальділік ұғымының теориялық-әдіснамалық негіздерін саралау;
- қазақ поэзиясындағы дәстүрлі ментальділік бастауларды (Абай, Шәкәрім, Мағжан, т.б. ақындар) анықтау;
- қазіргі қазақ ақындарының поэзиясындағы мифопоэтикалық, тарихи-мәдени кодтарды талдау;
- қазіргі қазақ лирикасының ментальділік даму тенденцияларын айқындау;
- тәуелсіздік кезеңі поэзиясында этномәдени кодтардың жаңғыртылуын, архетиптік бейнелердің жаңа интерпретациясын және поэтикалық еркіндікті қазіргі лириканың жетекші даму бағыттары ретінде айқындау;
- лирикалық тұлғаның көркемдік табиғаты жеке «мен» және ұжымдық «біз» синтезі арқылы ұлттық идентификацияны заманауи поэтикалық деңгейде бейнелейтінін зерделеу;
- заманауи қазақ ақындарының шығармашылығында ұлттық жад пен тарихи сананың жаңа поэтикалық типологиясының қалыптасқанын дәлелдеу;
- виртуалды кеңістіктегі лириканы әдеби коммуникацияның жаңа моделі ретінде қарастырып, оның қазіргі әдеби үдерістің маңызды құрамдас бөлігі екенін саралау.

Зерттеудің дереккөздері. Зерттеудің дереккөзін қазіргі қазақ ақындарының, атап айтқанда, Б.Беделхан, Е.Алаштуған, Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және жас буын Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан, т.б. шығармалары құрайды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

- қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясы – ұлттық руханият, тарихи жад және поэтикалық ойлау жүйесін біріктіретін тұтас көркемдік құрылым;
- ментальділік ұлттың тарихи-рухани тәжірибесін жинақтайтын күрделі феномен, ал концепт осы тәжірибенің көркем мәтіндегі семантикалық және символдық репрезентациясы;

– тәуелсіздік кезеңі поэзиясында этномәдени кодтардың жаңғыруы, архетиптік бейнелердің жаңа интерпретациясы және поэтикалық еркіндіктің кеңеюі – қазіргі қазақ лирикасының жетекші даму бағыттарының бірі;

– лирикалық тұлғаның көркемдік болмысы жеке «мен» мен ұжымдық «біз» бірлігі ұлттық идентификацияның заманауи поэтикалық деңгейін көрсетеді;

– қазіргі қазақ ақындарының шығармашылығында ұлттық жад пен тарихи сананың жаңа поэтикалық типологиясы және ұлттық болмыстың рухани жаңғыру үдерісі сабақтас;

– виртуалды кеңістіктегі лирика – әдеби коммуникацияның жаңа формасы;

– цифрлық поэтика – қазіргі әдеби үдерістің маңызды құрамдас бөлігі.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі. Зерттеу жұмысының теориялық негізі әдебиеттану, мәдениеттану, философия және психология ғылымдары шеңберінде қалыптасқан негізгі ғылыми тұжырымдарға сүйенеді. Бұл салааралық теориялық ұстанымдар көркем мәтінді тек эстетикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар мәдени-танымдық, құндылықтық және психологиялық кодтардың тоғысқан жүйесі ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Осыған орай зерттеу нысанын ментальділік пен аксиологиялық бағдарлар тұрғысынан талдауда гуманитарлық ғылымдарда орныққан кешенді әдіснамалық көзқарастар басшылыққа алынды.

Ментальділік феномені гуманитарлық зерттеулерде іргелі категория ретінде танылып, оның мәні мен құрылымдық табиғаты әлемдік ғылымда әртүрлі теориялық мектептер тұрғысынан сараланған. Атап айтқанда, мәдени семиотика және мәтін теориясы аясында ментальділік мәселесіне қатысты тұжырымдар Ю. Лотман еңбектерінде мәдени жады, таңбалық жүйе және семиосфера ұғымдары арқылы талданады (Лотман, 1992; 45). Ал структурализм бағытындағы ғылыми пайымдауларда мәдени код пен ойлау модельдерінің архетиптік сипаттары К. Леви-Стросс зерттеулерінде мифологиялық сана жүйесімен байланыста қарастырылған (Леви-Стросс, 1962; 63). Сонымен қатар психологиялық мектеп шеңберінде ментальділіктің терең қабаттары ұжымдық бейсаналық, архетиптер және символдық образдар жүйесі арқылы түсіндіріліп, бұл бағыттағы іргелі ұстанымдар К. Юнг тұжырымдарымен сабақтастық табады (Юнг, 1964; 41). М. Бахтин еңбектерінде ментальділік мәселесі мәтіннің диалогтік табиғаты, мәдениетаралық коммуникация және мағыналардың көпқырлылығы тұрғысынан пайымдалады (Бахтин, 1979; 112). Аталған теориялық бағыттар диссертациялық

зерттеудің негізгі ұстанымдарын айқындауда маңызды ғылыми тірек қызметін атқарады.

Отандық әдебиеттануда ұлттық дүниетаным, көркемдік сана және тарихи жады мәселелері кеңінен қарастырылып, бұл бағыттағы теориялық негіз ұлттық гуманитарлық ойдың қалыптасу кезеңдерінде жүйелі түрде дамыды. Ұлттық мәдени таным мен халықтық болмыс табиғатын түсіндірудегі іргелі бастау көздерінің бірі Ш. Уәлиханов еңбектерімен сабақтасып, онда қазақ қоғамының рухани болмысы мен тарихи-әлеуметтік тәжірибесі терең пайымдалады (Уәлиханов, 1985; 27). Ә.Марғұлан зерттеулерінде мәдениет пен тарихи сабақтастық мәселелері археологиялық-этнографиялық материалдар негізінде тұжырымдалып, ұлттық дүниетанымның тамыры кең көлемде танылады (Марғұлан, 1998;14). Ал М. Әуезов ғылыми мұрасында ұлттық көркемдік сананың тарихи даму логикасы мен әдеби дәстүр эволюциясы кешенді түрде сараланған (Әуезов, 2001; 95). Сондай-ақ көркемдік ойлау жүйесі мен әдеби дамудың теориялық мәселелерін зерделеуде З. Қабдоловтың әдебиет теориясы, көркемдік әдіс пен стиль туралы тұжырымдары маңызды методологиялық қызмет атқарады (Қабдолов, 1992; 52). Р. Нұрғали еңбектерінде ұлттық әдебиеттің жанрлық дамуы, көркемдік жүйе және драматургия табиғаты тарихи-типологиялық қырынан пайымдалған (Нұрғали, 2007; 33). С. Қасқабасов пен Ш. Ибраев еңбектеріндегі фольклорлық сана, мифопоэтика және дәстүр сабақтастығы мәселелері ұлттық ментальділік феноменін әдебиеттанулық аспектіде талдауға мүмкіндік береді (Қасқабасов, 2002; 76; Ыбраев, 2000; 44). Қазіргі әдебиеттануда ұлттық дүниетаным мен көркемдік ойдың дамуын жүйелі пайымдаған А. Ісімақова, Б. Майтанов, Г. Орда, С. Ержанова еңбектері зерттеу жұмысының ғылыми негізін тереңдетіп, теориялық бағдарларын нақтылауға ықпал етті (Ісімақова, 2014; 90; Майтанов, 2012; 61; Орда, 2018; 8; Ержанова, 2020; 103).

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін тәуелсіздік кезеңіндегі қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерістерін, жанрлық-стильдік ерекшеліктерін, көркемдік-эстетикалық бағыттарын саралаған ғылыми еңбектер құрайды. Бұл бағыттағы зерттеулер қазіргі әдеби үдерістің трансформациялық сипатын тануға, көркемдік жаңарудың ішкі заңдылықтарын анықтауға және ХХІ ғасырдағы қазақ лирикасының эстетикалық-идеялық бағдарларын кешенді түрде пайымдауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияда тәуелсіздік дәуіріндегі әдеби бағыттардың қалыптасуы мен көркемдік ізденістер жүйесі ғылыми тұрғыдан

талданып, диссертациялық жұмыстың әдіснамалық бағдарын айқындауда негізгі дереккөздердің бірі ретінде қолданылды («Қазіргі қазақ әдебиеті...», 2013; 11-15). Ғалымдар Д. Қамзабекұлы, Б. Омар және А. Шәріптің «Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальділік» атты еңбегі ұлттық дүниетаным мен көркемдік ойлау жүйесінің сабақтастығын дәйектей отырып, дәстүрлі ментальділіктің әдеби мәтіндегі көрініс беру механизмдерін түсіндіруде теориялық-әдіснамалық бағдар қызметін атқарды (Қамзабекұлы, Омар, Шәріп, 2015; 38-42). Сонымен қатар «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты он томдық іргелі зерттеуде фольклор мен әдеби дәстүр сабақтастығына қатысты ұсынылған ғылыми тұжырымдар зерттеудің тарихи-типологиялық бағытын орнықтыруға негіз болды («Қазақ әдебиетінің тарихы», 2010; 57-60). Әдебиеттанушы ғалым А. Ісімақованың «Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану» монографиясында қазіргі әдебиеттанудағы әдіснамалар мен зерттеу бағыттары жүйеленіп, диссертацияның ғылыми-теориялық ұстанымдарын нақтылау ісінде маңызды рөл атқарды (Ісімақова, 2011; 23-26).

Зерттеу жұмысының дереккөздік негізін тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби үдеріс, көркемдік жаңару және жас қаламгерлер шығармашылығын зерделеуге арналған ұжымдық еңбектер мен ғылыми зерттеулер құрайды. Бұл еңбектер қазіргі әдеби процестегі тенденцияларды нақтылауға, жаңа эстетикалық өлшемдер мен көркемдік стратегиялардың қалыптасуын пайымдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, «Жаңа қазақ әдебиеті. Дарынды жастардың шығармашылық жетістіктері» атты ұжымдық монографияда қамтылған ғылыми пайымдаулар мен материалдар жас ақын-жазушылардың шығармашылық бағдарларын саралауда құнды дереккөз ретінде пайдаланылды (Жаңа қазақ әдебиеті..., 2016; 9-13). Аталған еңбек диссертациялық жұмыста қарастырылатын қазіргі қазақ лирикасындағы жаңашылдық сипаттарын, көркемдік тенденциялар мен стильдік өзгерістердің ішкі табиғатын нақтылай түсуге мүмкіндік береді.

Осылайша, талдауға негіз болған ғылыми еңбектер мен теориялық тұжырымдар зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық тұғырын қалыптастырып, диссертацияның мазмұндық құрылымын жүйелеуге, зерттеу логикасын нақтылауға және алынған нәтижелерді ғылыми негізде дәйектеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар бұл еңбектер қазіргі қазақ әдебиеттануындағы ментальділік-аксиологиялық талдау бағытын әдіснамалық тұрғыда нығайтып, тәуелсіздік кезеңіндегі лирикалық мәтіндерді кешенді пайымдаудың ғылыми әлеуетін айқындайды.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының тұжырымдалған мақсаты мен нақты белгіленген міндеттерін орындау барысында ғылыми талдаудың әдіснамалық негізі ретінде салыстырмалы-тарихи әдіс таңдалып, зерттеу нысанының тарихи дамуы, мазмұндық эволюциясы және интерпретациялық ерекшеліктерін жан-жақты ашу мақсатында психоаналитикалық әрі герменевтикалық әдістер сабақтастықта, кешенді түрде пайдаланылды.

Ақындар тіліндегі «мен» және «біз» лирикалық тұлғаның жасалуын зерттеуде концептуалды модельдеу әдісі қолданылды. Индивидтік және ұжымдық сананың көркемдік динамикасын көрсетуде ментальді карта әдісі қолданылып, ментальділік талдау нысанына айналды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

– қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепция алғаш рет кешенді ғылыми нысан ретінде қарастырылып, оның теориялық негіздері мен көркемдік модельдері жүйелі түрде анықталды;

– ментальділік пен концепция категорияларының поэзиядағы өзара ықпалдасу механизмі айқындалып, қазақ поэзиясы контексіндегі ұлттық ойлау жүйесін бейнелеудің жаңа ғылыми интерпретациясы ұсынылды;

– тәуелсіздік кезеңі қазақ лирикасының ментальділік-аксиологиялық құрылымы арнайы талданып, этномәдени кодтардың жаңғыртылуымен байланысты жаңа көркемдік типология жасалды;

– Б.Беделхан, Е.Алаштуған, Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және жас буын Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан, т.б ақындардың шығармашылықтарын ментальділік тұрғыдан қарастыру арқылы ұлттық жад, тарихи сана және архетиптік бейнелердің жаңа поэтикалық үлгілері ғылыми айналымға енгізілді;

– қазіргі лирикалық тұлғаның («мен» және «біз») концептуалдық моделі жасалып, поэзиядағы индивидтік және ұжымдық сананың көркемдік динамикасы алғаш рет ментальділік талдау нысанына айналды;

– виртуалды кеңістіктегі поэзияның медиамәдени табиғаты ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, қазіргі қазақ лирикасының цифрлық поэтикасы мен интерактивті оқырман мәдениетінің әдеби үдерістегі рөлі айқындалды;

– қазақ поэзиясын этномәдени, аксиологиялық және медиапоэтикалық қырларынан қарастыруға мүмкіндік беретін жаңа ғылыми-әдіснамалық парадигма ұсынылып, әдебиеттегі ментальділік бағыттың теориялық мәселелері сараланды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы мен практикалық мәні. Зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы диссертациялық ізденіс нәтижесінде алынған ғылыми тұжырымдардың қазақ әдебиеттану ғылымында ментальділік-аксиологиялық талдау бағытындағы зерттеу өрісін кеңейтіп, аталмыш әдістемелік тәсілдің жаңа ғылыми-танымдық бағдар ретінде орнығуына ықпал етуімен айқындалады. Атап айтқанда, зерттеу барысында жасалған пайымдаулар мен қорытындылар қазақ әдебиетіндегі, соның ішінде қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік-эстетикалық және құндылықтық бағдарлар жүйесін кешенді әрі жүйелі түрде саралауға мүмкіндік беретін әдіснамалық тұғыр ретінде ұсынылады. Осы тұрғыдан алғанда, диссертациялық жұмыстың нәтижелері қазіргі қазақ лирикасы феноменін көпқырлы табиғаты тұрғысынан жан-жақты зерделеу барысында ғылыми бағдар қызметін атқарып, алдағы зерттеулерде теориялық негіз әрі методологиялық тірек ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық мәні алынған нәтижелердің жоғары оқу орындарындағы әдебиеттану бағытындағы білім беру үдерісіне тікелей енгізілу мүмкіндігімен сипатталады. Нақтырақ айтқанда, зерттеу барысында қалыптасқан тұжырымдар мен ғылыми қорытындылар «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті», «Әдеби үдеріс және сын мәселелері», сондай-ақ «Әдебиет теориясының практикумы» секілді курстар бойынша қосымша ғылыми-теориялық және оқу-әдістемелік материалдар ретінде қолданылуға лайық. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері оқу бағдарламаларын толықтыруға, семинар сабақтарының мазмұнын байытуға, студенттердің ғылыми ізденіс дағдыларын жетілдіруге және қазіргі әдеби процесті жаңа ғылыми әдіснама негізінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, диссертациялық еңбекте ұсынылған ғылыми нәтижелер мен тұжырымдар әдебиеттанудағы теориялық талдаулар мен практикалық қолданбалы зерттеулер арасындағы сабақтастықты күшейтіп, олардың өзара байланысын тереңдетуге және ұлттық әдебиеттанудың әдіснамалық әлеуетін арттыруға нақты үлес қосады.

Зерттеу жұмыстың негізгі мазмұны мен нәтижелері. Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары мен нәтижелері 12 ғылыми мақалада ұсынылды. Оның ішінде 4 мақала халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарында, 2-і шетелдік халықаралық конференцияда, 4 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін ғылыми басылымдарда жарық көрді.

1. Аманкулова Л., Бегманова Б. (2022). Қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік ізденістер (ақын Е.Жүніс шығармашылығы бойынша). – «Keruen» ғылыми журналы, 77(4). – Б. 254-263. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-21> (ағылшын тілінде)

2. Аманкулова Л., Қоспағарова А., Екер Г. (2024). Қазіргі қазақ поэзиясындағы этномәдени құндылықтар (ақын Ә.Шегебай шығармашылығы бойынша). – «Keruen» ғылыми журналы, 82(1). – Б.211–219. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-17> (ағылшын тілінде)

3. Аманкулова Л., Жалғасбаева Қ. Қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық ментальдік көріністері. – Евразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2025. – №3. – Б. 126-134. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.10>

4. Аманкулова Л., Жалғасбаева К. Көркем мәтіндегі ментальділік: прагматикалық аспект., - Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. № 1 2026.-229-242 б. DOI:10.59102/kufil/2026/iss1pp229-243

Халықаралық конференция жинақтарында жарияланған еңбектер

1. Аманкулова Л. Қазақ әдебиетіндегі ментальді құрылымдардың этномәдени ерекшеліктері // Түркия, Ыстамбұл. Қыркүйек 2025 ж.

2. Аманкулова Л. Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальдік концептінің көркемдік бейнеленуі // Түркия, Анкара. Қазан. 2025 ж.

3. Аманкулова Л. Peculiarities of toponyms functioning in kazakh folklore (on the material of heroic eposes) // «Ізденістер мен бағыттар» тақырыбындағы І халықаралық түркологиялық конгресс материалдары. – Түркия, Карабюк, мамыр, 2022. – Б.202–210.

4. Аманкулова Л. Қазақ лирикасындағы көркемдік ерекшеліктер мен ізденістер // «Әбіров әлемі» жобасы аясында ұйымдастырылған «Көп мәдениетті қоғамдағы өнер: салт-дәстүрлер және инновациялар» атты ІІІ халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – 2022. – Б.9-12.

5. Аманкулова Л. Қазақ лирикасының даму тарихы «Қазіргі әдебиеттану ғылымы және әдебиетті зерттеумен оқытудың өзекті мәселелері» // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 2025 ж. 23 сәуір.

6. Аманкулова Л. Заманауи қазақ лирикасының даму бағыттары және жаңашылдықтың көрінісі // «Филологиялық білім беру: ғылыми ізденіспен оқыту диалогі» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция (С.Демирел атындағы университет) 2025 ж. 30 сәуір.

7. Аманкулова Л. Қазақ лирикасындағы көркемдік таным // Жастар және ғылым: бүгіні мен болашағы IV халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – 2024. – 16 сәуір. – Б. 665-669.

Диссертациялық жұмыс Қазақ ұлттық қыздар университетінің «8D02301 – Филология» бағдарламасы бойынша зерттеулерді бағалауға құзыреті бар Қазақ әдебиеті кафедрасы мәжілісінде талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 258 бет.

Диссертацияның мемлекеттік бағдарламаларымен сәйкестілігі

Диссертация «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасымен сәйкестігі қоғамдық сананы көтеру мен ұлттық-рухани тамырды ілгерілетуге септігін тигізер алты жобаның төртіншісі – «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясын» жасау деп аталады. Халықтың ұлттық танымындағы киелі, сакралды ұғымдарының мәнін ментальділікпен тығыз айланыстыруға болады. «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақаладағы ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт, тарихи сананы жаңғырту жайлы идеялар мен ұлттық ментальділік, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында ел бірлігі, ұлттық құндылықтар сөз болады. Бұл да диссертацияның өзектілігін көрсетеді.«Ұлттық код», «Ұлттық сана» терминдерін ғылыми айналымға енгізу үшін таптырмас негіз болады. Диссертация «Қазақстан-2050» стратегиясы мемлекеттік бағдарламасына сәйкес келеді. Бағдарламада ұлттық мәдениет пен дәстүрді сақтау, зияткер ұлт қалыптастыру мәселелері қамтылған. Әдебиет осы «интеллектуалды ұлттың» негізі болып табылады. Сонымен қатар «Қазақстан Республикасының мәдени саясатының 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы» да бұл диссертацияның зерттеу өзектілігін айқындай түседі. “Қазақстан Республикасында ғылымды және жоғары білімді дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы” Әдебиеттану ғылымының (филологиялық зерттеулердің) мемлекет тарапынан қаржыландырылуы мен ғылыми кадрлар даярлау бағыттарын реттейді.Сонымен қатар 2025 жылғы ұлттық Құрылтайда айтылған Президент бастамалары: Мысалы, «Адал азамат» концепциясы. Бұл лирикадағы ментальділік тақырыбын а”Адал азамат” ментальдік бейнесін талдағанда өте өзекті.

I ТАРАУ. МЕНТАЛЬДІЛІК ЖӘНЕ КОНЦЕПЦИЯ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Менталитет және ментальділік ұғымдарының ғылыми интерпретациясы

Қазақ әдебиеті – ұлттық болмысты, тарихи жады мен дүниетанымдық бағдарларды көркемдік тұрғыдан репрезентациялайтын, мәдени-рухани тәжірибені жинақтап жеткізетін күрделі семиотикалық кеңістік. Әдебиетте ұлттың өзіндік таным жүйесі, өмірді қабылдау моделі, құндылықтар иерархиясы және ұжымдық сананың тұрақты құрылымдары көрініс табады. Осыған байланысты қазақ көркем сөзінің табиғатын түсіндіруде оны тек эстетикалық құбылыс ретінде емес, сонымен қатар этностың тарихи-мәдени тәжірибесін жүйелейтін әрі сақтайтын когнитивтік-мәдени феномен ретінде қарастыру маңызды. Әдеби дискурста ұлттық жадының мәтіндік табиғаты, өткеннің мәдени кодтары мен тарихи сананың жаңғыру арналары айқындалып, «ұлттық болмыс» ұғымы көркем модельдер арқылы мазмұндық тұрғыдан толығады.

Қазіргі заманғы қазақ поэзиясында ментальділік концепциясын зерттеу мәселесі ғылыми назардың өзегіне айналып отыр. Бұл үрдіс қоғамдық санадағы жаңғыру үдерістерімен, ұлттық идентификацияның күшеюімен және көркем мәтіннің мағыналық құрылымында мәдени кодтардың белсенденуімен тікелей сабақтас. Поэзиялық мәтін – этностың эмоционалдық-экспрессивтік тәжірибесі, символдық ойлау жүйесі мен құндылықтық бағдарлары шоғырланған дискурстық кеңістік. Сондықтан ментальділік концепциясы поэзияда тұрақты образдар, архетиптік модельдер, мифопоэтикалық құрылымдар және мәдени таңбалар арқылы айрықша көркемдік сипатқа ие болады. Бұл орайда ментальділік ұғымы белгілі бір этностың ұжымдық психологиясын, мәдени-әлеуметтік тәжірибесін және дүние бейнесін танытатын іргелі категория ретінде сипатталады.

Ғылыми парадигмада концепция (концепт) – белгілі бір этностың мәдени-танымдық ерекшелігін айқындайтын, санада орныққан когнитивтік құрылым. Концепт тілдік сананың негізгі бірліктерінің бірі ретінде ұжымдық тәжірибені жинақтап, мағына өндірудің әмбебап механизмі қызметін атқарады. Бұл тұрғыда концепт табиғаты жөніндегі зерттеулерде оның «мәдениет пен тілдің тоғысындағы мағыналық түйін» екені айқындалады. Демек, концепция

когнитивтік деңгейде ұлттың тарихи жадын, әлеуметтік тәжірибесін және құндылықтық бағдарларын біріктіріп, дүниетанымдық жүйені мазмұндық жағынан ұйымдастыратын семантикалық өзек қызметін атқарады. Ал көркем дискурста концепция «тілдік формада эстетикалық сипат алып», ұлттық дүниенің көркем бейнесін қалыптастыруда жетекші рөлге ие болады.

Көркем мәтін құрылымында концепция тілдік-образдық формаға еніп, ұлттық құндылықтарды, философиялық пайымдарды және дүниетанымдық бағдарларды танытады. Әсіресе, поэзияда концепция белгілі бір ұғымның логикалық анықтамасымен шектелмей, образ бен символға негізделген ассоциациялық өріс арқылы кеңейіп, авторлық дүниетаным мен ұлттық сананың өзара тоғысуын айқындайды. Зерттеушілер көрсеткендей, концепт құрылымында тек білім қоры ғана емес, бағалауыштық, эмоциялық және мәдени компоненттер де жинақталады. Осы себепті заманауи қазақ поэзиясындағы ментальділік концепциясын талдау ұлттық дүниетанымның көркем модельдену тәсілдерін, тарихи жадының поэтикалық мәтіндегі репрезентация механизмдерін және мәдени кодтардың семантикалық деңгейде іске асу заңдылықтарын жүйелі түрде ашуға мүмкіндік береді (Бахтин, 1979; 112).

Ғылыми кеңістікте «менталитет» және «ментальділік» ұғымдарының өзектілігі қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-мәдени трансформациялармен, жаһандану үдерісімен, ұлттық бірегейлікті жаңғырту мәселелерімен тікелей сабақтас. Бұл категориялар адамзаттың дүниені тану тәсілін, ұжымдық ойлау модельдерін, мәдени кодтардың қызмет ету механизмдерін және ғылыми сананың қалыптасуына әсер ететін факторларды жүйелі түрде түсіндіруге мүмкіндік беретін іргелі ұғымдар қатарынан орын алады. Осы тұрғыдан алғанда, ментальділік мәселесін зерттеу тек гуманитарлық пәндер шеңберімен шектелмей, әлеуметтік коммуникация, мәдениетаралық өзара ықпалдастық, ұлт психологиясы, білім мен таным философиясы сияқты бағыттармен де тоғысады.

Қазіргі ғылымдағы прогресті тек жаңа технологиялар мен инновациялық әдістердің енгізілуі арқылы ғана сипаттау жеткіліксіз. Ғылым дамуы – ғылыми білімді өндірумен қатар, оны қабылдау, түсіну және интерпретациялау тетіктерінің жаңаруы мен күрделенуіне тәуелді. Демек, ғылыми нәтижелердің пәрменділігі көбіне сол білімді қабылдайтын әлеуметтік орта мен мәдени жүйенің танымдық дайындық деңгейімен өлшенеді. Осыдан келіп, менталитет пен ментальділік ұғымдары ғылыми ізденістерде тек теориялық категория ғана емес,

ғылыми парадигмалардың қалыптасуы мен эволюциясын түсіндіретін методологиялық бағдар ретінде де бағаланады.

Менталитет – тұлғаның және қауымның әлемді қабылдау, түсіндіру, бағалау жүйесін айқындайтын тұрақты құрылым. Ол белгілі бір мәдениетке тән ойлау стереотиптерімен, тарихи жадымен, құндылықтық бағдарлармен және ұлттық мінез-құлық үлгілерімен байланысады. Әрбір мәдени ортада өзіндік менталитеттің қалыптасуы – сол этностың дүниетанымдық тәжірибесінің нәтижесі. Мұндай ерекшелік ғылымға қатынаста да көрінеді: зерттеу нысанын таңдаудан бастап, ғылыми дәлелдеу үлгілерін ұйымдастыруға дейінгі аралықта мәдени таным ықпалы анық сезіледі. Сондықтан менталитет ғылыми қызметтің әлеуметтік-психологиялық «ішкі фоны» іспетті қызмет атқарып, білім өндіру логикасына тікелей немесе жанама әсер етеді. Ал ментальділік ұғымы менталитетпен мазмұндас болғанымен, танымдық сипаттағы нәзік айырмашылықтарға ие. Бұл жөнінде профессор А. Салқынбай ұлттық когнитивтік жүйені сипаттай отырып, менталитет пен ментальділікті отандық ғылыми дәстүрге лайық түсіндіреді: «Біз «ментальность» ұғымын «ділдік» термин сөзімен, менталитетті “діл” сөзімен таңбалаймыз. Діл мен ділдік ұғымы бір-бірімен тығыз байланысты бола тұра, бір-бірімен мазмұндық формалары жағынан айырмасы бар ұғымдар ретінде қарастырылады» (Салқынбай, 2021; 39). Осы тұжырым қазақ тіл біліміндегі антропоэзектік және когнитивтік бағыттарда ментальділік феноменін ұлттық-мәдени мазмұнмен сабақтастыра талдаудың ғылыми негізін айқындайды.

Менталитет категориясы – көбіне ұжымдық сана деңгейінде орныққан «дүние бейнесінің» тұрақты үлгісі болса, ментальділік сол дүниені танудың мәдени-психологиялық табиғатын, тілдік санада бекіген когнитивтік-бағалаушылық құрылымдарды қамтитын кең өрісті феномен ретінде танылады. Бұл екі ұғымның тоғысатын тұсы – олардың екеуі де ұлттық мәдениет пен қоғамдық тәжірибенің ықпалымен қалыптасып, адамның және қоғамның ойлау жүйесін бағдарлауы. Сол себепті ғылыми ізденістерде аталған ұғымдарды талдау зерттеушінің дүниені түсіндіру үлгілерін, ғылыми ақпаратты қабылдаудағы танымдық ерекшеліктерді, интерпретациялық шекараларды анықтауға жағдай жасайды. Сонымен қатар, ұлттық менталитетті тілдік дерек арқылы танудың маңызын отандық ғылыми дискурс ұлттық код теориясымен байланыстыра қарастырады. Мәселен, ұлттық код мәселесін талдаған еңбектерде ұлттық тіл, ұлттық мәдениет, ұлттық діл арасындағы байланыс біртұтас жүйе ретінде сипатталып, «ұлттық тіл – ұлттық мәдениет пен білімнің негізі; ұлттық діл –

ұлттық мінез, ұлттық құндылықтар» екені атап көрсетіледі. Бұл пікір ұлттық ментальділік пен ғылыми танымның сабақтастығын негіздеуде дәйекті тұғыр қалыптастырады: өйткені тіл – тек қатынас құралы емес, ол ұжымдық сананың танымдық моделі ретінде ментальділіктің «таңбалық архивін» сақтайды. Менталитет пен ментальділік ұғымдарын қазіргі ғылыми кеңістікте зерттеу – қоғамның мәдени-әлеуметтік құрылымын, ұлттық сана динамикасын, ғылыми білімді қабылдау логикасын және дүниетанымдық бағдарлардың эволюциясын кешенді түсіндіруге мүмкіндік береді. Демек, бұл категориялар бүгінгі ғылыми-теориялық талдауларда методологиялық мәнге ие болып, жаңа гуманитарлық парадигмалар қалыптастырудың маңызды тірек ұғымдары ретінде айқындалады.

Ментальділік ұғымы, өз кезегінде, адамның ішкі дүниесін, оның когнитивті процесін және эмоционалдық күйін зерттеуге бағытталған. Бұл ғылымның психология, когнитивті ғылым және нейроғылым сияқты салаларында маңызды болып табылады. Ментальділік ұғымы арқылы адамның ғылыми шығармашылығын, инновацияларды қабылдау қабілетін және жаңа идеяларды дамыту мүмкіндіктерін түсінуге болады. Қазақ менталитеті туралы ғалым Т.Қ. Бурбаев «Методологиялық тұрғыдан «менталитет» пен «ментальділік» ұғымдарын ажыратудың маңызы зор. Бір айта кетер жай, қазіргі философиялық әдебиеттерде бұл екі ұғым бір-бірінен ажыратылмаған. Олар кейде өзара тең ұғымдар ретінде немесе бір мағынада беретін ұғымдар түрінде қарастырылады» деп екі түрлі ұғым екенін айтады. Сонымен қатар «... ментальділік – күнделікті өмірдегі адамдардың мінез-құлқы мен іс-әрекетінде, ойлау бейнесіне, құндылықтарға деген қатынастарында нақты көрінетін бір қыры. Біз күнделікті тіршілікте менталитеттен бұрын ментальдік құбылыстарымен жиі кездесеміз. Ментальдік құбылыстар адам мінез-құлқы мен іс-әрекетінің сыртқы көрінісі болса, менталитет – ішкі құрылысы, тереңде жатқан дүние. Менталитет теориялық мәселе болса, ментальдік практикалық мәселе» деп тұжырымдайды (Бурбаев, 2005; 35).

«Менталитет» ұғымын бірқатар зерттеушілер ұлттық мінез түсінігімен тығыз байланыстыра қарастырып, кей жағдайда бұл екі ұғымды бір-бірінен ажыратпай, тең мағынада қолданғаны белгілі. Әсіресе, XIX-XX ғасырлар аралығында менталитетті ұлттық мінездің тікелей көрінісі ретінде түсіндіретін көзқарастар ғылыми айналымда кең тарады. Осы кезеңдегі көптеген ғалымдар менталитетті «ұлттық мінездің» синонимі ретінде қабылдап, оны халықтың мінез-құлықтық және психологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын негізгі ұғымдардың

бірі деп санаған. Бұл бағыттағы зерттеулерде «менталитет» пен «ұлттық мінез» ұғымдары ұлттың психикалық құрылымының көрінісі ретінде қарастырылып, олардың халықтың темпераменттік ерекшеліктерімен, эмоционалдық реакцияларымен, сондай-ақ тарихи-әлеуметтік тәжірибесімен тығыз байланыста қалыптасатыны атап көрсетіледі. Мұндай түсіндірулерде менталитет белгілі бір ұлтқа тән ойлау тәсілдері, сезіну формалары мен мінез-құлық үлгілерінің тұтастай жүйесі ретінде сипатталады.

Ұлттық психологияның құрылымдық элементтерін айқындау барысында Қ. Жүкеш «Ұлттық психологияның сипаты» атты еңбегінде ұлттық психологияны күрделі, көпқұрамды құбылыс ретінде талдай отырып, оның құрамында үш негізгі компоненттің бар екенін көрсетеді: ұлттық мінез, ұлттық мүдделер мен қажеттіліктерді сезіну, ұлттық сана-сезім (Жүкеш, 1993; 26). Ғалымның пікірінше, бұл компоненттер өзара тығыз байланыста болып, ұлттың психологиялық болмысын тұтас жүйе ретінде қалыптастырады. Мұнда ұлттық мінез халықтың тұрақты мінез-құлықтық ерекшеліктерін білдірсе, ұлттық мүдде мен қажеттіліктерді сезіну ұжымдық мақсаттар мен құндылықтарға бағдарлануды айқындайды, ал ұлттық сана-сезім ұлттың өзін-өзі тануы мен тарихи жауапкершілігін бейнелейді. Ал Н. Елікбаев ұлттық рухани бейненің құрылымын екі қырынан қарастырады. Оның пайымдауынша, ұлттық рухани бейненің идеологиялық және психологиялық жақтары бар. Идеологиялық жағына әдебиет, өнер, ғылым, философия және діни ұғымдар жатқызылады, яғни бұл салада ұлттың дүниетанымдық бағдарлары мен құндылықтар жүйесі көрініс табады. Ал психологиялық жағы ұлттық психология мен ұлттық сезімді қамтиды, оған әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер және халықтың эмоциялық тәжірибесі енеді (Елікбаев, 1992; 45). Осылайша, ғалым ұлттық рухани болмысты тек идеялар жиынтығы ретінде емес, сонымен қатар халықтың күнделікті өмірінде көрінетін психологиялық құбылыс ретінде қарастыру қажеттігін негіздейді.

Жалпы алғанда, аталған көзқарастар «менталитет», «ұлттық мінез» және «ұлттық психология» ұғымдарының өзара тығыз байланыста екенін көрсетіп, оларды ұлттық болмысты түсіндіретін кешенді категориялар ретінде зерделеудің маңызын айқындайды. Аталған құбылыстар өзара үнемі диалектикалық байланыста дамып отырады. Халықтардың психологиялық ерекшеліктері мазмұны жағынан жалпыұлттық сипатқа ие болумен қатар, әлеуметтік-таптық категория ретінде де көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық психологияның ұлттық және таптық қырларының өзара ықпалы халықтың тарихи

дамуының нақты сатыларына және ұлттық формаларына сәйкес қалыптасады. Ұлттық психологияның құрылымы мен мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен, тарихи тәжірибесімен және қоғамдық қатынастар жүйесімен тығыз байланысты болады.

Әрбір халықтың ұлттық психологиясының өзіндік ерекшеліктері табиғи-географиялық ортаға, материалдық өмір сүру жағдайларына, мәдени даму деңгейіне, сондай-ақ ортақ өмір сүру тәжірибесі мен бірлескен күрес жағдайларына сәйкес қалыптасады. Осындай факторлардың ықпалы нәтижесінде жеке адам бойында ұлттық мінездің белгілері орнығып, ұлттық сезімдер, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды тану және сақтау дағдылары қалыптасады. Бұл үрдіс ұлттың тарихи жады мен мәдени сабақтастығын қамтамасыз ететін маңызды тетік болып табылады. Сонымен қатар, әрбір халықтың ұлттық мінезінде қарама-қарсы сипаттағы белгілердің қатар кездесуі заңды құбылыс ретінде танылады. Осыған байланысты ұлттық мінез құрылымында қайырымдылық пен қаталдық, жомарттық пен тойымсыздық, өзін-өзі жоғары бағалау, менмендік пен мешандық сияқты бір-біріне кереғар қасиеттер қатар өмір сүреді (Елікбаев, 1992; 8). Мұндай қайшылықтар ұлттық мінездің күрделі әрі көпқырлы табиғатын көрсетеді және оның тарихи-әлеуметтік жағдайларға тәуелді өзгермелі сипатын айқындайды. Н. Елікбаев ұлттық психология құрылымындағы ұлттық мінезді бастапқы, негізгі компонент ретінде қарастырады. Ғалым ұлттық мінездің басты белгілері ретінде еңбекқорлықты, еркіндік сүйгіштікті, қонақжайлылықты, батылдық пен қатқылдықты атап көрсетеді. Бұл қасиеттер түрлі ұлттарға ортақ болғанымен, әр халықтың өмір сүру тәсіліне, тарихи тағдырына және мәдени ортасына байланысты әртүрлі формада көрініс тауып, өзіндік мазмұнмен сомдалады (Елікбаев, 1992; 56). Осыған орай ұлттық мінезді үйреншікті дағдылар мен тұрақты әдеттердің жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Аталған қасиеттер тарихи кезеңдер барысында қалыптасып, халықтың қоғамдық-өндірістік тәжірибесі арқылы орнығады. Ұлттық мінез барлық халықтарға тән жалпы құбылыс бола отырып, жалпы және өзгешелік белгілердің бірлігі арқылы сипатталады. Бұл бірлік ұлттық мінездің әмбебап және даралық қырларын қатар қамтитын күрделі әлеуметтік-психологиялық феномен екенін дәлелдейді. Сондықтан да, біздің пайымдауымызша, менталитет пен ұлттық мінезді бірдей ұғымдар ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан негізсіз. Бұл екі феноменнің өзара байланысы болғанымен, олардың мазмұндық, құрылымдық және қызметтік айырмашылықтары айқын. Осы орайда зерттеушілер В.С. Кукушкин мен

Л.Д.Стефаненконың менталитет пен ұлттық мінезді барынша жақындастырып, тіпті тең дәрежеде сипаттауын орынды деп есептемейміз. Аталған авторлар менталитетті де, ұлттық мінезді де негізінен психологиялық құбылыстармен байланыстырып, екі ұғымға да ұқсас анықтама береді: «Менталитет – қоғамның барлық мүшелерінде әлеуметтік тәжірибе негізінде қалыптасатын психологиялық астары бар ойлау және мінез-құлықтың, қалыптың, менталитеттің көріністері» (Кукушкин, Стефаненко, 2000; 147). Бұл анықтама «менталитет» ұғымының әлеуметтік-мәдени ауқымын тарылтып, оны психологиялық құбылыс деңгейінде ғана түсіндіруге бейім екенін көрсетеді. Ал ғалымдар А. Қасабек пен С. Қасабектің пікірінше, «менталитет» ұғымының қалыптасуына, ең алдымен, психологиялық факторлар, атап айтқанда, салт-дәстүрлер, өмір сүру тәсілі және ұлттық мінезбен байланысты қырлар әсер етеді. Ғалымдар менталитет пен психологияны бір-біріне өте жақын құбылыстар ретінде қарастырып, олардың бейсаналық деңгейде пайда болып, адамдардың мінез-құлқына тікелей ықпал ететінін атап көрсетеді (Қасабек, Қасабек, 1998; 16). Дегенмен, менталитетті халықтық психологиямен толықтай теңестіру немесе оларды үнемі бірге қарастыру ғылыми дәлдікті әлсіретеді, себебі бұл ұғымдардың арасында елеулі айырмашылықтар бар. К. Жүкеш ұлттық психология мен менталитетті ажыратудың нақты ғылыми өлшемдерін ұсынады. Ғалымның пікірінше, ұлттық психология – салыстырмалы түрде тұрақты құбылыс, ол ұзақ уақыт бойы қалыптасқан және орныққан факторлардың нәтижесінде пайда болады. Мұндай тұрақты факторларға халықтың мекендейтін аумағының табиғи және климаттық жағдайы, дәстүрлі шаруашылық түрі, тарихи тәжірибесі, тілі, мәдениеті, солармен бірге қалыптасқан салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен өмір салты жатады. Ал менталитеттің қалыптасу факторлары мүлде өзге сипатта болады. Олар тұрақсыз, өзгермелі жағдайлармен, атап айтқанда өкімет жүргізетін саясатпен, әлеуметтік күйзелістермен, катаклизмдермен, идеологиялық ықпалдармен тығыз байланысты. Осыған байланысты ғалым ұлттық психологияны өзгерту қиын, ал менталитетті идеологиялық, әлеуметтік, экономикалық шаралар немесе білім деңгейін арттыру арқылы салыстырмалы түрде қысқа мерзімде өзгертуге болады деп тұжырымдайды (Жүкеш, 1993; 18).

Ұлттық психология мен менталитетті салыстыру нәтижесінде оларды ажырататын бірқатар белгілерді көрсетуге болады. Біздің ойымызша, бұл белгілерге мыналар жатады: біріншіден, ұлттық психология географиялық, әлеуметтік-тарихи, экологиялық, климаттық жағдайлармен, халықтың

шаруашылық түрімен, өмір салтымен, тарихымен, тілімен, салт-дәстүрлері және мәдениетімен байланысты қалыптасады, ал менталитет, көбінесе, өктемдік жүргізетін режимнің психологиясымен, ұлттық құндылықтар жүйесімен және әлеуметтік күйзелістермен айқындалады; екіншіден, ұлттық психологияны өзгерту үшін бірнеше ғасырлар қажет болса, менталитет салыстырмалы түрде тез құбылатын, қысқа тарихи мерзімде өзгеріске ұшырайтын құбылыс; үшіншіден, ұлттық психология тек бір этносқа тән болса, менталитет жалпы қоғамға, тіпті өркениеттік деңгейге қатысы бар феномен ретінде көрінеді. Ғалымдардың пайымдауынша, менталитетті тек қана психологиялық астары бар құбылыс ретінде шектеуге болмайды. Оны халықтың ұлттық, әлеуметтік, таптық және әлеуметтік-психологиялық хал-ахуалы ретінде кешенді түрде сипаттау қажет. Мұндай әлеуметтік хал-ахуал ұзақ тарихи даму барысында табиғи, географиялық, этникалық, әлеуметтік-саяси және мәдени жағдайлардың ықпалымен қалыптасады. Бұл үдерісте бұрынғы мен қазіргі жағдайлар органикалық байланыста дамып, халықтың тұрақты әлеуметтік-психологиялық қасиеттерін қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, менталитет тарихи және генетикалық тұрғыдан қалыптасқан, өңделген тұрақты әлеуметтік-психологиялық қасиеттердің жиынтығы ретінде көрініс береді (Бурбаев, 2003; 33).

Менталитет әлеуметтік-психологиялық қасиеттердің органикалық тұтастығын білдіреді, мұны немістердің, ағылшындардың және басқа да халықтардың менталитеті мысалында көрсетуге болады. Осындай тұтастық белгілі бір әлеуметтік топтың немесе халықтың өмірлік іс-әрекетінің көптеген қырларын айқындайды, олардың рухани және материалдық өмірінде, сондай-ақ мемлекеттік және әлеуметтік қарым-қатынастарында көрініс табады (Бурбаев, 2003; 33). Бұл көзқарасты біз орынды әрі ғылыми тұрғыдан негізді деп санаймыз, себебі «менталитет» ұғымының қамту аясы ұлттық мінезге қарағанда әлдеқайда кең. Біздің пікірімізше, «ұлттық мінез» менталитеттің құрамына кіретін маңызды компоненттердің бірі болып табылады. Ол — менталитеттен толық ажыратылмайтын, бірақ көлемі мен қызметі жағынан одан тар феномен. Сондықтан бұл екі ұғымды айырмашылықтарын ескере отырып, өзара жақын, бірақ тең емес құбылыстар ретінде қарастыру қажет. Осыған сәйкес, «менталитет» немесе «діл» ұғымын да ұлттық мінез феноменімен шектен тыс жақындастырмай, кең әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде зерделеу орынды. Кейбір зерттеушілер, мысалы О. Даун «Шведтердің ділі» атты еңбегінде психологиялық тестілердің нәтижелерін швед қоғамына жүргізілген әлеуметтік

зерттеулермен қатар қарастырады. Алайда біз бұл ұстанымды толық қолдай алмаймыз, себебі менталитетті тек психологиялық деректер арқылы түсіндіру оның көпдеңгейлі табиғатын толық ашпайды. Менталитет – бірнеше деңгейден тұратын күрделі құрылым. Оның құрамында табиғи және мәдени, рационалдық және эмоционалдық, саналы және бейсаналық, жеке және жалпылық деңгейлер бар. Осы бір-біріне қарама-қарсы қырлар менталитет құрылымында тоғысып, оның ішкі динамикасын құрайды. Ал ұлттық мінез ұғымының ауқымы анағұрлым тар. Ол менталитеттің негізгі қасиеттерін нақты іс-қимыл, мінез-құлық, қылықтар арқылы жүзеге асыратын тетік ретінде көрінеді. Ұлттық мінез көпқырлы болғанымен, көбінесе, ұлттық психологиялық деңгейде байқалады. Т.К. Бурбаевтың пікірінше, ұлттық мінез темпераментпен, эмоционалдық күймен, психогенетикалық ерекшеліктермен және әлеуметтік-мәдени ортаның ықпалымен қалыптасқан психикалық әдеттермен тығыз байланысты (Бурбаев, 2003; 33). Ғалым менталитет құрылымында екі деңгейді ажыратады: бірінші деңгейде әлеуметтік-мәдени құндылықтар, үлгілер мен тәжірибелер орналасады және олар мінез-құлық арқылы жүзеге асады; екінші деңгейде жасампаздық үдеріс көрініс табады, ол ескі мен жаңаның күресі арқылы сипатталады (Бурбаев, 2010; 32). Менталитет осылайша әлеуметтік-мәдени ақпаратты ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін күрделі жүйе ретінде қызмет атқарады. Бұл ақпараттың құрамында мәдени құндылықтар, стереотиптер, ритуалдық әрекеттер, салт-дәстүрлер, мифологиялық образдар мен архетиптер туралы ұжымдық бейсаналық мәліметтер бар. Мінез-құлық осы әлеуметтік-мәдени ақпаратты тікелей іс-қимыл арқылы көрсететін құрал болып табылады. Осыған байланысты менталитет пен ұлттық мінездің айырмашылықтарын келесі белгілер арқылы жүйелеуге болады: біріншіден, менталитет пен ұлттық мінез иерархиялық қатынаста, яғни менталитет – басыңқы, ал ұлттық мінез – оның құрамына кіретін бағыныңқы ұғым; екіншіден, менталитетте психологиялық белгілермен қатар әлеуметтік-мәдени және табиғи факторлар басым орын алады, ал ұлттық мінезде психологиялық астар жетекші; үшіншіден, менталитет – әлеуметтік-мәдени және психологиялық ақпараттардың жиынтығы болса, ұлттық мінез – сол ақпараттың іс-қимыл мен қылықта көрініс табуы; төртіншіден, менталитет ақпаратты көбінесе тіл арқылы трансляцияласа, ұлттық мінездің негізгі трансляциялық арналары – іс-қимыл, қылық және тіл. Сонымен қатар, менталитет пен мінез-құлықтың айырмашылығы олардың әлеуметтік ұстанымдарды білдіру деңгейінен де көрінеді. Менталитет әлеуметтік ақпараттың терең, тұрақты қабатын құраса, мінез-құлық көбінесе психологиялық

ұстанымдарды білдіреді. Дегенмен, мінез-құлықтың түбінде де әлеуметтік ұстанымдардың ізі сақталады, себебі әрбір халықтың мінезінің негізінде сол қоғамның менталитеті жатады. Әлеуметтік ақпаратты жүзеге асырудың негізгі үш тобы бар: біріншісі – өндіріс құралдары мен еңбек нәтижелері арқылы қалыптасқан объективті әлеуметтік қатынастар; екіншісі – тіл, яғни табиғи тіл және тілден тыс семиотикалық кодтар; үшіншісі – символдар мен нышандар. Осы тұрғыдан алғанда тіл менталитетті жүзеге асыратын негізгі трансляциялық арналардың бірі болып табылады.

Қазіргі жаһандану дәуірінде әртүрлі мәдениеттер мен менталитеттердің өзара әрекеттесуі ғылымда жаңа талаптар қоюға ықпал етеді. Ғылымдағы менталитет пен ментальділік ұғымын зерттеу арқылы ғалымдар әртүрлі көзқарастарды біріктіріп, ғылыми зерттеулерде көпқырлы тәсілдері қолдана алады. Сонымен қатар, бұл зерттеу ғылымдағы стереотиптер мен алалаушылықтарды анықтап, оларды жоюға тырысу арқылы ғылымның әділдігі мен қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша ғылымдағы менталитет пен ментальділік тақырыбы ғылымның дамуына, мәдениетаралық диалог пен азаматтың интеллектуалық әлеуетін арттыруға үлкен үлес қосады. Менталитет феномені адамның бойына биологиялық табиғатымен бірге берілетін инстинктивті қасиет емес, ол ең алдымен тұлғаның әлеуметтену тәжірибесі, күнделікті әдет дағдысы, мінез-құлық үлгілері, мәдени ортада орныққан құндылықтық бағдарлар және эмоционалдық-психологиялық күй арқылы қалыптасатын әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде танылады. Яғни менталитет – индивидтің қоғаммен өзара ықпалдастығы барысында біртіндеп орнығатын танымдық және құндылықтық жүйе. Бұл жүйе белгілі бір әлеуметтік қауымның (этностың, ұлттың, топтың) тарихи эволюциясы барысында жинақталған тәжірибесін, өмірлік стратегиясы мен тактикасын айқындайтын тұғырларды, мақсаттар жиынтығын, жалпы адамдық әрі ұлттық мазмұндағы бағдарларды бекітеді. Осы тұрғыдан менталитет әлеуметтік қауымның рухани және практикалық өмірін ұйымдастыратын әмбебап тетік ретінде қызмет атқара отырып, қоғамдық құндылықтарды орнықтыратын, әлемді түсіндіру және бағалау жүйесін реттейтін когнитивтік-әлеуметтік категорияға айналады. Менталитеттің орнығуы, көбіне, сыртқы әлемнің ұлтқа, әлеуметтік топқа немесе мәдени кеңістікке ықпал етуімен байланысты: яғни ол тек ішкі «ұлттық сипат» емес, сонымен бірге сыртқы мәдени-индукциялық әсерлердің нәтижесінде тұрақтанатын құбылыс. Бұл ықпалдың негізгі арналарына отбасы тәрбиесі,

әлеуметтік орта, идеологиялық жүйе, білім беру институттары, медиа және мәдени индустрия, көркем өнер, әдебиет, кино т.б. жатады. Демек, ұлттық менталитеттің қалыптасуына ата-ана ықпалы мен дәстүрлі тәрбие үлгілерінен бастап, талантты тұлғалардың (рухани көшбасшылардың) қоғамдық санаға әсері, сондай-ақ көркем мәтіндер мен өнер туындылары арқылы тарайтын мәдени кодтардың ықпалы ерекше.

Менталитетті теориялық тұрғыдан зерделеген зерттеулердің бір бөлігінде түркілік және еуропалық ойлау жүйесінің ерекшеліктерін салыстыру үрдісі алдыңғы қатарға шығады. Мұның себебі – менталитеттің этномәдени сипатымен қатар, өркениеттік өлшемге ие болуында. Осы мәселені отандық философиялық-әлеуметтік ой кеңістігінде қарастырған М. Орынбеков менталитет табиғатын ұжымдық таныммен байланыстыра сипаттайды: «Менталитет – бұл қоғамдағы барша адамда болатын және дербес деңгейде көрінетін ойдың, мінез-құлықтың ұжымды түрде қалыптасуы» (Орынбеков, 1998; 28). Бұл анықтама менталитеттің екі қырын айқын көрсетеді: біріншіден, оның жалпы қоғамдық сипатта орнығуы; екіншіден, сол қоғамдық үлгінің индивидуалдық деңгейде көрінуі. Яғни менталитет – жеке адамның санасында «жеке ерекшелік» ретінде көрінгенімен, өз негізінде ұжымдық мәдени тәжірибеге сүйенеді. Ал Д. Кішібеков менталитеттің этностық деңгейде қалыптасуын кең факторлық жүйе арқылы түсіндіреді: «Менталитет әр этностағы әрбір адамда пайда болады. Халық менталитеті олардың өмір салтына қарай географиялық, материалдық, әлеуметтік-саяси, идеологиялық және басқа факторлардың негізінде пайда болады» (Кішібеков, 1999; 200). Бұл тұжырым менталитеттің табиғатын әлеуметтік өмір салтымен, кеңістік пен тұрмыс шарттарымен, тарихи дәуір ерекшелігімен байланыстыра дәлелдейді. Демек, менталитет этностың мәдени болмысын ішкі құрылым ретінде танытса, сол ішкі құрылымның қалыптасуы әрдайым нақты тарихи-әлеуметтік жағдайлармен сабақтасады.

Ғылыми ойлау жүйесі контекстінде менталитет пен ментальділік ұғымдарының маңызы ерекше. Өйткені ғылым – адамзаттың жинақталған білімін, тәжірибесін және мәдени капиталын жүйелеп, теориялық тұрғыдан пайымдауға бағытталған интеллектуалдық әрекет түрі ғана емес, сонымен қатар дүниені түсіндірудің өркениеттік механизмдерінің жиынтығы. Бұл процесте ғылыми нәтижелердің қалыптасуына тек әдіснамалық аппарат (әдістер, технологиялар, құралдар) емес, сонымен бірге зерттеушінің дүниетанымдық бағдарлары, құндылықтық ұстанымдары, әлеуметтік орта мен тарихи контекст те ықпал етеді.

Яғни ғылыми таным «бейтарап» әрі «абсолюттік» сипатта болғанымен, оны жүзеге асыратын субъектінің мәдени-ментальдік тәжірибесі ғылыми пайымның бағыты мен интерпретация өрісін айқындайды. Осы ретте менталитет қоғамның немесе әлеуметтік топтың тарихи, мәдени және әлеуметтік контекст негізінде қалыптасқан ойлау тәсілі мен көзқарастар жүйесі ретінде түсіндіріледі. Ал ментальділік ұғымы көбіне индивидтің ішкі психологиялық және танымдық болмысымен сабақтасып, тұлғаның қабылдау, есте сақтау, ой қорыту, елестету, ассоциация құру сияқты үдерістерін қамтиды. Басқаша айтқанда, менталитет ұжымдық деңгейдегі дүниетанымдық нормалар мен мәдени кодтардың тұрақты құрылымына жақын болса, ментальділік – сол құрылымның жеке санадағы жүзеге асуы, оның эмоциялық, когнитивтік және психологиялық механизмдері арқылы іске асатын динамикалық деңгейі. Менталитет пен ментальділік ғылыми әрекеттің мазмұнына да, бағытына да әсер ететін іргелі категориялар болып табылады: олар бір жағынан мәдени тәжірибені реттейтін ұжымдық ойлау жүйесін түсіндірсе, екінші жағынан ғылыми субъектінің танымдық әрекетін қалыптастыратын ішкі психологиялық және когнитивтік үдерістерді айқындайды. Сондықтан бұл ұғымдарды жүйелі түрде талдау ғылым дамуының әлеуметтік-мәдени алғышарттарын, ғылыми танымдағы субъективтік және мәдени факторлардың ықпалын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазірде ғылымда менталитеттің рөлі ерекше назарға алынуда. Зерттеушілердің менталитеті олардың ғылыми зерттеулерінде, әдістемелік таңдауларына, зерттеу тақырыптарына және ғылыми парадигмаларға әсер етеді. Менталитеттің ғылыми инновацияларға немесе консерватизмге қалай ықпал ететіні, сондай-ақ ментальділік ұғымының ғылыми әдіснаманың қалыптасудағы маңызды талдау объектісі болып табылады. Менталитеттің өзгеруі мен консерватизмге қалай ықпал ететіні, жаңа технологиялар мен білімнің дамуы менталитеттің трансформациясына әсер ететіні – осы мәселелердің барлығы ғылыми зерттеулердің өзектілігін арттырады. Менталитет пен ментальділік ұғымының ғылымдағы рөлі, олардың ғылыми зерттеулерге қалай әсер ететіні, сонымен қатар, ғылыми қауымдастықтағы әртүрлі менталитеттердің өзара әрекеттесуі туралы терең талдау жасау – бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі.

Ментальділікті тарту мектебі (семиотика таңбалар жүйесі ғылымы бойынша) Вяч.Вс.Иванов, М.Бубер, Б.А.Успенский, Ю.М.Лотман, В.Н.Топоров, М.М.Бахтин, М.Блок, Л.Февр, В.Библер т.б. ғалымдар зерттеген. Еуропалық және

латынамерикалық мәдениеттердің қарым-қатынасы, ұлттық бастауларының бірлігін зерделеген XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген аргентиналық ақын Эстебан Эчеверриа: «Америка еуропалық ойдың озығын зерттеп-зерделеуі қажет, бірақ оның ықпалына көзсіз еріп-еліктемеу шарт. Америка өз сұраныстарына сай нәрселердің бәрін басқалардан алуына болады, ол өзін-өзі тану және өзіне-өзі жол ашу үшін адамзат ақылының алауын қолына ұстап, алға басқаны абзал» деп жазады (Рама, 1975;122-128).

Менталитеттің қалыптасуы мен дамуы білім беру жүйесіне, ғылыми коммуникацияға, интердисциплинарлық зерттеулерге, ғылыми этика мен адалдыққа, қоғамдық ғылымды насихаттауға, жастарды ғылымға тартуға, сондай-ақ ғылыми инфрақұрылымды дамытуға тікелей байланысты. Менталитетті жақсарту үшін білім беру жүйесін жетілдіру, ғылыми қарым-қатынасты насихаттау, жастарды ғылымға тарту сияқты бірнеше әдістер мен тәсілдер ұсынылады. Ғылымдағы менталитеттің өзгеруі ғылыми жаңалықтардың жылдамдылығына және сапасына әсер етеді, ал әртүрлі мәдениеттердегі менталитеттің ерекшеліктері ғылыми білімнің әртүрлі салаларында ерекше тәсілдер мен әдістердің дамуына әкеледі. Психологиялық зерттеулер саласы – адам санасының қатпарларын зерттеуге бағытталған маңызды ғылымдардың бірі. Бұл салада да менталитет маңызды рөл атқарады. Адамның ойлау, сезіну және қабылдау ерекшеліктерін анықтайтын мәдениет пен әлеуметтік орта және жеке тәжірибемен тығыз байланысты күрделі психологиялық құбылыс. Ал ментальділік – адамның ішкі психикалық процестері мен күйлерін сипаттайтын ұғым. Ортағасырлық Еуропа мен қайта өрлеу (ренессанс) дәуірін зерттеу үшін ғалымдар М.Блок пен Л.Февр ментальділік ұғымын пайдаланды. Бұған дейінгі зерттеушілер ментальділіктің жарамдылық аясын алғашқы қауымдық құрылыспен шектеуші еді. Мысалы, этнологиядағы эволюционизм және анимистикалық мектеп, одан кейінгі Дюркгейм рационализмі тұрпайы ментальділік туралы сөз етіп, оны архаикалық қоғамға балады. Аталған екі ғалым ғылыми айналымға «ақыл жабдығы», «рух жарағы» ұғымдарын енгізді (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013; 8).

Менталитет пен ментальділік ұғымдары қоғамның дамуы мен өзгеруіне байланысты үнемі өзгеріп отырады. Бұл өзгерістерді түсіну үшін психологиялық зерттеулер жүргізу керек. Менталитеттің өзгеруі – қоғамның мәдени, әлеуметтік, экономикалық факторларына жауап ретінде адамның ойлау және қабылдау жүйесінің эволюциясы. Бұл өзгерістерді зерттеу – қазіргі заманғы психологияның

басты міндеттерінің бірі. Олар менталитеттің өзгеруінің себептері мен салдарын анықтауға, сондай-ақ осы өзгерістердің қоғамдағы әлеуметтік және мәдени құбылыстарға қалай әсер ететінін зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, менталитеттің өзгеруі мен жеке тұлғаның психологиялық дамуына, оның өмір сүру сапасына және әлеуметтік қарым-қатынасына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Қазіргі замандағы жаһандану, технологиялық процесс және мәдени алмасу менталитеттің өзгеруіне үлкен ықпал етеді. Осы өзгерістерді ғылыми тұрғыдан зерттеу қоғамның болашақтағы дамуын болжауға және әлеуметтік саясатты тиімді жоспарлауға мүмкіндік береді. Сондықтан психологиялық зерттеулер менталитеттің өзгеруін түсінуде және оны басқаруда маңызды рөл атқарады. Психологиялық зерттеулерде менталитеттің өзгеруі – бұл адам психологиясы мен әлеуметтік мінез-құлықтың дамуындағы маңызды аспектілердің бірі. Ғылымдағы менталитет және ментальділік адамның когнитивтік процестерін, яғни, ойлау, түсіну, қабылдау және есте сақтау сияқты психологиялық функцияларын зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеулер адамның ішкі дүниесін, оның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін және осы процестерге қалай өзгертетінін түсінуге көмектеседі. Жалпы философияда ментальділік ұғымы латынның «mens, mentis» сөздерінен шыққан «сана, ақыл, ой өресі» дегенді білдіреді. 1856 жылы америкалық философ-ғалым Р.Эмерсон «ментальділік» терминін қолданған. Ғалымның пайымдауынша, құндылықтар мен шындықтардың түпқайнары – адам жанының метафизикалық мәні екендігін білдіруге жұмсайды. Бұл ұғымды неокантшылдар, феноменологтар, психоаналитиктер кәделеріне жаратты (Эмерсон, 2025; 45).

Қазіргі гуманитарлық ғылымда «ментальділік» ұғымы адам болмысының мәдени-әлеуметтік өлшемдерін тануда қолданылатын іргелі категориялардың бірі ретінде орнықты. «Ментальділік» феномені индивидтің дүниені қабылдауы мен пайымдау логикасын, құндылықтық бағдарларын, әлеуметтік мінез-құлқын, эмоциялық реакцияларын және қоғамдық тәжірибені игеру үлгілерін кешенді түрде сипаттайды. Сондықтан бұл ұғымды тек психологиялық немесе социологиялық шеңберде ғана емес, мәдениеттанымдық, этнологиялық, философиялық, антропологиялық және когнитивтік бағыттармен сабақтастықта қарастыру орынды. Ғылыми дәстүрде ментальділікті кейде «менталитетке» синоним ретінде қолдану тәжірибесі кездеседі. Әсіресе, социологиялық парадигмада ментальділік әлеуметтік топқа тән тұрақты интеллектуалдық және

эмоциялық ерекшеліктер жиынтығы ретінде сипатталады. Алайда қазіргі зерттеулерде ментальділік ұғымын біршама динамикалы, индивид психикасы мен тілдік санаға жақын феномен ретінде түсіндіру үрдісі күшейіп келеді. Мұнда ментальділік – мәдени тәжірибенің жеке санада «жүзеге асу механизмі», яғни ұжымдық өмір тәжірибесінің индивидуалды когнитивтік-эмоциялық жүйеде игерілуі болып табылады. Осы тұрғыдан ментальділік ұғымын ғылыми негіздеудің басты алғышарты – оның табиғи түрде берілмейтінін, керісінше, әлеуметтік-практикалық тәжірибемен және тәрбиемен қалыптасатынын мойындау. Ментальділік адамның биологиялық табиғатына тәуелді емес; ол әлеуметтік кеңістікке ену барысында, күнделікті әрекет тәжірибесінде, коммуникация дағдыларында, моральдық құндылықтарды игеру процесінде орнығатын мәдени-психологиялық жүйе.

Ментальділіктің пәнаралық сипаты оның күрделі құрылымымен түсіндіріледі: бір жағынан, ол ұжымдық дүниетанымның көрінісі болса, екінші жағынан, тұлғаның ішкі әлемінде іске асатын психологиялық және когнитивтік тетіктерге сүйенеді. Сондықтан ментальділік – индивид пен қоғамды жалғайтын аралық феномен ретінде ғылыми ойда орнығады. Бұл идеяны отандық зерттеуші А. Шәріп те айрықша атап көрсетеді: «Ментальдік тұрғысынан алғанда, адамның ішкі дүниесі – қоғам мен индивидтің арасындағы дәнекер» (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013; 21). Аталған пікір ментальділіктің ғылыми мәнін нақтылайды: адамның ішкі дүниесі қоғамдық құндылықтарды қабылдайтын ғана «алаң» емес, оларды қайта өңдеп, тұлғалық тәжірибеге айналдыратын белсенді кеңістік.

Ментальділік пен менталитет ұғымдарының арақатынасы ғылыми әдебиетте әрқилы түсіндіріліп келеді. Көп жағдайда бұл екі термин мағыналас қатарда қолданылғанымен, теориялық тұрғыда олардың айырмашылығын анықтап алу диссертациялық зерттеудің методологиялық нақтылығын күшейтеді. Менталитет, ең алдымен, белгілі бір этносқа немесе әлеуметтік қауымға тән ұзақ тарихи кезеңде қалыптасқан тұрақты құндылықтар, мінез-құлық нормалары, әлеуметтік стереотиптер, дүниетанымдық қағидалар жүйесін білдіреді. Ол ұжымдық сана деңгейінде орнығып, мәдениеттің «инерциялық» қабатын құрайды: дәстүр сабақтастығы, тарихи жад, қоғамдық моральдық өлшемдер, қауымдық өмір принциптері менталитеттің негізін қалайды. Осы орайда философ М.Орынбековтің пікірі менталитеттің табиғатын дәл ашады: «Менталитет – бұл қоғамдағы барша адамда болатын және дербес деңгейде көрінетін ойдың мінез-

құлықтың ұжымды түрде қалыптасуы» (Орынбеков, 1998, 28). Демек, менталитет ұжымдық сананың тарихи қалыптасқан үлгісі ретінде индивидтің нақты әрекеті мен бағалау жүйесінде көрініс береді. Ал ментальділік көбіне индивид деңгейіндегі танымдық әрекеттермен, әлемді субъективті қабылдау ерекшеліктерімен, эмоциялық реакциялармен және өмірлік тәжірибені интерпретациялау механизмдерімен астасады. Ментальділік – ұжымдық тәжірибенің жеке санада іске асатын динамикалы қыры. Сондықтан ол менталитетке қарағанда өзгерістерге икемдірек, әлеуметтік орта ауысқанда немесе тұлғаның өмірлік тәжірибесі күрт жаңарғанда жылдам трансформациялануы мүмкін.

Ұғымдық шекараны мынадай логикалық модельмен көрсетуге болады:

Менталитет – ұжымдық, тарихи тұрақты, құндылықтық-нормативтік жүйе. Ментальділік – сол жүйенің индивид санасында, ойлауында, эмоциясында, тілдік тәжірибесінде көріну механизмі. Бұл арақатынас бірін-бірі жоққа шығармайды; керісінше екеуі өзара бірлікте қызмет етеді. Менталитет – ментальділіктің «әлеуметтік-мәдени негізін» қалыптастырса, ментальділік – менталитеттің тұлғалық деңгейдегі іске асуы мен жаңғыруын қамтамасыз етеді.

Ментальділіктің негізгі қабаттарының бірі – когнитивтік компонент. Ол тұлғаның немесе қауымның әлем туралы білімді ұйымдастыру тәсілін, құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланысты түсіндіру моделін, логикалық ойлау стереотиптерін қамтиды. Когнитивтік компонент адамның өз тәжірибесін құрылымдауға мүмкіндік беретін ұғымдық аппаратпен тікелей байланысты: адам нені маңызды деп таниды, қандай категориялар арқылы ойлайды, қай құбылыстарға басымдық береді – мұның барлығы ментальділік құрылымындағы когнитивтік жүйеге тәуелді. Когнитивтік компонент тек рационалды біліммен өлшенбейді; оған көркем-символдық таным да кіреді. Әсіресе, дәстүрлі қоғамда дүниені түсіндіру көбіне символдар, мифтік модельдер, архетиптік құрылымдар арқылы іске асады. Мысалы, көшпелі өмір салтында кеңістік, жол, қоныс, табиғатпен үндестік сияқты ұғымдар тек тұрмыстық тәжірибе емес, танымдық категория ретінде де қызмет етеді. Бұл ерекшелік қазақ ментальділігінің когнитивтік құрылымына ықпал етіп, «кеңістікке бейім ойлау», «табиғатпен үйлесім» сияқты дүниетанымдық бағдарларды қалыптастырған.

Ментальділіктің екінші іргелі құрамдасы – құндылықтық компонент. Бұл қабат тұлға мен қоғам үшін «мәнді» және «маңызды» болып саналатын өлшемдерді анықтайды. Құндылықтық жүйе адамның таңдауларын, әлеуметтік

қатынастарын, ұстанымдарын бағыттайды: әділет, намыс, еркіндік, қонақжайлық, үлкенді сыйлау, туыстық қатынасты сақтау сияқты ұстанымдар белгілі бір мәдени ментальділіктің өзегіне айналады. Құндылықтық компоненттің күштілігі қоғамның ішкі тұрақтылығын сақтауға ықпал етеді: бір құндылықты бірге мойындаған қауым өзін тұтас әлеуметтік организм ретінде сезінеді. Бұл, әсіресе, қазақ ментальділігіне тән қауымшылдық, ағайындық-туыстық байланыстарды әлеуметтік тірек ретінде бағалау тәжірибесінде айқын байқалады. Құндылықтық компонент тұлғаның моральдық кодының қалыптасуына әсер етеді әрі оның қоғамдық мінез-құлқының өлшемін анықтайды. Ментальділіктің эмоциялық компоненті индивидтің сезіну мәдениетін, қуану-қайғыру, мақұлдау-наразылық сияқты реакцияларын және эмоцияның әлеуметтік реттелу формаларын қамтиды. Эмоциялық тәжірибе – мәдени ортаға тәуелді қалыптасатын құбылыс: әрбір қоғамда эмоцияны білдіру нормалары, «ұят», «ар», «көргендік» сияқты эмоциялық-этикалық өлшемдер бекіген. Қазақ мәдени ментальділігінде эмоциялық компоненттің айрықша бір сипаты – қоғамдық пікірге бейімделген этикалық реттеу. Мысалы, «ұят болады», «ел не дейді» деген ұстанымдар эмоцияны әлеуметтік бақылауға бағындырып, мінез-құлықты сыртқы моральдық нормамен сәйкестендіреді. Бұл қазақ қоғамында эмоциялық реакцияның мәдени сүзгі арқылы берілетінін байқатады.

Ментальділік құрылымындағы мінез-құлықтық компонент – ең көрінетін әрі практикалық деңгейдегі қабат. Ол адамдардың күнделікті өмірдегі әрекет үлгілерін, коммуникация тәсілдерін, дәстүрлі рәсімдерді, әлеуметтік рөлдерді атқару механизмдерін қамтиды. Мінез-құлықтық компонент көбіне «дағдыға айналған мәдени модель» ретінде сипатталады: адам көптеген жағдайда неге солай істейтінін ұғынбаса да, оны дәстүрлі норма ретінде орындайды. Қазақ ментальділігіндегі мінез-құлықтық жүйе қонақ күту дәстүрі, ас беру, сәлемдесу мәдениеті, бата беру, үлкеннің алдын кесіп өтпеу, қауымдық жауапкершілік сияқты әрекет үлгілерінде нақты көрініс табады. Бұл модельдер қоғамның ішкі байланысын күшейтіп, әлеуметтік тұтастықты сақтаудың механизміне айналған. Ғалым А.Шәріп атап көрсеткен қазақ менталитетінің қалыптасу факторларының бірі – көшпелі өркениет (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013; 21). Көшпелі өмір салты қазақ дүниетанымының өзегіне кеңістік ұғымын орналастырды: кең дала, қоныс, жол, көшу, табиғатпен үйлесім – барлығы мәдени танымның архетиптік деңгейіне көтерілді. Көшпелі өркениетте жеке адам мен қауым қатынасы ерекше сипат алды: табиғи ортада тіршілік ету ұжымдық өзара көмекті, қауымдастықтың

бірлігін қажет етті. Бұл тәжірибе қазақ ментальділігіндегі бауырмалдық, қонақжайлық, сертке беріктік сияқты құндылықтарды күшейтті. Сондай-ақ көшпелі қоғамдағы әлеуметтік иерархия мен бедел институты (ақсақалдық, билік айту, сөз қадірі) ұлттық мінез-құлық жүйесін орнықтырды.

Екінші фактор – қазақ даласының Батыс пен Шығыс арасындағы транзиттік жағрапиялық жағдайы (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013; 21). Бұл ерекшелік қазақ мәдениетінің сұхбаттық қабілетін күшейтіп, мәдени икемділік пен синтезге бейімділігін арттырды. Географиялық транзит – тек сауда жолдарының қиылысы емес, сондай-ақ мәдениеттердің идея алмасу кеңістігі. Осы кеңістікте қалыптасқан ментальділік біржақты мәдени үлгіге бекімей, түрлі ықпалдарды сіңіру арқылы көпқабатты жүйеге айналды. Қазақ қоғамында рационалды-прагматикалық ойлау мен дәстүрлі-символдық дүниетанымның қатар өмір сүруі осы мәдени синтездің нәтижесі ретінде қарастырылады.

Үшінші фактор – тәңіршілдіктен қалған наным-сенімдер мен исламның ұштасуы (Қамзабекұлы, Омарұлы, Шәріп, 2013; 21). Қазақ мәдениетінде бұл синкретизм рухани тәжірибенің күрделі жүйесін қалыптастырды: бір жағынан табиғатты киелі деп тану, әлеммен үндестік, аруаққа құрмет сияқты дәстүрлі сенімдер сақталса, екінші жағынан исламдық этика, моральдық талаптар, дүниені діни-философиялық пайымдау орнықты. Нәтижесінде қазақ ментальділігінің рухани негізі көпқабатты сипат алды: діни тәжірибе моральдық кодпен бірлікте қызмет етіп, адамгершілік өлшемдерді бекітті. Мысалы, «обал-сауап», «қанағат», «тәубе», «ниет» сияқты категориялар этикалық санада орнығып, мінез-құлық нормаларын реттеудің ішкі механизміне айналды.

Жоғарыда талданғандай, ментальділік – мәдени ортада қалыптасатын күрделі, көпқабатты әлеуметтік-танымдық феномен. Оның құрылымында когнитивтік, құндылықтық, эмоциялық және мінез-құлықтық компоненттер өзара сабақтасып, тұлға мен қоғамның дүниені қабылдау моделін ұйымдастырады. Қазақ ментальділігінің қалыптасуы көшпелі өркениет тәжірибесімен, транзиттік мәдени кеңістік ерекшелігімен және тәңіршілдік пен ислам синкретизмімен тікелей байланысты. Сондықтан қазақ ментальділігін зерттеу ұлттық болмысты, тарихи жадты, дүниетанымдық бағдарларды терең тануға және мәдени кодтардың қазіргі қоғамдағы қызметін ашуға мүмкіндік береді.

Әлемдік әдеби дамуға ортақ заңдылықтарды зерттеп-зерделеуші ғалымдар көркемдік сананың үш түрін ажыратады:

1. Архаикалық немесе мифтік-поэтикалық сана (поэтикасыз поэтика);

2. Дәстүршіл немесе нормативті сана (стиль мен жанр поэтикасы);
3. Дара шығармашылық немесе тарихи сана (авторлық поэтика).

Көркемдік сананың қай сатысы да белгілі бір тарихи дәуірдің мазмұнын айғақтайды және соған сәйкес поэтикада көрініс табады. Сондай-ақ көркемдік сана түрлерінің ауысуы поэтикалық пішіндер мен категориялардың тарихи дамуының басты-басты желілері мен бағыттарын айқындайды.

Менталитеттің трансформациялануы бірнеше факторларға байланысты болуы мүмкін.

Біріншіден, мәдениетаралық қарым-қатынастар мен жаһандану процесі адамдардың көзқарастары мен құндылықтарын өзгертуге ықпал етеді. Мысалы, батыстық және шығыстық мәдениеттердің өзара әрекеттесуі нәтижесінде әртүрлі қоғамда жаңа әлеуметтік нормалар мен құндылықтар қалыптасады.

Екіншіден, технологиялық прогресс пен ақпараттық қоғамның дамуы адамдардың ойлау тәсілдерін өзгертеді. Интернет пен әлеуметтік желілердің кең таралуы ақпараттың қолжетімділігін арттырып, адамдардың пікір алмасу және ақпарат қабылдау тәсілдерін өзгертеді. Бұл өз кезегінде, менталитеттің динамикалық өзгеруіне әкеледі (Марков, 1993; 229).

Зерттеуші Джон Стюарт Миль белгілі бір қоғамға жаңа заң енгізбес бұрын, сол қоғамның ақылдық қабілетін, өнегелігін және саяси сана сезімділігін, бір сөзбен айтқанда, менталитетін ғылыми тұрғыдан зерттеп алу қажеттілігін ұсынады (Миль, 2007; 121). Ұлы ойшыл Шоқан Уәлиханов қоғамдағы өзгерістер, реформалар халықтың мүддесі, пайдасы үшін жүзеге асатындықтан, сол халықтың материалдық мұқтаждығына сәйкес және ұлттық мінез-құлқына сай келуі қажет деп санайды. Ғалым Ә. Көкебаева: «Ұлттық сезім ұлттың өзіндік санамен тығыз байланысты. Сонымен ұлттық сезім ұлттың өзіндік сананың эмоциялық жағы болып есептеледі және эмоциялық жағдай ретінде көрініс табумен қатар өзі ұлтына және басқаларға деген қажеттілік пен қызығушылықты көрсетеді. Ұлттық сезім – шын мәнінде ұлттың психикалық ерекше тұрпатын танытады. Сезімде өмірдің нақтылығы емес, оған деген субъективті қарым-қатынас білінеді. Басқа халықтарға ұлт өкілдері өз мүдделері тұрғысынан қарайды. Сол себепті ол ұлттық өзіндік сананың құрамына жатады. Мүддеге жағымды және жағымсыз сенімсіздік сезімдер кіреді. Сондықтан ұлттық сезімнің мазмұнын белгілі этносқа, қоршаған ортаға деген қарым-қатынасты байқауға болады. Басқа сөзбен айтқанда, ұлттық сезімде қоғамдық жағдайына және қоғамдық тәртіпте болып жатқан оқиғаларға эмоциялық баға беріледі. Мұнда

сана-сезімнің ерекшелігін ескерген жөн. Қоғамдағы қарым-қатынастарға және әлемдегі түрлі құбылыстарға баға бергенде де адамдар ұлттық сезім аясынан шыға алмайды» – деп пікірін білдіреді (Көкебаева, 2010; 219). Сондықтан қазақстандық қоғамға қатысты да жоғарыдағы факторлар ескерілетінін айтуға болады. Осыған байланысты бұл мәселе бойынша келесі қорытындыны жасауға болады: біріншіден, кез-келген қауымдастықтың қасиеттері барлық халықта кездеседі. Тек ол мәселе қандай деңгейде көрсетілген. Мысал ретінде өмір сүруге қабілеттілікті алсақ, ол барлық халықтарға тән қасиет. Кейбір объективті себептерге, атап айтсақ, халықтың маңдайына түскен қиын тарихи сынақтарға байланысты біздің менталитетімізде ерекше ащы шындық деңгейінде кездеседі. Менталитті зерттеген ойшылдардың атап кеткен ұлттық қасиеттері, әлеуметтік нақты өмірде көрініс тауып отыр. Бұл жерден біздің көретініміз: саналылықтан санасыздықтың басым тұрғаны, адамгершілік және рухани элементтердің мәнінің жоғарылығы.

Екіншіден, тағы бір айта кететін жайт, «біз» деген ұғымды қолданғанда, біз ортақ қазақстандық деген ұғымға сай қолданамыз. «Біз» ұғымы, яғни, қазақстандық идея барлық Қазақстанда тұратын этностардың санасында бірдей сіңген жағдайда, олар өздерін осы «бізден» алшық ұстамайды. Керісінше, олардың «біздікі» деген ойлары басқа мемлекетке емес, өз мемлекетімізге арнап айтылуынан көруге болады. Тек осы жағдайда қазақстандық менталитеттің негізін құрайтын қасиеттер қазақстандық халықты біріктіре отырып, қазақ ұлтының құндылықтары ауқымынан шығып кетпеуін мемлекеттік саясат тұрғысынан қамтамасыз етеді.

Үшіншіден, қазақстандық менталитет Қазақстандағы саяси дамудың рухани-әлеуметтік негізі бола алады. Себебі менталитет қоғамдағы рухани-әлеуметтік дүниетанымның негізін құрайды. Қоғамдық сананың түпкі қазығы бола отырып, құндылықтарды анықтай алады.

Төртіншіден, қазақстандық менталитеттің негізінде осы мемлекетте тұратын барлық ұлттардың, ірі әлеуметтік топтардың болмысында тарихи қалыптасқан дәстүрлері, ұстанымдары жатыр, осылардың барлығы жинақтала отырып, бір-бірімен өзара астарласа саяси дамуға да ықпалын тигізе алады.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, менталитет тұрақты құбылыс болып көрінгенімен, ол динамикалық және өзгермелі. Әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістер менталитетке айтарлықтай әсер етеді. Мысалы, жаһандану үрдісі мәдениеттердің араласуына әкеліп, жаңа идеялар мен

құндылықтардың қабылдануына ықпал етеді. Бұл өз кезегінде, жеке адамдар мен қоғамның ментальділік құрылымын өзгертеді. Менталитеттің трансформацияға түсуі психологиялық тұрғыдан алғанда, бейімделу және жаңашылдыққа ашықтықты талап етеді. Жеке тұлғалар мен қоғам жаңа жағдайларға бейімделу үшін өздерінің құндылықтарын, сенімдерін және мінез-құлықтарын қайта қарастыруы мүмкін. Бұл процесс кейде стресті және қақтығысты тудыруы ықтимал, бірақ ол сондай-ақ даму мен өсуге жол ашады.

Ұлттық идея, ұлттық мұрат және рухани тұтастық мәселелері көркем әдебиеттің барлық даму кезеңдерінде жетекші тақырыптардың бірі болып келді. Әдебиет халықтың тарихи жадын, дүниетанымын, әлеуметтік тәжірибесін және ұлттық болмысын бейнелейтін маңызды рухани кеңістік ретінде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиетінің де басты ерекшелігі – ұлттың мүддесін, азаттыққа ұмтылысын және рухани тұтастығын көркемдік тұрғыдан таныта білуінде. Әсіресе, бұл үрдіс отаршылдық дәуірінде қалыптасқан қарсылық поэзиясынан айқын байқалады. Қазақ халқының саяси, әлеуметтік және рухани еркіндігін шектеуге бағытталған патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы бағытталған поэзия ұлттық сананың көрінісі ретінде қалыптасты. Жыраулық дәстүрден бастау алған бұл поэтикалық мұра халықтың тарихи жадымен, еркіндікке ұмтылған мінезімен және өмір салтымен тығыз байланысты болды. «Басы барды идірген, тізесі барды бүктірген» рухани қуатқа ие бұл жырлар ұлттық менталитеттің көркем көрінісі саналады.

Тәуелсіздік жылдарының алғашқы кезеңінде-ақ бұл әдеби құбылыстың тарихи және мәдени маңызы айқын бағаланды. Белгілі жазушы әрі ғалым М. Мағауин 1992 жылы Анкарада өткен Түрік дүниесі жазушыларының құрылтайында қазақтың XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдебиетін отаршылдыққа қарсы күрес рухымен байланыстыра отырып, «Зар заман» ағымының әлемдік деңгейдегі құбылыс екенін атап көрсетті (Мағауин, 1994; 161-162). Зерттеушінің пікірінше, отарлық езгіге қарсы бағытталған бұл әдебиет тек ұлттық шеңберде ғана емес, жалпыадамзаттық еркіндік идеясының көрінісі ретінде бағалануы тиіс.

Қазақ әдебиетіндегі бұл құбылыс жеке дара сипатта емес. Отаршылдық саясатты бастан өткерген көптеген халықтардың әдеби мұрасында да осыған ұқсас қарсылық сарындары қалыптасты. Мәселен, қырғыз, қарақалпақ, өзбек және басқа да түркі халықтарының әдебиеттерінде отарлық езгіге қарсы бағытталған поэзиялық үлгілер кең таралған. Тіпті географиялық тұрғыдан алшақ орналасқан

халықтардың шығармаларында да ортақ идеялық ұқсастықтар байқалады. Дегенмен, әрбір ұлттың тарихи тәжірибесі мен мәдени ерекшелігіне сәйкес қарсылық поэзиясының өзіндік сипаттары қалыптасты. Қазақтың отаршылдыққа қарсы жырлары ұлттық менталитетпен, көшпелі өмір салтымен және дәстүрлі дүниетаныммен тығыз байланыста дамыды. Ақындар билеуші күштерге қарсы қазақ халқының ежелден қалыптасқан рухани құндылықтарын, еркін өмір салтын және әлеуметтік үйлесімін қарсы қойды. Сонымен қатар, отарлық саясат салдарынан бұзылған дәстүрлі құндылықтарға деген өкініш пен алаңдаушылық жырлардың негізгі өзегіне айналды.

Кесте 1. «Менталитет» және «ментальділік» ұғымдарының салыстырмалы кестесі

Салыстыру параметрлері	Менталитет	Ментальділік
Этимологиясы және шығу тегі	Латынның mens/mentis (ой, сана) сөзінен. Көбіне әлеуметтану мен психологияда қалыптасқан.	Француздың mentalité сөзінен. «Анналар» мектебі (М. Блок, Л. Февр) арқылы тарих пен мәдениеттануға енген.
Сипаты	Статикалық. Белгілі бір әлеуметтік топтың немесе ұлттың тұрақты, қатып қалған ойлау қалыбы.	Динамикалық. Сананың икемділігі, әлемді қабылдаудың тірі процесі, рухани сапа.
Қамту деңгейі	Көбіне ұжымдық сипатта. «Біз» деген ортақ түсінікке негізделеді (мысалы, қазақ менталитеті).	Жалпы рухани-мәдени. Жеке авторлық сана мен ұжымдық бейсаналықтың тоғысуы.
Мазмұны	Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мінез-құлық нормаларының жиынтығы.	Дүниетанымдық терең қабаттар, сезім, интуиция, символдар мен архетиптерді қабылдау тәсілі.
Әдебиеттегі көрінісі	Шығармадағы кейіпкерлердің іс-әрекеті, тұрмыс-салтының суреттелуі.	Мәтіннің ішкі энергиясы, лирикалық кейіпкердің әлемді сезіну стилі, авторлық концепция.
Ғылыми бағыты	Әлеуметтану, этнопсихология,	Мәдениеттану, когнитивтік лингвистика, әдебиеттану

	саясаттану.	герменевтикасы.

Ұлт менталитеті қарсылық поэзиясының басты іргетасы ретінде көрінді. Елдің саяси және экономикалық тұрғыдан қысымға ұшырауы поэзияда ұлттық иммунитеттің қалыптасуына себеп болды. Бұл құбылыс елдің әр өңірінде өмір сүрген, бір-бірін көрмеген ақындардың бір мезгілде ұқсас сарынмен үн қатуынан байқалады. Нәтижесінде, қазақ әдебиетінде отаршылдық дәуірдің көркем шежіресі, яғни ұлттық қасіретнамасы қалыптасты. Аталған жырларда қазақ халқының мінез-құлқы, дүниетанымы және психологиялық ерекшеліктері айқын бейнеленеді. Алғашқы кезеңде бейқамдық пен төзімділік танытқан халықтың кейіннен күрескерлік рухқа көшуі, тарихи әділетсіздікке қарсы наразылық білдіруі, сондай-ақ жеңілістен кейінгі рухани күйзелісі поэзияда терең көрініс тапты. Бұл тұрғыдан алғанда, қарсылық жырлары ұлттық мінездің көркем энциклопедиясы іспетті. Туыстас халықтардың ұқсас бағыттағы шығармаларында да өзіндік ерекшеліктер байқалады. Мысалы, қазақтың «зар заман» поэзиясынан кеңпейілділік пен сабырлылық, қырғыздың «замана» ағымынан кекшілдік, ал қарақалпақ поэзиясынан шарасыздық сарыны басым көрінеді. Алайда барлығына ортақ белгі – отаршылдыққа қарсы бағытталған рухани қарсылық пен ұлттық дербестікке ұмтылыс.

Кеңестік кезеңде бұл бағыттағы шығармаларды зерттеу ішкі идеологиялық шектеулерге байланысты жүйелі түрде жүргізіле қойған жоқ. Соған қарамастан, қазақтың қарсылық поэзиясы туралы еңбектер шетелде жарияланып отырды. Солардың бірі – Т.Г. Виннердің 1958 жылы Дьюк университетінде жарық көрген «Орталық Азия қазақтарының сөз өнері мен әдебиеті» атты еңбегі. Автор бұл зерттеуінде қазақ ауыз әдебиетінен бастап XX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңді қамтиды (Winner, 1958; 98). Ғалым өз еңбегінде кең көлемді эстетикалық талдаудан гөрі әлеуметтік-тарихи көзқарасқа басымдық бергенін атап көрсетеді. Ғалым Виннер зар заман ақындары ретінде Шортанбай Қанайұлы мен Мұрат Мөңкеұлын атап, олардың шығармаларын ағылшын тіліне аударып, талдау жасайды. Алайда бұл аудармалар түпнұсқаның көркемдік бояуын толық сақтай алмады. Зерттеушінің басты мақсаты – қазақ халқының әлеуметтік жағдайын көрсету болғаны байқалады. Соған қарамастан, ол зар заман поэзиясының тарихи-әлеуметтік негізін дұрыс танып, халық тағдырымен байланысын аша білді. Сондай-ақ, 1940 жылы Мәскеуде жарық көрген «Песни степей» антологиясында зар заман поэзиясының бірқатар үлгілері енгізілді (Соболев, 1940: 7-8). Жинақта

қазақ поэзиясы тарихи кезеңдерге сәйкес жүйеленіп берілді. Құрастырушы Леонид Соболев қазақ халқының әлеуметтік қысымға ұшырауын Шортанбай мен Мұрат шығармалары арқылы көрсетеді. 1978 жылы М.Мағауиннің құрастыруымен жарық көрген «Поэты Казахстана» жинағы да зар заман поэзиясының орыс тілді оқырманға кеңінен танылуына мүмкіндік берді. Бұл еңбекте отаршылдықты сынаған өткір жырлардың жариялануы ерекше маңызға ие болды. Жинақтың алғы сөзінде зар заман ақындарының тарихи өзгерістерге алаңдаушылықпен қарап, өткенді идеалдандырғаны атап көрсетіледі («Поэты Казахстана», 1978: 29-30).

Жоғарыда келтірілген деректерге сүйене отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: ұлттық болмысты жоюға бағытталған саяси және әлеуметтік қысым жағдайында пайда болған қарсылық поэзиясы ешқашан өз маңызын жоғалтпайды. Ол халықтың рухани тірегіне, тарихи жадына және ұлттық санасына негізделеді. Мұндай жырларда ұлттық менталитеттің белгілері айқын көрініс тауып, халықтың тағдыры мен болмысын көркемдік тұрғыдан бейнелейді. Сондықтан отаршылдыққа қарсы бағытталған қазақ поэзиясы – ұлт тарихының, тағдырлы кезеңдерінің және рухани мұрасының ажырамас бөлігі. Ол бүгінгі күнге дейін ұлттық сананы қалыптастыруда, тарихи сабақтастықты сақтауда және рухани тәуелсіздікті нығайтуда маңызды қызмет атқарып келеді.

Қорыта айтқанда, менталитеттің өзгеруі – үздіксіз жүретін құбылыс. Ол жеке адамның да, тұтас қоғамның да жаңа жағдайларға бейімделіп, алға жылжуына жол ашады. Психология саласындағы зерттеулер менталитеттің түрленуіндегі күрделі тетіктерді терең түсінуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сол өзгерістерді тиімді басқаруға арналған стратегияларды қалыптастыруға негіз болады. Мұндай ғылыми қорытындылар білім беру, бизнес, саясат және қызмет көрсету сияқты түрлі салаларда қолданылып, қоғамның тұрақты дамуына өз үлесін қоса алады.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда өзекті мәселелердің бірі – ұлттық болмысты және рухани мәдениетті айқындайтын менталитет пен ментальділік категорияларын зерттеу. Бұл ұғымдар тек философия мен әлеуметтану аясында ғана емес, сонымен қатар әдебиеттануда да басты талдау нысанына айналып отыр. Әдебиет – халықтың тарихи тәжірибесін, рухани жадын, дүниетанымын бейнелейтін ерекше рухани құндылық. Сондықтан менталитет пен ментальділік концепцияларды көркем шығармалар арқылы зерделеу – ұлттық кодты, мәдени мұраларды және тарихи сананы түсінудің маңызды тәсілдерінің бірі болып

саналады. Менталитет – белгілі бір халықтың тарихи тұрғыда қалыптасқан психологиялық болмысы, ол мәдениетінде, дәстүрінде, дүниетанымында және әлеуметтік мінез-құлқында көрініс табады. Бұл түсінік ұлттық идея, ұлттық құндылықтар мен ұлттық болмыспен тығыз байланысты. Ал ментальділік – адамның ойлау, қабылдау және әрекет ету ерекшеліктерін сипаттайтын ғылыми категория. Әдебиеттану саласында ментальділік көркем мәтінде концепция ретінде бейнеленеді. Концепция – адамның санасында орныққан когнитивтік құрылым. Ол көркем сөз арқылы бейнелік сипатқа еніп, ұлттық дүниетанымды танытады.

1.2 Концепция терминінің әдебиеттанудағы ғылыми парадигмасы

XXI ғ. Бас кезеңі адамзат өркениетінде жаһандану үдерісінің қарқынды сипат алуымен ерекшеленеді. Жаһандану құбылысы әлемдік кеңістікте интеграциялық байланыстардың тереңдеуіне ықпал етіп, әлеуметтік өмірдің түрлі салаларына, атап айтқанда экономика мен саясатқа ғана емес, мәдениет, тіл, білім және ғылым жүйесіне де елеулі өзгерістер әкелді. Қазіргі кезеңде мәдениеттердің өзара ықпалдасуы күшейіп, ғылыми білімнің ортақ кеңістігі қалыптасып, зерттеудің жаңа парадигмалары мен әдіснамалық бағдарлары орныға бастады. Осы тұрғыдан алғанда, жаһандану ұлттық ғылымдардың даму динамикасын жеделдетіп, бұрынғы дәстүрлі зерттеу үлгілерін қайта қарастыруға, пәнаралық бағыттарды күшейтуге және әлемдік ғылыми тәжірибені игеруге жол ашты. Аталған үдерістер қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымына да тікелей әсер етті. Жаһандану жағдайында қазақ әдебиеттануы мен тілтанымдық зерттеулер әлемдік гуманитарлық ғылымдағы жаңа бағыттармен (антропоэзектік парадигма, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, дискурс теориясы, мәтін семантикасы, концептология т.б.) сабақтастықта дамып, зерттеу объектісін тек тілдік-құрылымдық деңгейде емес, адам – тіл – мәдениет тұтастығында зерделеуге бағдарланды. Нәтижесінде әдеби мәтінді ұлттық сана, тарихи жад, рухани құндылықтар және мәдени кодтар жүйесі ретінде танып, көркем дискурстың терең мазмұндық қабаттарын когнитивтік тұрғыдан ашуға ұмтылыс күшейді. Бұл құбылыстың көріністерінің бірі – ғылыми түсініктер мен зерттеу бағыттарының өзара кірігіп, біртұтас методологиялық жүйе ретінде қарастырылуы.

Сурет 1. Концепция терминінің ғылымдағы қолданысы

Осы ғылыми тенденция аясында лингвистикада, соның ішінде когнитивтік лингвистикада концепция/концепт ұғымының зерттеу әлеуеті айрықша артты. Концепция адамның таным әлемінде қалыптасатын мағыналық бірлік ретінде оның тек тілдік қана емес, мәдени-ментальдік тәжірибесін де қамтитын күрделі құрылым саналады. Белгілі ғалым Е.С. Кубрякова концепцияны адам санасында орныққан ұжымдық және жеке тәжірибені бейнелейтін когнитивтік құрылым ретінде анықтай отырып, оны дүниетанымның өзегін құрайтын механизм ретінде бағалайды. Ғалым пікірінше, концепция адамның әлем туралы білімін ұйымдастыруға, әлеуметтік тәжірибесін түсіндіруге және мәдени кеңістіктегі мәндер жүйесін талдауға мүмкіндік береді (Кубрякова, 2001; 72-81). Демек, концепция – адам санасында ақпаратты жинақтап сақтайтын, оны қайта өңдеп, дүниені пайымдауды қамтамасыз ететін танымдық модель.

Ал ғалым Ю.С. Степанов концепцияны ұлттық мәдени кодтың көрінісі ретінде қарастырады. Бұл көзқарас концепцияның тек логикалық-ұғымдық мазмұнмен шектелмей, белгілі бір халықтың мәдени болмысы мен құндылықтық жүйесіне тікелей қатыстылығын көрсетеді. Зерттеуші тұжырымында концепция халықтың дәстүрлі мәдениетін, этникалық ерекшеліктерін, тарихи тәжірибесін және дүниені тану үлгілерін жинақтайтын терең мағыналы құрылым ретінде танылады (Степанов, 2007; 248). Яғни концепция – ұлт мәдениетінің семантикалық өзегі әрі мәдени мәтіндердің мазмұнын ұйымдастырушы категория.

Осы теориялық негіздер қазақ гуманитарлық ғылымында да кеңінен орнығып, әдебиеттаным мен тіл біліміндегі концептологиялық зерттеулердің дамуына жол ашты. Қазақ әдебиетіндегі концепция табиғатын зерделеген отандық ғалымдар қатарында Қ. Жаманбаев, Г. Смағұлова, Ш. Мәжітаева, Б. Майтанов, А.Темірболат, А. Қалиева және т.б. зерттеушілердің еңбектерін атауға болады. Аталған ғалымдардың зерттеу тәжірибесінде көркем мәтіндегі концепциялар ұлттық дүниетанымның кілті ретінде бағаланып, олар арқылы халықтың менталитеті, құндылықтық бағдарлары, әлемді қабылдау ерекшеліктері айқындалатыны дәлелденеді. Бұл бағыттағы негізгі ғылыми тұжырым – концепцияның көркем мәтінде тілдік-образдық формада жүзеге асуы және оның ұлттық мәдени мазмұнды тасымалдаушы қызметі.

Қазіргі қазақ поэзиясы кеңістігінде концепциялар ақынның жеке философиялық пайымы мен ұлттық болмысты ұштастыратын символдық-мәдени мәнге ие. Поэтикалық мәтінде концепция тек ұғым ретінде емес, эмоциялық-экспрессивтік өрісі кең образдық жүйе түрінде көрініс береді: ол метафора, символ, архетип, ассоциациялық қатар арқылы тереңдетіліп, лирикалық кейіпкердің ішкі дүниесін танудың құралдарына айналады. Сондықтан поэзиядағы концепциялар лирикалық субъектінің сезімін, дүниеге қатынасын, адам мен қоғам, уақыт пен кеңістік туралы пайымын ашып қана қоймай, ұлттық танымның мәдени коды ретінде де қызмет атқарады. Демек, қазіргі қазақ поэзиясындағы концепциялар жүйесін талдау – ұлттық дүниетанымның көркем мәтіндегі репрезентация механизмдерін, мәдени жадының семантикалық қабаттарын және ақындық тілдің когнитивтік мүмкіндіктерін кешенді түрде айқындауға мүмкіндік береді.

Концепция терминінің бастапқы мәні Құдай ұғымымен астасып жатса да, қазіргі концепциялық талдауда мұндай діни интерпретацияның маңызы жоқ. Өйткені, «Құдай» сөзі көбіне «абсолют» мағынасында қолданылады. Ал кез-келген зерттеу нысанының шыңы мен шегі осындай ең биік моральдік категория арқылы айқындалуы заңды. Бұл жөнінде ғалым Қ.Жаманбаева «Абсолют – Құдай емес, абсолют – жалпыға ортақ ақыл-парасат. Адам жанын құдайлық бірлікпен тұтастыратын да – осы ақыл-парасат. Бірақ адам бірден Абсолютке жете алмайды, өйткені Абсолют сыртқы дүниемен ғарыштық жан арқылы байланысады...» деп атап көрсетеді (Жаманбаева, 1998; 120). Мұндағы «ғарыштық жан» ұғымын ғалым шығармашылық тұлғаға қатысты қолданады.

Адамзат тарихында қаламгерлердің шығармашылық туындылары әрдайым ерекше құбылыс ретінде бағаланып келеді. Олар адамзатқа рухани бағдар беретін қасиетті мәтіндермен салыстырылады. Белгілі бір мағынада көркем шығарма пайғамбарлар арқылы жеткізілген қасиетті кітаптар секілді қоғам үшін идеалды құндылықтар мен биік өлшемдердің үлгісін көрсетеді. Өйткені әдеби туынды тек эстетикалық ләззат сыйлап қоймайды. Ол рухани-идеялық бағдарын, ұлттық жадтың, қоғамдық сана мен адамзаттық ақыл-парасаттың көрінісі ретінде қабылданады. Егер шығармашылық феноменін кең ауқымда, яғни жаратылыстық немесе ғарыштық тұрғыда, сондай-ақ символдық, менталділік, архетиптік, идеялық қырларынан қарастыру қажеттілігі туындаса, мұндай танымға апаратын ең тиімді жолдардың бірі – концептілік талдау әдісі болып табылады. Концептілік талдау шығарманы формалды сипатта емес, керісінше, көпқырлы мәндік деңгейде зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс мәтіннің ішкі құрылымын, идеялық мазмұнын, мәдени-ментальділік астарын, архетиптік бейнелерін және символдық мәнін кешенді түрде ашуға бағытталады.

Қазіргі ғылымда концептілік талдау ең жаңа әрі тиімді парадигма ретінде танылады. Ол дәстүрлі поэтикалық талдаудан өзгеше – шығарманың терең мағыналық қабаттарын, адамзат санасындағы әмбебап кодтарды, өркениеттік тәжірибелер мен құндылықтарды тануға ұмтылады. Осы арқылы ақиқатты танудың жаңа формасы ұсынылады. Яғни әдебиетті зерттеуде формалды емес. Интердисциплинарлық көзқарастарды жүзеге асырады. Демек, көркем мәтінді жаратылыстық, ғарыштық және ментальділік өлшемдерде қарастыру талабы – қазіргі гуманитарлық ғылымдағы антропоцентристік бағыттың заңды жалғасы. Бұл тұрғыдан алғанда концепция ұғымы шығарманы адамзат руханиятының әмбебап айнасы ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Концептілік талдау жасау барысында Қ.Ә. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана», В.В. Колесовтың «Жизнь происходит от слова ...», М. Кочерганың «Языкознание на современном этапе», О. Мандельштамның «Разговор о Данте» еңбектері ғылыми-теориялық негіз ретінде пайдаланылды. Бұл еңбектерде тілдің когнитивтік табиғаты, сөз бен сана, тіл мен мәдениет арасындағы сабақтастық, сондай-ақ поэтикалық мәтіннің семантикалық кеңістігі туралы құнды тұжырымдар ұсынылған.

Поэтикалық мәтінге концептілік талдау жүргізудің басты ерекшелігі – оның метафоралық, символдық қабаттарына терең бойлай отырып, әлеуметтік, мәдени және танымдық мағыналарды ашуға ұмтылуында. Әдеби шығарманы тек

эстетикалық құбылыс ретінде емес, күрделі ментальділік құрылым ретінде қарастыру зерттеушіге мәтіннің семантикалық байлығын, авторлық ойдың көпқабатты сипатын, мәдени-кодтық мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді. Жүргізілген талдаулардың нәтижесінде концептілік талдаудың келесідей ерекшеліктері айқындалады.

Концепция – объективті-танымдық және субъективті-шығармашылықтың тоғысуы. Ол бір жағынан, адамзатқа ортақ танымдық құрылымдардың көрініс болса, екінші жағынан, авторлық сана мен жеке поэтикалық тәжірибенің жемісі. Концепция материалдық зат емес, идеалды категория болғандықтан, ол уақыт пен кеңістікке тәуелсіз сипатқа ие. Концепция бір ғана шығарманың аясында шектелмейді. Ол белгілі бір ақын поэзиясының немесе авторлар тобының поэтикалық әлемінде айқын көрініс табады. Материалды және рухани дүниенің арасындағы дәнекерлік. Осы қасиетіне байланысты концепция трансцендентті мағынаға ие болып, мәтіннің терең философиялық мазмұнын айқындайды.

Концепция полисемияға бейім. Яғни ол әрқашан көпқабатты интерпретацияларға мүмкіндік береді. Концепция сюжеттік дамудың қозғаушы күші ретінде қызмет етеді. Концепцияны ұйымдастырушы орталық – жалпылаушы символдық мағынаға ие сөздер мен бейнелер. Концепция ақынның жеке авторлық қолтаңбасына тән әдістер арқылы көрініс табады. Ол өзіндік мағыналық дербестікті сақтай отырып, мәтіннің құрылымдық-идеялық жүйесін толық қамтамасыз етеді. Концепция өзінің көпқабатты мағыналылығын айқындайтын күрделі семантикалық жүйеге ие. Ол өз тұтастығын сақтай отырып, басқа ұғымдармен бірігіп, жаңа мәндік тар өрістерге бейімделе алады. Концепция лексикалық парадигмалардың (антонимия, синонимия, омонимия) бірлігіне қатысып, түрлі мағыналық жазықтықтарға проекциялануға бейім. Ол әрқашан ақиқаттың жаңа қырларын ашуға бағытталады. Демек, концепция мәтінді өмірлік тәжірибемен және мәдени-рухани кодтармен байланыстырады. Осылайша концептуалдық талдау поэтикалық мәтінді зерттеудің жаңа әдіснамалық үлгісі ретінде тек тілдік материалды талдау құралы емес, сонымен бірге поэтикалық ойды, ұлттық-мәдени дүниетанымды, автордың ментальділік әлемін тереңнен түсінуге жол ашады. Концепция термині өзінің табиғатына сай екі түрлі қырынан көрінеді: біріншіден, ол ішкі мән-мағынасына сай дербес семантикалық бірлік ретінде қабылданады. Екіншіден, концепция мәтіннің мағыналық өзегін құрап, оны сыртқы әлемдік білім беру жүйесімен байланыстырушы дәнекер қызметін

атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, концепция сөйлем ішінде де, шығарманың тұтас құрылымында да өзіндік тәртіпке ие семантикалық жүйе құрайды.

Концептуалдану – феноменалды құбылыс. Көркем шығарма осы процестің бір бөлшегі ғана болып табылады және оның жүзеге асу деңгейі зерттеушінің концепцияны қаншалықты терең әрі дәл анықтай алғанына байланысты. Себебі, ешбір концепция толығымен жетіліп, жетілген құбылыс ретінде қарастырылмайды. Концепцияның басты қасиеті – оның динамикалық сипаты. Тілдің өзін тірі ағзаға теңесек, ол үнемі дамып, өзгеріп, жетіліп отырады. Сол сияқты концепция те тілмен тығыз байланысты болғандықтан, мағыналық тұрғыда байып, толықсып, жинақталып, тіпті символдық мәні артып отырады. Концепцияны зерттеу барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер де ерекше сипатқа ие. Біріншіден, концепция болып саналатын тілдік бірліктің ұғымдық мазмұнын айқындауда тарихи, мәдени, ұлттық, философиялық, сондай-ақ авторлық дүниетаным мен білім қорына сүйеніп кешенді талдау жүргізіледі. Екіншіден, концепция тек жекелеген тілдік бірлік ғана емес, концептуалдану үдерісі көркем мәтіннен де жоғары деңгейдегі жаратылыстық тәсіл.

Концептуалдық талдаудың басты ерекшеліктерінің бірі – көркем мәтінді тек материалдық сипатта емес, абстрактілі ойлардың, рухани әлемнің көрініс ретінде қарастыруда. Бұл тұрғыда «Сөйлеу тән мен рухты байланыстыруы керек» деген тұжырым ерекше мәнге ие (Алисова, 2005; 15-81). Мұндағы «тән» – адамның көру, есту сияқты түйсік арқылы қабылдайтын материалдық дүниелерін білдірсе, «рух» – адамзаттың тарихи-этимологиялық қабаттарында, лексика-семантикалық кеңістігінде және ұлттық-мәдени ерекшеліктерінде жасырылған мәндік құрылым. Сөйлеу әрекеті адамның орфоэпиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік жүйелерінен әлдеқайда ауқымды. Бұл ойды Қ.Ә. Жаманбаева тілдік-құрылымдық саты мен тілдік-когнитивтік сатыларға бөліп қарастыра отырып нақтылайды: «Тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болып тұрған уәждер, мүдделер, мәндер мен құндылықтар сөйлеушінің тілдік моделінде көрініс табады. Біздің ойымызша, ол процесс кейде ашық көрінеді не символдық мәнмен анықталады» (Жаманбаева, 1998; 10). Көрінетін дүние – белгілі бір таңба, иероглиф, яғни жаратушыны бейнелейтін жұмбақ мәтін ретінде қабылданады. Мұндай көзқарас бойынша, әлем – Құдайдың оған енгізген ақпаратын адам рухымен оқуға арналған болмыс. Бірақ оны тану үшін символдық оқудың дағдылары қажет, соның көмегімен адам мәңгілікті, рухты, құдайлық белгілерді тани алады (Алисова, 2005; 15). Осыған байланысты концептуалдық талдау –

мәтінді осындай рухани-мәдени кодтарды ашуға бағытталған ең жас пәрменді әдіснамалық үлгілердің бірі.

Концепция туралы сөз қозғағанда, ең алдымен, оның шығу тегі мен семантикалық трансформациясының тарихына назар аудармай өті мүмкін емес. Терминнің бастапқы мағынасы оның әмбебап сипатын айқындайды және түрлі ғылым салаларының терминологиялық жүйесінде қызмет ету мүмкіндігін көрсетеді. Этимологиялық тұрғыда «концепция» сөзі латынның *conceptus* («ой», «идея», «ұғым») сөзінен шыққан. Алғашқы кезеңде ол логика мен философияның негізгі терминдерінің бірі ретінде қолданылған. Екінші нұсқа бойынша, термин *conceptum* («эмбрион», «тұқым») сөзінен тарайды. Бұл түсінікке сәйкес концепция эмбрион секілді, одан уақыт өте келе түрлі мағыналық формалар өсіп-өнеді, дамиды (Колесов, 1999; 81). Біздің ойымызша, терминнің шығу тегінің екі нұсқасы да мәнді, алайда екінші нұсқа лингвистикалық категория ретіндегі концепция табиғатын дәлірек сипаттайды. Көркем мәтінді лингвистикалық-танымдық тұрғыдан талдауда, ең алдымен, поэтикалық концепцияның табиғаты мен қызметтік ерекшеліктерін нақтылап алу қажеттілігі туындайды. Өйткені қазіргі лингвистикалық әдебиеттерде көркем мәтіндегі концепцияны сипаттаудың әмбебап қағидалары мен тұрақталған әдіснамалық өлшемдері әлі де толық айқындалмаған. Бұл жағдай концепцияның көпқабатты мазмұнға ие болуымен, оның мәтіндік құрылымда әртүрлі тілдік, мәдени және көркемдік факторлар арқылы жүзеге асуымен байланысты. Демек, поэтикалық концепцияны талдаудың теориялық негізін қалыптастыру – мәтін лингвистикасы мен когнитивтік поэтика бағытындағы өзекті мәселелердің бірі.

Жалпы тілдік концепция мен поэтикалық концепция арасындағы сабақтастық даусыз. Себебі екеуінің де түпкі негізінде адам санасындағы дүниені қабылдау, танымдық тәжірибені ұйымдастыру және оны тілдік формада бейнелеу үдерістері жатыр. Алайда бұл ортақтық олардың бірдей құбылыс екенін білдірмейді: керісінше, жалпы тілдік концепция мен поэтикалық концепцияның өзіндік айырмашылықтары мен функционалдық шектеулері бар. Аталған айырмашылық ең алдымен тілдің дүниені бейнелеу тәсілі мен поэтикалық тілдің дүниені эстетикалық категориялар арқылы бейнелеуі арасындағы өзгешеліктен туындайды. Яғни жалпы тілдік концепция көбіне қоғамдық тәжірибеде орныққан, қалыпты семантикалық құрылымдарға сүйенетін танымдық бірлік ретінде көрінсе, поэтикалық концепция сол танымдық мазмұнды эстетикалық-

функционалдық тұрғыдан қайта өңдеп, образдық жүйе арқылы жаңаша ұйымдастыратын көркемдік құрылым ретінде ерекшеленеді.

Осы мәселеге қатысты зерттеуші В. Калашник поэтикалық тіл арқылы қалыптасатын дүниелік бейнені жалпы тілдік дүниетанымның бір бөлігі ретінде механикалық түрде қарастыруға болмайтынын атап көрсетеді. Ғалым пікірінше, олардың арақатынасы семантикалық ұқсастық деңгейінде ғана емес, ең алдымен эстетикалық-функционалдық қағидаларға негізделген өзгеше сипатқа ие: поэтикалық тіл дүниені рационалды-практикалық таным шеңберінде емес, көркемдік қабылдау мен эстетикалық әсер ету кеңістігінде модельдейді (Калашник, 2001, 3-9). Демек, поэтикалық концепция – жалпы тілдік концепцияның тура көшірмесі емес, оның көркемдік санада қайта құрылымдалуы нәтижесінде пайда болатын және мәтіннің эстетикалық тұтастығын қамтамасыз ететін ерекше категория. Сондықтан поэтикалық концепцияны талдау барысында оның образдық-символдық табиғатын, эмоциялық-экспрессивтік мазмұнын, ассоциациялық өрісін, мәтіннің эстетикалық функциясын жүзеге асырудағы рөлін кешенді түрде қарастыру маңызды. Бұл поэтикалық дүниебейненің ерекшелігін ашуға әрі көркем мәтіндегі концепциялардың ұлттық дүниетаным мен авторлық философияны ұштастыратын механизм ретінде қалай қызмет ететінін айқындауға мүмкіндік береді.

Поэзия философиясында концепцияны сипаттау барысында «бұлыңғыр бейне», «тұрақты бейне», «түйінді сөз» секілді ұғымдар жиі қолданылады. Олар көбіне бейненің сандық сипаттамасын, яғни жекелеген автордың немесе бірнеше ақынның поэзиясында жиі қайталанатын бейнелердің жиілігін көрсетеді. Дегенмен, поэзиядағы басты назар лирикалық кейіпкердің семантикалық мазмұнына назар аударады. Осыған байланысты «концепция» термині поэтикалық мәтінде өзінің мағыналық тереңдігімен ерекшеленеді. Поэтикалық концепция поэтикалық бейненің (кейіпкердің) негізгі қасиеттерін сіңіреді. Ол бір мезгілде объективті-танымдық (жалпыға ортақ мәдени, тарихи, тілдік білімге сүйенген) және субъективті-шығармашылық (жеке авторлық дүниетаным мен көркемдік шешімге негізделген) сипаттарды біріктіреді. Дегенмен, поэтикалық мәтінде екінші қыры – авторлық субъективтілік басымдылыққа ие болады (Кочерган, 2003; 252-258). Концепция табиғатын қарастырғанда, оның екі жақты сипатына ерекше назар аудару қажет. Бір жағынан, концепция нақты болмысқа тән сипатқа ие. Ол құбылыс арқылы дүниенің шынайы көрінісін бейнелейді. Белгілі бір уақыт пен кеңістік шеңберінде көрініс табады. Бұл тұрғыда концепция

шындықпен тығыз байланыста болады. Екінші жағынан, концепция – идеалды категория, ол шындықтың өзіндік жалпыланған, мәңгілік проекциясы ретінде көрінеді. Яғни концепция тек қана болмысты бейнелеп қоймайды. Сонымен қатар оны жинақтап, жалпылап, бір объекті арқылы көпқырлы мән-мағынаны ашып көрсетеді.

Концепцияның осы екі сипаты – әрі нақты, әрі абстрактілі болуы – оның табиғи екіұштылығын айқындайды. Поэтикалық концепция бұл ерекшелікті тереңірек танытады. Өйткені ол тек тілдік-танымдық құбылыс қана емес. Сонымен қатар суреткердің шығармашылық қиялының жемісі болып табылады. Ақын поэтикалық концепция арқылы тек шындықты бейнелемейді. Сонымен бірге жаңа шындықты құрастырады. Өз дүниетанымын, ішкі рухани кеңістігін қалыптастырады. Осы орайда, поэзия табиғатының өзіндік ерекшелігіне тоқталған жөн. Көп жағдайда поэзиялық шығармалар белгілі бір фабулаға құрылған сюжетті қажет етпейді. Өлеңнің негізгі мазмұны мен мәні оқиға желісінде емес, поэтикалық сөздің астарында, бейнелі ұғымдар мен символдар жүйесінде беріледі. Ақынның айтайын деген идеясы, философиялық толғанысы көбіне поэтикалық концепция арқылы көрінеді.

Әдебиеттанушы ғалымдардың пікірінше, поэзияны талдауда мән мен мағынаны айқындау басты орын алады. Бұл процесте біз ақынның жеке шығармашылық мақсатын, оның шығармашылық лабораториясын ашамыз. Сондай-ақ таным мен түйсік, сана мен философиялық ойлау мәселелерін қарастыруға мәжбүр боламыз (Жутаева, Ержанова, 2020; 102-107). Поэтикалық концепцияның ерекшелігі де осында: ол объективті танымдық мазмұнды субъективті шығармашылық қуатпен ұштастыра отырып, жаңа эстетикалық кеңістік құрастырады. Поэтикалық мәтінде концепция семантикалық орталық, яғни шығарманың «эмоционалдық координаты» қызметін атқарады. Оның айналасында басқа бейнелер, шоғырланып, тұтас поэзиялық сюжеттің өрімін құрайды. Бұл тұрғыдан алғанда, концепция көркем туындының ішкі архитектоникасын ұйымдастырушы күш ретінде танылады. Егер сөзді, идеяны жеткізу құралы ғана емес, жаңа идеяларды тудырушы құрал ретінде қарастырар болсақ, онда көркем мәтін бастапқы нүкте, яғни жаңа танымдық-эстетикалық кеңістікті ашатын кілт болып шығады. Демек, автор поэтикалық шындықты жеткізудің ең тиімді әрі ықпалды жолын ұсынады.

Концепция көпқырлы құбылыс болғандықтан, оның құрылымында физикалық және метафизикалық түрлерін айқындауға болады. Физикалық

концепция нақты болмыспен, сезім мүшелері арқылы қабылданатын дүниелермен байланысты болса, метафизикалық концепция адамның ішкі рухани тәжірибесімен, сана мен түйсік әлемімен сабақтас болады. Метафизикалық концепцияны адам тек эмперикалық тәжірибеден өткізу арқылы ғана танып, біледі. Ол өзінің көпқырлылығымен, құпиялылығымен және бейнелілігімен, символдық сипатымен ерекшеленеді. Көркем мәтінде, әсіресе, поэзияда, метафизикалық концепттердің жиі кездесуі заңды құбылыс. Себебі, поэзия – ақын жанының ең терең қатпарларында сақталып қалған сезімдердің, түстердің, дыбыстардың, иістердің, дәмдердің жинақталған көрінісі. Мұндай элементтер оқырманды түрлі эмоционалдық және метахәлдік жағдайларға жетелейді. Мәселен, әр ақын сағынышты, қуанышты, қайғыны немесе бақытты өзіндік символикалық бейнелер арқылы суреттейді. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық концепция оқырманға тек ақпарат бермейді, сонымен қатар сезім сыйлайды. В. Гете өзінің «Түстер ілімінде» түстердің тек физикалық емес, сонымен қатар метафизикалық мәнге ие екенін атап өтеді (Гете, 2022; 7). Ол түстердің адам санасында түрлі ассоциациялар туғызып, авторлық шығармашылықты ерекше реңмен байытатынын көрсетеді. Осыған үндес О. Мендельштам «Поэзияда да, кез-келген өнер түрінде, жалпы өнер атаулыда дайын дүние жоқ, оны тек жасау керек» дейді (Мендельштам, 1967; 41). Демек, поэтикалық мәтінде метафизикалық концепттердің жиі көрінуі кездейсоқ құбылыс емес. Бұл – ақын жан дүниесінде пайда болып, кейіннен оқырманға ұсынылатын жаңа поэтикалық әлемнің жемісі. Ақын жаны осылайша метафоралық тұрғыдан «фабрикаға» ұқсайды. Ол үздіксіз жасампаздық процесінде болып, бұрын болмаған жаңа дүниелерді қалыптастырады. Сондықтан поэтикалық концепті тек тілдік құбылыс ғана емес, сонымен бірге рухани-шығармашылық феномен ретінде қарастыру керек.

Әдеби мәтінде концепция – шығармашыл тұлғаның ішкі дүниесі мен оны қоршаған мәдени кеңістіктің тоғысында пайда болатын күрделі құрылым. Ол тек қана белгілі бір сөздің немесе ұғымның мәнін ғана емес, сол сөз арқылы кодталған ұлттық-мәдени танымды, әлеуметтік қатынастарды, тарихи жадты, философиялық көзқарастарды және қоғамдық құндылықтарды да қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, концепция – көркем шығарманың астынды жасырынған көпқабатты мәдени-рухани код деп зерделеуге болады. Концептуалдық талдаудың маңызы оның мәтін ішінде жекелеген ұғым ретінде ғана емес, ауқымды деңгейде халық өмірінің немесе автордың өмірлік тәжірибесінің түрлі қырларын ашуында

жатыр. Бұл тәжірибелер мәтінде символдар, метафоралар, образдар түрінде көрініп, оқырманға тек эстетикалық әсер беріп қоймай, мәдени-әлеуметтік және философиялық білімдерді түсіндіреді. Демек, концепция шығарманың ішкі мазмұнын ғана емес, сонымен бірге авторлық тұлғаның дүниетанымын, қоғамдық ортадағы орны мен көзқарасын айқындайтын категория саналады.

Әдеби мәтіннің өзі концептіні жүзеге асыратын формалардың бірі болғанымен, концепция мәтінмен шектелмейді. Ол мәтіннен тыс ақпараттық әрі рухани кеңістікке бағытталады. Яғни концепция – мәтін арқылы сыртқы әлеммен байланыс орнататын дәнекер. Мұнда мәтін тек концептінің бір бөлігін ғана жарыққа шығарады. Ал оның толық мәні мәтіннен тыс жатқан мәдени-ментальділік кеңістікте ашылады. Бұл ерекшелікті ғалымдар концептінің семантикалық дербестігі және кең ауқымдағы интертекстуалдылығы ретінде қарастырады. Осыған байланысты белгілі зерттеулерде концепция ақыл-ойдың формалды құрылымдары ғана емес, «шығармашылық рухтың» жемісі ретінде сипатталады. «Концепты связаны не формами рассудка; они есть производное возвышенного духа или ума, который способен творчески воспроизводить, или собирать, смыслы и помыслы как способен творческий воспроизводить или собирать, смыслы и помыслы как универсальное, представляющее собой связь речей и который включает в себя рассудок как свою часть...» (Неретина, Абушенко, Кацук, электронный ресурс). Бұл ойдан шығатын қорытынды: концепт – әмбебап сипатқа ие. Ол тілдік, мәдени және рухани өлшемдерді бір арнаға тоғыстырады. Әдеби мәтіндегі концепция – автордың өзіндік поэтикалық жүйесінің жемісі ғана емес, сонымен бірге адамзаттың рухани тәжірибесін жинақтаған ерекше категория. Концепция – бұл әлемнің шындық немесе қияли негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындайтын бірлік. Ол қоғамдық сана мен мәдениеттің, тіл мен әдебиеттің өзара байланысын көрсетеді. Концепция арқылы біз халықтың рухани әлеміне терең бойлай аламыз. Осылайша концепция қазақ әдебиеті мен тіл біліміне жаңаша көзқарас пен зерттеу бағыттарын ұсынып отыр. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі алуан түрлі құбылыстар мен олардың қасиеттерін алдымен сезім мүшелері арқылы қабылдайды. Осы арқылы адам санамен түйсінеді. Оған жауап қайтарады. Ақпаратты қайта жаңғыртып, оны саналы немесе бейсаналы түрде өңдеп, қорытады, саралайды, бағалайды және тәжірибеде қолданады. Осындай танымдық және тәжірибелік әрекеттердің нәтижесінде дүниенің тілдің бейнесі қалыптасады.

Концепция құрылымы өте күрделі. Ғалым З.Д. Попова концептінің адам санасында түрлі процестер негізінде қалыптасатынын атап көрсетеді. Ол когнитивтік концептілерді сезімталдық, ойлау операциялары мен санадағы тілдік бірліктер арқылы топтастырады. Ғалымның айтуы бойынша, концепция адам санасында алдымен сезімдік тәжірибе негізінде қалыптасады. Кейін тұрмыстық тәжірибе мен қызмет барысына ұласады. Бұрынғы танымдармен, жағдайлармен және концепция белгілерімен байланыса отырып танылады. Жиі қолданылатын тілдік таңбалар арқылы стереотиптік сипатқа ие болады және тілдік бірліктердің дүние бейнесін танытуға қабілетті деп танылуы негізінде саналы түрде қалыптасады (Попова, Стернин, 2015; 45). Ғалым Ю.С. Степанов концептіні адамның ментальді әлемінде қалыптасатын күрделі құрылым ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, концепция айқын ұғым ретінде емес, қайта «түсініктер, білімдер, ассоциациялар мен эмоционалды тәжірибелердің тоғысы» болып көрінеді (Степанов, 2007; 248). Яғни концепция тек ойлау әрекетінде ғана емес, адамның эмоциялық әлемінде де маңызды орын алады. Ол тек қана таным құралы емес, сонымен бірге сезімдер мен бағалаулардың, симпатия мен антипатияның, тіпті әлеуметтік қарама-қайшылықтардың орталығы бола алады. Бұл анықтама концептіні логикалық категориядан гөрі, психологиялық әрі мәдени құбылыс ретінде тануға мүмкіндік береді.

Адамның қандай да бір сөзді қабылдауы оның эмоциясымен, дүниетанымымен, өмірлік тәжірибесімен тығыз байланысты. Мысалы, қазақ мәдениетінде «ұят» сөзі жай ғана этикалық ұғымды білдіріп қоймайды. Ол ұлттық болмыстың рухани өзегіне айналған концепция. «Ұят» концептісіне қатысты мақал-мәтелдер («Ұятсызға өлім жоқ», «Ұят – иманның жартысы»), көркем шығармалардағы қолданыс, күнделікті сөйлеу тіліндегі тіркестер оның эмоционалды әрі әлеуметтік жүк арқалағанын айғақтайды. Мұндай жағдайда Ю.С. Степановтың «концепт тек ойланбайды, ол сезіледі» деген пікір толық дәлелдейді. Ал А. Вежбицкая концептіні тіл мен мәдениет арқылы танылатын «идеалды әлемнің объектісі» деп анықтайды (Вежбицкая, 2015; 85). Оның тұжырымдауынша, әр тіл әлемді өзінше бейнелейді. Сондықтан концептілік құрылымдар әр мәдениетте өзгеше сипат алады. Яғни тіл – тек ойды жеткізуші құрал емес, сонымен бірге мәдениет айнасы. Тіл арқылы біз өзіміздің дүниетанымымызды, ұлттық құндылықтарымызды бейнелейміз. А. Вежбицкаяның «тіл – санадағы үдерістерді көрсетеді. Ал сана мәдениет әсерімен қалыптасады» деген ойы қазақ мәдениетіне тікелей қатысты (Вежбицкая, 2015;

89). Қазақ тіліндегі «құт», «несібе», «ырыс» сөздері тек материалдық игілікті айтумен шектелмейді. Сонымен бірге халықтың дүниетанымындағы береке, бақ, рухани толысу ұғымдарын да қамтиды. Мұндай концептілерді басқа мәдениеттердегі ұқсас ұғымдармен салыстырғанда айырмашылық анық көрінеді. Мысалы, батыс мәдениетінде «fortune» кездейсоқ сәттілікті меңзесе, қазақ дүниетанымындағы «құт-берекенің», тұрақтылық пен рухани тепе-теңдіктің символы. Бұл – тілдік концептуализация әр мәдениетте өзгеше болатынын айқындайтын нақты мысал. Аталған ғалымдардың пікірін ұштастырсақ, концепция – бұл тек санадағы бейне емес. Ол ұлттық дүниетанымның, мәдени кодтың, рухани тәжірибенің жиынтық көрінісі. Қазақ тіл біліміндегі «ұят», «құт», «шаңырақ», «дала» сияқты ұлттық концептілер осы теориялардың нақты мысалы бола алады.

XXI ғасырдың басында жаһандану үдерісінің үдей түсуі ұлттық мәдениеттердің бір кеңістікке тоғысуын жеделдетіп қана қойған жоқ, сонымен бірге гуманитарлық ғылымның зерттеу объектісін де түбегейлі кеңейтті. Бұл кезеңде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, ұлттық сананың мәтін арқылы берілу механизмдерін, сондай-ақ көркем дискурстағы мәдени кодтардың қызметін пәнаралық негізде талдау алдыңғы қатарға шықты. Осы бағытта «концепция/концепт» ұғымы тіл білімінде ғана емес, әдебиеттану, этнология, мәдениеттану, әлеуметтік психология сияқты ғылымдармен тоғысатын, мазмұны көпқабатты методологиялық категория ретінде айқындалды. Концепция табиғаты біржақты ұғымдық мазмұнмен шектелмейді. Ол тілдік санада орныққан ментальді бірлік ретінде әлеуметтік тәжірибені, құндылықтық бағдарды, символдық танымды, эмоциялық-бағалауыштық қатынасты жинақтайды. Сондықтан концепцияны зерттеу ұлттық дүниетаным мен мәдени жадыны тілдік дерек арқылы ашудың негізгі тетіктерінің біріне айналды.

Қазақ тіл білімінде концепцияны (концепті) ұлттық мәдени тәжірибемен сабақтастыра талдаудың маңызды ғылыми арналарының бірі – этнолингвистикалық бағыт. Бұл бағыттың методологиялық тірегін академик Ә. Қайдардың «тіл әлемі» тұжырымдамасы тереңдетті. Ғалым этностың ұлттық бейнесі мен болмысын танудың кілті тілде екенін баса айта отырып: «Тіл әлемі дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» деп анықтайды. Бұл пікір концепция мәселесін ұлттық таныммен байланыстыра түсіндіруде ерекше құнды: өйткені концепт – дәл сол «мағыналық бірліктердің» (ұлттық тәжірибе, наным, дәстүр, мінез үлгісі,

элеуметтік норма) санада жүйеленген құрылымы, ал тіл – оның сыртқы таңбалық көрінісі. Демек, концепция – ұлт болмысының тіл арқылы сақталған және мәтін арқылы жаңғыртылатын мәдени-ақпараттық өзегі.

Осы тұрғыдан қазақ халқының дүниетанымына тән «домбыра», «шаңырақ», «дала», «тұмар» тәрізді атаулар ұлттық-мәдени концептілер қатарына жатады. Бұлар жай заттық атау емес, ұжымдық жадта орныққан символдық мәні бар мәдени кодтар: «домбыра» – өнер мен тарихи жадының, «шаңырақ» – отбасы тұтастығының, «дала» – кеңістікке негізделген дүниебейненің, «тұмар» – сакралды қорғаныш сенімінің концептуалдық таңбасы. Концепцияны мәдени код ретінде қарастыру қазақ тіл біліміндегі лингвомәдени бағытпен тікелей сабақтас. Бұл арнада Н. Уәлидің мәдени кодты ашу мәселесіне қатысты еңбектерінде тілдік бірліктердің артында тұратын мәдени мазмұнды танудың маңызы көрсетіледі. Ғалым ұлт мәдениетін түсіндіруде тілдің тек қатынас құралы емес, мәдени ақпараттың негізгі сақтаушысы екеніне назар аударады. Н. Уәли ұлттық мәдениеттің мәдени кодтарын тілдік дерек арқылы ашу идеясын арнайы мәселе ретінде көтереді (Манкеева, 2008). Мұндай ұстаным концепцияны «ұлттық мәдениет мәндерінің тоғысқан түйіні» ретінде тануға мүмкіндік береді. Өйткені мәдени атаулардың (домбыра, шаңырақ, дала, тұмар т.б.) семантикасы бір сөздің ішіне сыйған энциклопедиялық біліммен ғана шектелмей, құндылықтар жүйесін, бағалау стереотиптерін, элеуметтік тәжірибені, ритуалдық-мифологиялық мазмұнды да бірге қамтиды. Осы арқылы концепция ұлттық мәдениеттің «ішкі семантикалық коды» ретінде танылады.

«Домбыра» концептісі қазақ дүниетанымында ұлттық руханияттың, тарихи жадтың және эстетикалық танымның символдық коды ретінде орныққан. Бұл концепт тек музыкалық аспап атауы емес, ол – ұжымдық сананың мәдени архетипі, дәстүр сабақтастығын жүзеге асыратын мәдени таңба. Домбыраның семантикалық өрісі «ән-күй», «жыр-дастан», «айтыс», «шежіре», «елдік мұрат» сияқты ассоциациялармен кеңейіп, ұлттық идентификацияны бекіте түседі. Көркем мәтінде «домбыра» көбіне еркіндік идеясы, халықтық рух, уақыттың үзілмес желісі тәрізді мағыналық қабаттармен ұштасып беріледі. Сонымен қатар домбыра концептісі ұлттың эмоциялық тәжірибесін де жинақтайды: ол қуаныш пен қайғыны, сағыныш пен үмітті дыбыстық-символдық деңгейде жеткізетін құрал ретінде танылады. Поэзиялық дискурста домбыра – лирикалық субъектінің ішкі әлемін сыртқа шығаратын көркем медиатор, яғни сөз бен саздың тоғысқан нүктесі. Домбыраның концептуалдық өзегі ұлттық өнердің киелілік сипатын

айқындап, қазақ мәдениетінің «үн арқылы сақталған жадысын» белгілейді. Осы себепті «домбыра» концептісін талдау мәтіндегі ұлттық кодты, тарихи жадының поэтикалық репрезентациясын тануға мүмкіндік береді.

«Шаңырақ» концептісі қазақ мәдениетінде отбасы тұтастығының, әулет жалғастығының және әлеуметтік үйлесімнің терең символы болып табылады. Ол тек киіз үйдің құрылымдық бөлігі ретінде емес, «үй», «отау», «береке», «ұрпақ», «ата жұрт» сияқты мәндерді біріктіретін концептуалдық құрылым ретінде орныққан. «Шаңырақ көтеру», «шаңырағы биік болсын» тәрізді тұрақты тіркестер бұл концептінің мәдени-аксиологиялық мазмұнын айқын көрсетеді: мұнда шаңырақ өмірдің тұрақтылығы мен рухани тұтастықтың өлшемі ретінде бағаланады. Көркем мәтінде «шаңырақ» көбіне кеңейтілген символдық функция атқарады: ол жеке отбасыдан гөрі «елдік бірлік», «ортақ отан», «ұлттық тұтастық» идеяларын да білдіреді. Поэзияда шаңырақ концептісі «аспан», «көк», «жарық» ұғымдарымен семантикалық жақындасу арқылы жоғары құндылықтарға бағдарланатын модельді қалыптастырады. Сонымен қатар бұл концепт қазақ ментальділігіндегі қауымшылдық пен туыстық қатынастың әлеуметтік маңызын танытатын мәдени код ретінде көрінеді. Демек, «шаңырақ» концептісін талдау ұлттық құндылықтардың мәтіндік құрылымда қалай көрінетінін, отбасылық этиканың мәдени семантикасын ашуға жол береді.

«Дала» концептісі қазақ ұлттық дүниетанымында кеңістік пен еркіндіктің, табиғатпен үйлесімнің және тарихи өмір салтының әмбебап символы ретінде қалыптасқан. Дала – географиялық ұғымнан кең мағынаға ие: ол көшпелі өркениеттің тіршілік кеңістігін, этностың табиғи-мәдени ортасын және ұлттық болмыстың кеңістіктік моделін танытады. Концептінің ассоциациялық өрісі «кеңдік», «еркіндік», «жол», «қоныс», «жер-ана», «тағдыр» сияқты мәндер арқылы тереңдейді. Қазақ поэзиясында «дала» көбіне ішкі рух кеңістігімен қатар көрініп, лирикалық кейіпкердің болмыстық жалғыздығы мен ұлт жадындағы уақыт тереңдігін бейнелейді. Сонымен қатар «дала» концептісінің бағалауыштық қабаты оң сипатта орныққан: дала – «қасиетті мекен», «ата жұрт», «өмірдің тынысы» ретінде танылып, ұлттық эмоциялық тәжірибені жинақтайды. Мәтінде дала табиғатпен тілдесу кеңістігі ретінде көрініс тауып, адам мен әлем тұтастығы идеясына қызмет етеді. Осы тұрғыдан «дала» концептісін зерттеу қазақ дүниебейнесінің кеңістіктік-танымдық құрылымын, көшпелі ойлау моделінің мәдени архетиптерін ашуға мүмкіндік береді.

«Тұмар» концептісі қазақ мәдениетінде сакралды (киелі) танымның, қорғаныш сенімнің және дәстүрлі дүниетанымдағы магиялық-мифологиялық қабаттың көрінісі ретінде танылады. Бұл концептінің мәдени мазмұнында «жамандықтан сақтау», «көз тиюден қорғау», «тәуекел», «тілек», «ниет» сияқты түсініктер тоғысады. Тұмардың семантикалық өрісі белгілі бір заттық мағынадан гөрі, адамның рухани қауіпсіздікке деген сұранысын, сенім психологиясын және дәстүрлі мәдени тәжірибені бейнелейді. Көркем мәтінде «тұмар» концептісі көбіне қорғаныштық символ қызметін атқарып, тағдыр, өмірдің өткіншілігі, үміт пен үрей диалектикасын тереңдетеді. Сондай-ақ тұмар концептісі тәңіршілдік пен исламдық сенімдердің синкретизміне тән мәдени қабатты айқындайды: ол бір жағынан шамандық-магиялық түсініктердің жұрнағын сақтаса, екінші жағынан дұға, аят, қасиетті сөз сияқты исламдық реңктермен байытылады. Поэзияда тұмар лирикалық субъектінің ішкі қорғаныс стратегиясы ретінде көрініп, психологиялық дискурспен тығыз байланысады. Демек, «тұмар» концептісін талдау қазақтың сакралды дүние бейнесін, мәдени жадтағы сенім кодтарының мәтінде берілу тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ лингвистикасында концепцияны тілдік деректермен (әсіресе, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, бейнелі сөздер) байланыстыра талдауда Г.Смағұлованың еңбектерінің орны ерекше. Зерттеуші концептінің тілде вербалдануы мен тұрақты тіркестердің концептуалдық мазмұнды жеткізу қызметін жүйелі қарастырып, фразеологизмдердің ұлттық дүниетанымдағы концептуалдық ақпаратты сақтаушы екенін көрсетеді. Бұл бағыт концепцияны анықтаудың маңызды қағидасын орнықтырады: концепт тек жеке лексемамен шектелмейді, оның мазмұны тілдік жүйенің әр қабатында (лексика, фразеология, паремия, мәтін) тарамдалып көрінеді. Сондықтан концепцияны зерттеу барысында: оның бағалауыштық қабаты (жақсы – жаман, киелі – киесіз, ұят – ар т.б.), стереотиптік мазмұны (дәстүрлі танымға тән үлгілер), фразеологиялық репрезентациясы міндетті түрде ескерілуі керек.

Қазақ тіл білімінде концепция мәселесі Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ж.Манкеева, Н.Уәли, Г.Смағұлова, Қ.Жаманбаева және т.б. ғалымдардың еңбектерінде әр қырынан зерттеліп келеді (Ислам, 2015; 48). Аталған зерттеулердің тоғысатын негізгі бағыты – концепцияны ұлттық дүниетанымның өзегіне айналдыру. Мәселен, зерттеулерде концепция «ұлттық дүниетанымның өзегін құрайтын, тілде таңбаланған күрделі ментальді құрылым» ретінде анықталады. Бұл тұжырым концепцияны таза когнитивтік бірлік ретінде қарастырумен шектемей, оның

мәдени-әлеуметтік және рухани мазмұнын да қамтитынын дәлелдейді. Осыған сәйкес, концепция ұғымы халықтың рухани мәдениеті мен ұлттық дүниетанымының көрінісі болып табылады. Концепцияны зерттеу арқылы ұлттық болмыс, тарихи жады және мәдени кодтар жүйесі айқындалады. Өйткені концепция құрамында: ұғымдық ақпарат (логикалық мазмұн), психологиялық ақпарат (қабылдау/әсерлену), прагматикалық ақпарат (қолданыс мақсаты, контекст), этимологиялық/тарихи ақпарат (сөздің төркіні мен мәдени жад), мәдени ақпарат (дәстүр, символ, архетип) сияқты қабаттар жинақталады.

Жаһандану кезеңіндегі гуманитарлық ғылымның даму логикасы «концепция/концепт» ұғымын ұлттық мәдениеттің семантикалық өзегі ретінде кешенді зерттеуді талап етті. Қазақ тіл біліміндегі ғылыми дәстүрде концепция этностың «тіл әлемімен» (Ө. Қайдар) және мәдени кодтарымен (Н. Уәли), сондай-ақ тілдік бірліктердегі концептуалдық мазмұнның таралуымен (Г. Смағұлова) сабақтастықта қарастырылады. Осы негізде концепция – тілде таңбаланған ұлттық дүниетанымның көпқабатты ментальді құрылымы әрі мәдени жадыны сақтайтын таңбалық жүйе ретінде танылады.

Мәдени концептілердің ұлттық үлгілеріне тән ортақ және ерекше белгілерін анықтау үшін олардың тілдік көріністері зерттеледі. Бұл – концепт білдіретін сөздердің этимологиясы, синонимиясы мен антонимиясы, тіркесу ерекшелігі, контексте қолданылуы, семантикалық өрісі, бейнелі ассоциациясы, модальді бағалануы, фразеологиялық тіркестер мен тілдік үлгілер құрамында берілуі арқылы жүзеге асады. Осындай сараптама ұғымдардың концепция ретінде қалай қалыптасқанын, олардың адам санасындағы орны мен дүниетанымдық мәнін анықтауға мүмкіндік береді. Соңғы жылдары «концепция» термині қазақ тіл білімінде де жиі қолданылып, зерттеу нысанына айналды. Бұл бағытта Ж. Манкеева, Н. Уәли, Г. Смағұлова, Г. Мұратова, Г. Сағидолда, Э. Оразалиева, Қ. Жаманбаева, А. Ислам, Б. Ақбердиева, Ж. Жампейісова, Ф. Қожахметова, т.б. сынды ғалымдардың еңбектерінде концепция әр қырынан қарастырылып келеді. Жалпы концепция ретінде адамзат өмірінде маңызды рөл атқаратын негізгі тірек ұғымдар алынады. Яғни белгілі бір мәдениет үшін құнды әрі өзекті саналатын мәдени атаулар ғана концепция дәрежесіне көтеріледі. Концепция ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз. Тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын, автор үшін маңызы зор, әрі жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық және жалпыұлттық құндылықтарды таныта алатын күрделі ұғымдар ғана концепция ретінде қарастырылады. Мысалы, қазақ халқы үшін домбыра, бөрік, бесік, тұмар, киіз үй,

шаңырақ, қамшы, ту, дала, кеш сияқты сөздер – ұлттық-мәдени мәні бар лингвомәдени бірліктер ретінде концепция дәрежесіне ие бола алады.

Кесте 2. Әдебиеттегі көркемдік концепциялардың классификациясы

Концепция түрі	Мазмұны мен сипаттамасы	Әдебиеттегі көрінісі (Мысалдар)
Авторлық концепция	Жазушының әлемге, қоғамға және адамға деген жеке көзқарасы, оның эстетикалық мұраты.	Абайдың «Толық адам» концепциясы; Ш. Айтматовтың «Адамдық қасиетті сақтау» идеясы.
Тұлға (кейіпкер) концепциясы	Шығармадағы адам бейнесінің қалай сомдалуы, оның ішкі әлемі мен іс-әрекетінің концептуалды негізі.	Қазіргі лирикадағы «мазасыз», «ізденуші», «урбанизацияланған» лирикалық кейіпкер бейнесі.
Әлем концепциясы (Көркемдік әлем)	Шығармадағы уақыт пен кеңістіктің (хронотоп), табиғат пен қоғамның өзара байланыс моделі.	М. Әуезовтің «Абай жолындағы» көшпенділер әлемі; Мағжан поэзиясындағы символистік әлем.
Ұлттық-мәдени концепция	Ұлттық құндылықтардың, салт-дәстүрдің және ментальділіктің көркем мәтіндегі көрінісі.	Қазіргі поэзиядағы «Алаш», «Түркілік рух», «Отан» концептілерінің жаңғыруы.
Эстетикалық концепция	Сұлулық, трагедия, комедия немесе асқақтық категорияларының автор тарапынан қабылдануы.	Постмодернистік лирикадағы «ойын», «ирония» немесе «деконструкция» концепциялары.
Философиялық концепция	Болмыс, өмір және өлім, тағдыр мен ерік бостандығы туралы терең толғаныстар жүйесі.	Шәкәрім шығармашылығындағы «Ар ілімі» концепциясы; Экзистенциалистік сарындар.

Қазақ әдебиеті – ұлттық болмысты сақтап, тарихи жадыны жеткізетін рухани кеңістік. Әдеби шығармалар халықтың дүниетанымы мен ойлау жүйесін, мәдени құндылықтарын көркем образдар арқылы бейнелейді. Әр дәуірдегі әдеби

туындылар ұлттық менталитеттің түрлі қырларын көрсетеді. Ұлттық код ұғымы – халықтың тарихи жадынан, тілінен, дәстүрінен және мәдени тәжірибесінен тұратын тұтас жүйе. Осыған орай, менталитет, ментальділік және ұлттық код өзара сабақтас, бірақ мазмұндық тұрғыдан бір-бірінен ерекшеленетін ғылыми категориялар болып табылады. Эпостық жырларда халықтың тарихи жады мен өмірлік қағидаттары жинақталған. Атап айтсақ, «Алпамыс батыр» эпосында ел қорғау, ата-анаға адалдық, ар-намыс секілді концептілер негізгі идеяны құрайды: «Елден безген ер болмас, елін сүйген ер өлмес» деген жолдар халықтың ұлттық менталитеттегі ерлік пен отансүйгіштік құндылығын айғақтайды. «Қобыланды батыр» жырында қазақ менталитетіндегі батырлық пен ар-намысты дәріптейді. Жырдағы жауға шапқан батырдың бейнесі – ұлттық мінездің көрінісі. Бұл эпикалық шығармаларда ұлттық менталитет тарихи тәжірибемен біте қайнасып, ұрпаққа өнеге боларлық рухани мұраға айналған.

Классикалық әдебиеттегі ментальділік концептілер XIX ғ. Аяғы мен XX ғ. Басындағы қазақ әдебиеті ұлттық ойлау жүйесінің жаңа деңгейін көрсетті. Мысалы, ақын Абайдың шығармашылығында білім, ғылым, ар-намыс, әділет категориялары алдыңғы қатарға шықты. Ақынның «Интернетта оқып жүр» атты өлеңінде:

Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз,
Сізге ғылым кім берер
Жанбай жатып сөнсеңіз, –

деген жолдар ментальділікті білімге ұмтылу, ғылымды қадірлеу концептісін айқын көрсетеді (Абай, 2020; 68).

Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» еңбегінде әділет, ынсап, қанағат ұғымдары қазақ дүниетанымындағы адамгершілік өлшемдерін іргелі категориялары ретінде қарастырылады. Ақынның көзқарасы бойынша, «ар білімі – адамдықтың негізі, әділет пен қанағатсыз ілгері баспайды» (Құдайбердіұлы, 2018; 372). Бұл еңбекте рухани-этикалық бағдар ретінде ұсынылған құндылықтар қазақ ментальді ойлау жүйесінің діңгегін құрайды. Ал ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жинақтаған фольклорлық мұралар халықтың діни сенімдері мен дүниетанымдық қағидаларын жеткізуші әрі сақтаушы қызметін атқарады. Оның жазбаларында мифологиялық сарындар, әулиелер культі, халықтық әдет-ғұрыптар

мен сенім үлгілері халықтың тарихи жадын айшықтап, рухани болмысының негізін көрсетеді (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008; 812). Сондай-ақ Алаш қайраткері А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» ұлттық әдебиет теориясының бастау көзі ретінде әдебиет пен ұлт руханиятының өзара байланысын айқындайды. Зерттеуші «Әдебиет – ұлттың айнасы, ондағы сөз өрнегі халықтың мінезі мен наным-сенімін көрсетеді» деп атап өтеді (Байтұрсынұлы, 2013; 382). Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрімнің этикалық категориялары, М.Ж. Көпейұлының фольклорлық мұралары және Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет теориясы қазақ ментальді кеңістігінің біртұтас ғылыми талдау нысаны болып табылады. Отандық әдебиеттануда концепция ұғымы кейінгі жылдары ғана арнайы зерттеу нысанына айналды. Ғалым Ш.Ыбраев жыраулар поэзиясындағы дүниетанымдық жүйені концепция деңгейінде қарастырса (Ыбраев, 1993; 295), Б.Әбдіғазизұлы қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық концептілерді саралаған еңбектерінде концепция мен менталитеттің сабақтастығын көрсетеді (Әбдіғазиев, 1992; 128).

XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ поэзиясы ұлттық көркем ойдың жаңа деңгейге көтерілуімен, эстетикалық талаптардың жаңғыруымен және көркемдік танымның тереңдеуімен ерекшеленеді. Әсіресе, осы кезеңде қалам тербеген ақындар шығармашылығында ұлттық дүниетанымға тән негізгі концептілерді жаңа поэтикалық жүйе негізінде бейнелеу үрдісі айқын байқалады. Бұл дәуірдегі әдеби үдеріс лириканың мазмұндық-идеялық кеңістігін кеңейтіп қана қоймай, ұлттық санадағы іргелі ұғымдарды көркемдік тұрғыдан қайта пайымдауға мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде поэзияда концептуалдық ойлау күшейіп, өлең тек эмоциялық әсер құралы ғана емес, ұлттық рухани болмысты танудың эстетикалық тәсіліне айналды.

Аталған кезең поэзиясында «туған жер», «ар», «уақыт», «еркіндік», «махаббат», «тағдыр» секілді ұлттық сананың өзегін құрайтын концептілер жетекші орынға шықты. Бұл ұғымдар жалаң тақырып деңгейінде емес, терең философиялық-экзистенциялық мағынада, мәдени-тарихи кодпен астасқан күрделі рухани категориялар ретінде көрініс тапты. Яғни лирикалық мәтіндерде адам мен қоғам, тұлға мен заман, ұлттық рух пен тарихи жады арасындағы байланыстар кеңінен ашылып, концептілердің семантикалық өрісі кеңейді. Бұған дейінгі поэзияда көбіне сипаттамалық не декларативті сипатта көрінген идеялық бағдар енді ішкі психологиялық күймен, ой-толғаммен, символдық образ жүйесімен ұштасып, көркемдік жаңаша құрылымға ие болды. Осы тұрғыдан

алғанда, Қадыр Мырза Әли шығармашылығы кезең поэзиясының концептуалдық ізденістерін айқын танытатын маңызды көркемдік құбылыс ретінде бағаланады. Ақын өлеңдерінде «туған жер» концептісі тек географиялық мекен немесе табиғат көрінісі ретінде ғана емес, ұлттық болмыстың тұтастығын танытатын рухани-мәдени кеңістік ретінде пайымдалады. Туған жер ұғымы ақын поэзиясында ұлттық жадпен, тарихи санамен, халықтық рухпен тығыз сабақтасып, «Отан», «елдік», «дәстүр», «ата-баба аманаты» секілді мәндік қабаттармен толығады. Яғни ақын туған жерді жеке сезімдік әсердің объектісі ретінде ғана емес, ұлттың тарихи тағдырын, рухани тұтастығын сақтаушы символдық категория ретінде ұсынады.

Белгілі ақын Қадыр Мырза Әлидің көркемдік жүйесінде туған жер табиғат суреттері мен этномәдени детальдар арқылы нақтыланып, ұлттық өмір салтының, халықтық мінездің, мәдени кодтың поэтикалық репрезентациясына айналады. Мұнда туған жер – ұлттың рухани кеңістігі, ұрпақтар сабақтастығын жалғастыратын қасиетті ұғым ретінде көркемдік биік деңгейде жинақталады. Сонымен қатар ақын туған жер концептісін уақыт пен тағдыр, ар мен еркіндік мәселелерімен тұтастыра отырып, ұлттық болмысты философиялық тұрғыдан пайымдайды. Мұндай концептуалдық тереңдік Қадыр лирикасының идеялық салмағын арттырып, оның поэзиясын ұлттық дүниетанымның көркем энциклопедиясы деңгейіне көтереді. Демек, XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ поэзиясы ұлттық концептілердің көркемдік бейнелену тәсілдерін жаңартқан, сөз өнерінің мазмұндық-философиялық әлеуетін күшейткен кезең ретінде сипатталады. Ал Қадыр Мырза Әли шығармашылығы сол дәуірдегі концептуалдық ойлау жүйесін айқындап, туған жер ұғымын ұлттық жад пен тарихи сана арқылы терең көркемдік деңгейде танытқан жетекші үлгілердің бірі болып табылады. Ақынның:

Қазақ болып туғаныма мақтанамын,
Кең байтақ жерім бай деп шаттанамын.
Келер ұрпақ болашақ жастарыма
Қарттардың аманатын сақтағанмын.

Қазақ қайсар далам кең көкте Құдай,
Еске алып жадымда сақтап жүрем ұдай.
Бұл Қазақ ақылды, ғалым халық
Қате болса тумас еді хан Абылай, ақын Абай, –

деген жолдары туған жерді этникалық-мәдени бірегейліктің тірегіне айналдырды (Мырза Әлі, 2005; 423). Ақын үшін туған жер – тек географиялық мекен емес, халықтың тарихи тәжірибесін, дәстүрі мен тілін тұтастыратын рухани құндылық. «Ұлттың тарихы мен болашағы қашаннан туған жер, ата қоныспен байланысты. Бұл ұлтының қамын жейтін, бүкіл біртұтас елдің мүддесін қорғап, жан-жақтан төнген қатер-қаупіне қасқайып қарсы тұрар қалам қайраткерлерін ғана емес, әр есті адамды толғандырар мәселе екені де анық. Ұлт болашағы дегенде ауызға алдымен оралары – жер, ата қоныс, туған мекен» екендігі ақиқат (Сұлтанова, 2025; 693).

Белгілі ақын Төлеген Айбергенов поэзиясында туған жер ұғымы көркемдік кеңістікте тек географиялық мекен ретінде ғана емес, мәңгілік рухани категория, азаматтық жауапкершіліктің, елдік сана мен ұлттық парыздың символы ретінде сомдалады. Ақын лирикасында туған жерге қатысты образдар көбіне жалпыұлттық құндылықтармен астасып, авторлық «меннің» қоғамдық позициясымен тұтастық табады. Осы тұрғыдан алғанда, Т.Айбергеновтің «Мен сендердікі едім, сендер менікі» деген поэтикалық тұжырымы туған жер мен ел ұғымын жеке адамның ішкі сезімі деңгейінен көтеріп, оны ортақ тағдыр, тарихи бірегейлік және ұлттық тұтастық идеяларымен байланыстырады. Мұндағы мәтіндік семантикада «ел – адам» байланысы екіжақты сипатқа ие: бір жағынан, тұлға елге тиесілі болса, екінші жағынан, ел де тұлғаның рухани болмысын айқындайтын тірек категория ретінде ұсынылады. Демек, ақын поэзиясында туған жер концепті азаматтық пафоспен, ұлттық жауапкершілік өлшемімен бірге көрініп, тарихи-мәдени сананың көркем репрезентациясына айналады.

Ақын Жүмекен Нәжімеденов шығармашылығында да туған жер мен ел идеясы айрықша концептуалдық сипат алады. Оның лирикасында туған жер ұғымы ұлттық болмыстың ішкі өзегі ретінде беріліп, көбіне уақыт, тағдыр, ұрпақ сабақтастығы категорияларымен байланыста ашылады. Ж.Нәжімеденовтің «Елімнің жаны – менің жаным» деген жолдары туған жерді тұлғалық санадағы мәңгілік құндылық ретінде орнықтырып қана қоймай, ұлттық болмыстың ажырамас бөлігіне айналдыратын философиялық мағынаға ие. Бұл тұста ел тағдыры жеке адам тағдырымен жымдаса беріледі: ақын үшін туған жер – сыртқы кеңістік емес, адамның ішкі рухани кеңістігі, жан дүниенің өзек-өзегі. Осы арқылы туған жер концептісі поэтикалық мәтінде тұрақты «мәдени код» қызметін атқарып, ұлттық идеяны мазмұндық тұрғыдан тереңдетеді.

Ал ақын Фариза Оңғарсынова лирикасында туған жер концепті өзіндік поэтикалық ерекшелікпен, нәзік сезім иірімдерімен және әйелдік таным табиғатымен сабақтасып суреттеледі. Ақын шығармаларында туған жер көбіне туған табиғатқа сүйіспеншілік, жан жылуы, рухани тірек ұғымдары арқылы бейнеленіп, лирикалық көңіл күйдің негізгі арқауына айналады. Оның «Жерім менің – жүрегімнің төрі» деген өлең жолдары туған жерді адамның жан дүниесінің ең қымбат кеңістігі ретінде бағалап, оны тұлғаның рухани өміріндегі тірек құндылық дәрежесіне көтереді. Мұнда туған жер ұғымы психологиялық тереңдікпен, сезім мәдениетімен, эмоциялық-эстетикалық астармен өріліп, ұлттық кеңістіктің ішкі лирикалық бейнесін қалыптастырады.

Ақын Фариза Оңғарсынова поэзиясында «ар-намыс» концепті де жетекші орын алып, оның бүкіл көркемдік жүйесін айқындайтын негізгі идеялық өзектердің біріне айналады. Ақынның «Арманым – ардақ тұтар арым менің» деген тұжырымы ар-намысты жеке моральдік қасиет шеңберімен шектемей, тұтас ұлттық мінез бен халықтық рухтың өлшемі ретінде ұсынады. Бұл жолдарда ар ұғымы – тұлғаның ішкі жауапкершілігі ғана емес, ұлтты ұйыстыратын, елдіктің сапалық өлшемін танытатын қоғамдық-этикалық категория ретінде көрініс табады. Яғни ақын ар-намысты ұлттық санадағы ең биік моральдік қағида деңгейінде айқындап, оны ұлттың рухани иммунитеті ретінде дәріптейді.

Осы тұста Қадыр Мырза Әлі поэзиясындағы ар-намыс концептісінің де мәні ерекше. Ақынның «Намыс – ердің серігі» деген ой-түйіні ұлттық мінездің түпқазығы ретінде намысты алға шығарып, оны ұлттың мәдени-рухани болмысын анықтайтын тұрақты өлшем ретінде танытады. Аталған тұжырым концептология тұрғысынан қарағанда ұлттық-мәдени кодтың көрінісі ретінде бағалануға негіз береді. Себебі Қадыр поэзиясындағы намыс ұғымы – тарихи тәжірибеден өткен, халықтың дүниетанымында орныққан моральдік қағидалардың көркем жинақталған бейнесі.

Сонымен бірге Фариза Оңғарсынова лирикасында ар-намыс концепті әйел болмысы мен аналық рухпен терең қабысып, ұлттық құндылықтарды қорғау, ұрпақ тәрбиесі, рухани жауапкершілік идеяларымен ұштасады. Мұнда ар ұғымы қаһармандық пафоспен ғана емес, нәзік лирикалық сезіммен, өмірлік тәжірибемен, аналық мейірім және ұлттық тәрбие өлшемімен сабақтастықта көрінеді. Осылайша Фариза поэзиясында ар-намыс – ұлттық мұратты сақтайтын рухани тірек әрі қазақ әйелінің эстетикалық және этикалық әлемін айқындайтын концептуалдық өзекке айналады.

Жүмекен Нәжімеденов шығармашылығы уақыт концептісін философиялық деңгейге көтеруімен ерекшеленеді. Ақынның:

Келді ме сыншыл қонақ Уақыт деген?!

Соны күтіп талайдан жатыпты өлең.

Қара дойыр сүйретіп Уақыт кірді, –

қорқып кетіп бір сөзім атып тұрды.

Қонақ емес, қырсық қой мынау нағыз,

бүйтіп келген қонаққа қуанбаңыз.

Қыл тұзағын шұбатып Уақыт кірді, –

бір теңеуім шыңғырып атып тұрды, – деген жолдары уақытты ұлт тағдырымен сабақтастырады (Нәжімеденов, 2019; 219). Уақыт оның поэзиясында мәңгілік қозғалыс пен тарихи жадтың символына айналған. Қадыр Мырза Әлінің «Уақыт деген – ұлы ұстаз» деген ойлары уақыт концептісін тәрбиелік-тәлімдік мағынада қарастырады. Бұл жерде уақыт адам мен қоғамды шыңдайтын өлшем ретінде бейнеленген.

Ақын Фариза Оңғарсынова поэзиясында махаббат концепті тек нәзік сезімнің көрінісі ғана емес. Рухани тазалықпен өмірдің мәні ретінде жырланады. Оның:

Мен сізді ұнатамын,

Сізді ойлаумен атады бұл ала таңым.

Жалғыз арман жанымды жайлап алып,

сенделемін, үмітпен бүр атам.

Түк еместей әлемдік айыптаулар,

не ұмтылған асқарым – жыр, атағым.

Мүмкін ессіз осы бір сезіміммен

біреулерді өксітіп жылатарым.

Не өзімді даңқтың тұғырынан

мүмкін тіпті біржола құлатарым, –

деген өлең жолдары махаббатты адам жанының мәңгілік серігі ретінде бейнелейді (Оңғарсынова, 2009; 247). Ақын Төлеген Айбергеновтің махаббат тақырыбындағы өлеңдері де адамды биіктететін рухани күшке айналған. Ақын үшін махаббат – өмірдің шығармашылық қуаты мен ұлттың рухани тазалағын айқындайтын ұғым.

XX ғасырдағы қазақ поэзиясының аса көрнекті өкілі Мұқағали Мақатаев шығармалары ұлттық руханияттың, адам болмысының күрделі қырларын

айшықтайды. Ақын поэзиясында уақыт пен махаббат концептілері басты философиялық категориялар ретінде қарастырылып, жеке адамның ішкі жан әлемі мен қоғамдық-ұлттық болмыс сабақтастығында суреттеледі. Ғалым З.Ахметов: «Поэзиядағы уақыт ұғымы адамның дүниетанымдық бағдарын, оның өткен мен болашаққа көзқарасын айқындайды» дейді (Ахметов, 1994; 212). Мұқағали поэзиясында уақыт пен махаббат бір-бірімен тоғысып, адам өмірінің мәнін ашатын концептілерге айналады.

Ақын М.Мақатаев поэзиясында уақыт – философиялық категория ғана емес. Сонымен қатар лирикалық кейіпкердің өмірлік тәжірибесін, тағдырын бейнелейтін метафоралық бейне. Ақын «Кел, болашақ» атты жырында:

Көп құмарттым өмірге, көп көрмедім,

Үміт еттім ұмтылдым, көп терледім.

Ашкөзденіп қайтейін, ей, Болашақ,

Көрмеген күндерімді өткер менің, –

деп уақыттың мәңгілік қозғалыс сипатын көрсетеді (Мақатаев, 2002; 56).

Ақын М.Мақатаев шығармашылығында уақыт концептісінің адамның өткіншілігі мен мәңгілік арасындағы байланыс, халық тағдыры мен ұрпақ сабақтастығы, ақынның «өлеңге айналған өмірі» секілді бірнеше қыры байқалады. Ақын үшін уақыт – тек күн мен жылдардың ағымы емес, ол – адам жанының, қоғамның рухани кеңістігінің айнасы. Махаббат концепциясы – М.Мақатаев шығармашылығының алтын арқауы. Ақын махаббатты тек ғашықтық сезім ретінде емес, адамгершіліктің, өмір сүру мәнінің символы ретінде көрсетеді.

Сен менің жүрегімді жазалама,

Шыдайды ол қуанышқа, қазаға да.

Жүрек деген – сезім ғой, сезіміме

Сезіммен кел, болмаса мазалама, –

деген жолдарында ақын махаббаттың бүкіл ғаламдық мәнін ашып, оны адам болмысының түпкілікті өзегі деп таниды (Мақатаев, 2002: 133).

Махаббат концепциясына бірнеше деңгейде көрініс табады: бірінші, жеке сезімдік деңгей – ғашықтық, сағыныш, іңкәрлік. Екінші, философиялық деңгей – махаббаттың мәңгілік, адамзаттық мәні; үшінші, рухани-этикалық деңгей – адалдық, сенім, тазалық ұғымдарымен сабақтасуы. Ғалым Б.Бегманова: «Өлең жолдарынан ақынның поэзиядағы шынайылығын байқаймыз. Өлең – ақынның қаруы. Бар сырын, бар мұңын соған төгеді, өлеңмен жеткізеді. Өлең болмаған

жерде ақын да қарусыз жауынгер сияқты. Сол себепті өлеңнің шарықтап биікке көтерілгенін қалайды» деп жазады (Бегманова, 2015; 116).

Ақын поэзиясында уақыт пен махаббат бір-бірін толықтырып, өмірдің философиялық тұтастығын құрайды. Махаббат уақытқа бағынышты болса да, рухани биіктігімен оны еңсеретін құбылыс ретінде бейнеленеді.

Мысалы:

Мен нағыз махабатты армандаймын,

(Оны мен жоғалтып та алғандаймын...)

Ақ қаздар арасынан аққуымды

Ажырата білмеген сормандаймын, –

деген жолдарда махаббаттың уақытты жеңетін күш екені айқындалады (Мақатаев, 2002; 210). Ақын Мұқағали Мақатаев шығармаларындағы уақыт пен махаббат концептілері қазақ поэзиясындағы терең философиялық ойдың, ұлттық дүниетанымның көрініс болып табылады (Бегманова, 2015; 120). Ақын уақытты адамзат тағдырының өлшемі, махаббатты – өмірдің мәні ретінде танытады. Екі концепция тоғысқанда М.Мақатаев поэзиясының негізгі идеялық өзегі – адам жанының мәңгілігі айқындалады.

Ақындар Төлеген Айбергенов, Жұмакен Нәжімеденов, Қадыр Мырза Әлі, Мұқағали Мақатаев және Фариза Оңғарсынова поэзиясында туған жер мен ар-намыс концептілері әрқайсысында өзіндік поэтикалық модельде көрінгенімен, барлығына ортақ бір заңдылық байқалады: бұл концептілер жеке сезім шеңберінен шығып, ұлттық дүниетаным мен тарихи сананы жинақтайтын, ұлттық болмысты айқындайтын негізгі рухани категориялар дәрежесіне көтерілген. Демек, XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ поэзиясының көркемдік жүйесінде ұлттық концептілер жаңаша эстетикалық сипат алып, поэзияның мазмұндық-философиялық әлеуетін күшейтті.

Белгілі ақын Мұхтар Шахановтың поэзиясында еркіндік концепті ұлттық тәуелсіздік идеясы мен рухани бостандықпен ұштасады. Ақынның:

Қайда, қайда көңіл сырын көзден ұғар нәзіктік?

Үш өлшем бар –

Биіктік пен тереңдік, кеңдік (яки жазықтық).

Бұл үшеуін бағаламау – көзсіздік һәм керендік.

Ал түсінбеу...

Бақытсыздық болар ол.

Иә, адамдық қатынаста жоқ әлі де сара жол.

Оңай емес,
Оңай емес бұл егес,
Қашан болсын бірлік жолы бұрыстай.
Керек болса бірлік жолы бұрыстау.
Керек де десең, түсінбестік – кінә емес,
Қылмыспен тең – түсінуге тырыспау, –

деген өлең жолдары еркіндікті халық тағдырымен байланыстырады (Шаханов, 2012; 33). Сонымен қатар ақын Жұмекен Нәжімеденовтің шығармаларында да еркіндік ұғымы кеңістік, уақыт және рухани бостандық категорияларымен сабақтасып, ұлттық идеяның өзегіне айналған.

XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ ақындарының шығармашылығы ұлттық концептілердің көркем бейнеленуінің жарқын үлгісі саналады. Бұл кезеңдегі лирикада туған жер, ар-намыс, уақыт, махаббат, еркіндік секілді концептілер ұлттық менталитеттің көркем айнасына айналады. Қазіргі әдебиеттанудағы концепция теориясы тұрғысынан қарастырғанда, аталған ақындардың шығармалары қазақ руханиятының терең мәнін ашып, ұлттық ойлау жүйесінің көркемдік кодын жеткізді. Жаһандану үдерісі күшейген қазіргі кезеңде ұлттық кодты, тарихи жадыны және рухани болмысты сақтап қалу мәселесі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдармен қатар, көркем әдебиеттің де негізгі зерттеу нысандарына айналып отыр. Әсіресе, XXI ғ. Қазақ поэзиясында ұлттық дүниетанымның тұтастығын қорғау, мәдени сәйкестілікті сақтау, рухани сабақтастықты жалғастыру мәселелері айрықша маңызға ие болып, жаңа көркемдік сипатта көрініс табуда. Осы тұрғыдан алғанда, жаһандану жағдайындағы ұлттық болмыстың трансформациясы мен ұлттық құндылықтардың қайта пайымдалу үдерісі XXI ғ. Ақындары шығармашылығында кеңінен бейнеленіп, зерттеу жұмысының негізгі өзегін құрайды.

Қазіргі қазақ поэзиясында ұлттық код тек дәстүрлі символдар мен этномәдени белгілер арқылы ғана емес, жаңа дәуірдің әлеуметтік-рухани қайшылықтарын қамтыған концептуалдық жүйе ретінде тереңдетіле түсуде. Ақындар жаһандану ықпалының ұлттық санаға тигізер әсерін, мәдени бірегейлікке төнетін қауіп-қатерді, заман адамының рухани күйзелісі мен тіршілік мәнін іздеу мәселелерін көркем мәтінге арқау етеді. Нәтижесінде бүгінгі поэзияда ұлттық идея мен жеке тұлғаның ішкі психологиялық әлемі сабақтасып, ұлттық руханияттың жаңа эстетикалық өрісі қалыптасып келеді. Осы үдеріс аясында ақын Ақберен Елгезектің шығармашылығы ерекше назар аудартады. Оның

өлеңдерінде экзистенциалдық толғаныстар мен лирикалық тұлғаның ішкі күйзелісі, өмірдің өткіншілігі мен болмыс мәнін іздеу сынды философиялық мәселелер ұлттық ментальділікпен, тарихи жадымен және қазақы дүниетаныммен астасып беріледі. Ақын поэзиясындағы «мен» категориясы – тек жеке тұлғаның субъективті сезімі емес, сонымен қатар ұлттық сананың көркемдік репрезентациясы, дәуірлік психологияның бейнесі ретінде танылады. Сондықтан Ақберен Елгезек өлеңдерінен қазіргі қазақ қоғамының рухани-мәдени ахуалы, жаһандану кеңістігіндегі ұлттық бірегейліктің күрделі тағдыры және адамның ішкі әлеміндегі экзистенциалдық дағдарыс мәселелері айқын көрініс табады. Демек, Ақберен Елгезек шығармашылығы – ХХІ ғ. Қазақ поэзиясында ұлттық код пен заманауи эстетика арасындағы байланысты жаңаша сипатта танытатын, экзистенциалдық ойлау жүйесін ұлттық ментальділік аясында қайта пайымдаған көркемдік феномен ретінде ғылыми тұрғыдан кешенді талдауды қажет етеді.

Ақынның:

Тасы да мұңлы салар ән,

Тауы да тірі әулие,

Туған жерге оралам,

Топырағында бар кие.

Құстары – пері, сенсеңдер,

Сусылдап көлге қонатын.

Қайыршы түрде келсем де,

Қақпасы ашық жәннатым!

Туған жер – әкем һәм анам,

Тұмасы – мұздай зәмзәмім.

Тоғайдың қойны – долана,

Жартастың қойны – алша мұң... –

деген жолдар ұлттық болмыстың жаһандық өзгерістер аясында да сақталатынын меңзейді (Елгезек, 2009; 146).

Ал ақын Ерлан Жүністің поэзиясында қазақ менталитетіндегі еркіндікке, рухани ізденіске ұмтылыс бейнеленеді. Оның тіршілік, болмыс туралы жырларында табиғат пен адамды сабақтастыра отырып, ұлттық дүниетанымдағы тіршілік философиясы көрініс табады. Әдебиет пен тарихтың сабақтастығы – менталитетті зерттеудің маңызды қыры. Әдеби шығармалар тарихи оқиғалар мен тұлғаларды бейнелеу арқылы белгілі бір дәуірдің рухани болмысын ашады. Қаламгер тарихи деректерді баяндап қана қоймай, оны өз дүниетанымының

сүзгісінен өткізіп, ұлттық менталитетті көркем бейнеде қайта жасайды. Мысалы, акынның «Нараду» поэмасы адамзаттың еркіндікке, бірлікке деген тарихи ұмтылысын айқындайды. Бұл туындыда ұлттық менталитет – еркіндікті, тәуелсіздікті қастерлеу идеясы арқылы ашылады (Жүніс, 2021; 335).

Әдебиеттегі ментальділік концептілері халықтың уақыт, тағдыр, еркіндік пен әділет туралы көзқарасын бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, әдебиет тарихи жадыны сақтаушы ғана емес, оны жаңғыртып, заманауи санаға бейімдеуші рухани құрал болып саналады. Отандық гуманитарлық ғылымда «ментальділік», «менталитет», «ұлттық код» ұғымдары мәдениеттану, философия, психология және әдебиеттану ғылымдарының тоғысында кешенді түрде қарастырылуда. Бұл категориялар – жеке адамның да, тұтас ұлттың да дүниетанымдық ерекшеліктерін түсінудің маңызды кілті. Қазақ әдебиетінде менталитет пен ментальділіктің мәні ерекше. Олар ұлттық руханиятты, халықтың тарихи жады мен мәдени мұрасын түсіндіруде шешуші қызмет атқарады. Қазіргі ғылыми дискурста бұл ұғымдардың әдебиеттегі көрінісін зерделеу ұлттық кодты анықтаудың маңызды әдіснамалық құралы ретінде қарастырылады.

Қазіргі қазақ поэзиясында ментальділік концепті «өмірдің мәні», «адамзаттық құндылықтар», «ұлттық болмыс пен жаһандану арасындағы қайшылықтар» сияқты іргелі тақырыптар төңірегін қамтиды. Мәселен, ақын Ақберен Елгезектің шығарамашылығында адам мен табиғаттың, ұлттық сана мен ғаламдық өркениеттің үйлесімі мен қайшылығы айқын суреттеледі. Оның «Көктің көзі» өлеңінде:

«Адам!» десем,
Аспан астын паналап,
Дауыс тағы жаңғырықты жағалар,
Қоғам ішін кезіп жүрген жалғызды

Аяп тұрар ауадағы бабалар... – деген жолдар экзистенциалдық мазмұндағы ментальділікті көрсетеді (Елгезек, 2021; 48).

Ал ақын Ерлан Жүністің поэзиясында жаһандану дәуіріндегі ұлттық болмыстың сақталуы, тіл мен мәдениеттің мәні айрықша көрінеді:

...Тәуелсіздік ше?
Ол – менің тегім,
ұлдарыма оны дарыттым.
Тәуелсіздік – мен,
ол – менің асқақ аңызым,

Болмысы ол ұлдың өзінен туған, Жарық Күн!!! –

деп, акын ұлттық кодтың мәңгілігін ментальділік концепция деңгейінде бейнелейді (Жүніс, 2024; 28). Осылайша қазіргі поэзияда ментальділіктің әдеби репрезентациясы – әдебиет пен қоғам арасындағы үздіксіз рухани диалогтың айқын дәлелі болып отыр.

Қазақ әдебиетіндегі ментальділік концептіні зерделеу – ұлттың тарихи жады мен рухани болмысын танудың маңызды жолы. Әдебиет – ұлттық кодтың басты сақтаушысы. Ол халықтың дүниетанымын, мәдени-тарихи тәжірибесін, дәстүрі мен құндылықтарын көркем бейнелер арқылы ұрпаққа жеткізіп, ұлттық сананы қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Сонымен қатар менталитет пен ментальділік ұғымдары әдебиеттануда тек теориялық категория ретінде ғана емес, ұлттық руханиятты түсінудің әмбебап методологиялық тетігі ретінде де бағаланады. Қазақ эпосынан бастап қазіргі поэзияға дейінгі шығармаларда бұл ұғымдардың түрлі деңгейдегі көріністері ұлттық дүниетанымның сабақтастығын айқындайды. Әдебиет – өткенді сақтап қана қоймай, қазіргі қоғамды да рухани тұрғыда байытып, ұлттық кодты болашаққа жеткізетін құдіретті құрал.

Бірінші бөлім бойынша тұжырым

Қазақ әдебиетіндегі көркемдік сана ұғымы – тек эстетикалық категория ғана емес, ұлттың рухани тәжірибесін, дүниетанымын, тарихи жадын бейнелейтін кешенді мәдени-философиялық феномен. Әдеби дамудың әр кезеңінде көркемдік сана өзіндік сипат алып, мифологиялық дүниетанымнан бастап, діни-рухани, гуманистік, реалистік, романтикалық, постмодернистік бағыттарға дейін эволюциялық жолдан өтті. Бұл эволюция қазақ әдебиетінің жанрлық формаларын ғана емес. Сонымен бірге ұлттық болмысты түсінудің, рухани құндылықтарды бейнелеудің әдіс-тәсілдерін де қалыптастырады. Жыраулар поэзиясындағы қоғамдық-философиялық ой, Абай шығармаларындағы гуманистік-реалистік бағдар, XX ғасырдың бас кезіндегі ақындар Мағжан мен Сұлтанмахмұт поэзиясындағы романтикалық серпін, тәуелсіздік кезеңіндегі постмодернистік ізденістер – барлығы да көркемдік сананың ұлттық және жалпыадамзаттық деңгейде дамығанын айғақтайды. Осылайша қазақ әдебиетіндегі көркемдік сана тарихи сабақтастық пен жаңашылдықтың тоғысында қалыптасқан, ұлттық кодты, мәдени дәстүрді және рухани құндылықтарды сақтаушы әрі таратушы маңызды категория деуге болады.

Әдебиеттанудағы ментальділік және концепт ұғымдары қазіргі ғылымда көркем мәтінді кешенді талдаудың маңызды категориялары ретінде қарастырылады. Ментальділік – ұлттық ойлау жүйесі мен дүниетанымның тарихи-мәдени кеңістікте қалыптасқан рухани көрінісі. Ол халықтың тарихи жадын, әлеуметтік құндылықтарын, өмірлік бағдарларын жинақтап, әдеби шығарманың идеялық-эстетикалық арқауын айқындайды. Концепция – осы ментальді өрістің көркемдік бейнесі, мәтіндік жүйеде жинақталып, символдық деңгейге көтерілген мағыналық түйін. Ол автордың дүниетанымын, мәдени кодты, ұлттық болмысты оқырмандарға жеткізудің көркем тетігі болып табылады.

Қорыта келгенде, ментальділік пен концепция ұғымдары өзара сабақтасып, әдебиеттанудың теориялық-әдістемелік негізін тереңдетеді. Ментальділік ұлттық дүниетанымның іргелі ерекшеліктерін айқындаса, концепция сол ерекшеліктерді көркемдік бейнелер арқылы жүйелейді. Мұндай ғылыми ұстанымдар әдебиетті тек эстетикалық құбылыс ретінде ғана емес, этномәдени құндылықтардың көрінісі, ұлттық ойлау мен рухани сабақтастықтың арнасы ретінде тануға мүмкіндік береді.

II ТАРАУ. ӘДЕБИЕТТЕРДІ ТАЛДАУ

Поэзия – адам сезімінің айнасы. Ол адамзатқа поэзияға ғана тән белгісіз жұмбақ күш пен сезімнің алуан түрлі рахатын сыйлайды. Жақсы көру, жек көру, сүйсіну, қуану, мұңға бату – осының бәрі тұтастай алғанда адам жанының табиғи нәрі, рахат сәттері. Мұң мен қуаныштың өзіндік ләззаттары бар. Лирикалық шығармалар арқылы біз халықтың терең сезімдерін, ұлттық рухын, тарихын және дәстүрлерін танимыз. Лирика – поэзия жанрларының ішіндегі ең сезімтал, ең нәзік түрі. Ол адамның ішкі әлемін, эмоцияларын, қуаныштарын, қайғыларын және армандарын бейнелейтін көркемдік құрал ретінде қызмет етеді (MacCormack, 1998; 45). Қазақ лирикасының тарихы – поэзияның дамуы ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының рухани әлемінің, мәдениетінің, тарихының және әлеуметтік өмірінің күрделі көрінісі.

Қазақ лирикасы – ғасырлар бойы қалыптасып, дамып келе жатқан жанр. Оның тамыры тереңде, әрі әртүрлі тарихи кезеңдерде өзіндік ерекшеліктерімен өркендеген. Дәстүрлі ауыз әдебиеті, жыраулар поэзиясы, кеңестік дәуір лирикасы және заманауи поэзия – осының барлығы қазақ лирикасының дамуына үлкен әсер етті. Әр кезеңнің өзіне тән тақырыптары, стильдері мен көркемдік әдістері бар. Мысалы, жыраулар поэзиясында патриотизм, батырлық және халықтың рухы басты орын алса, қазіргі лирикада әлеуметтік мәселелер, жеке тұлғаның ішкі дүниесі мен экзистенциалдық сұрақтарға көбірек көңіл бөлінуде. Қазақ лирикасы кең тақырыптық ауқымға ие. Махаббат, табиғат, әлеуметтік мәселелер, отаншылдық, философиялық ойлар – осының барлығы қазақ лирикасында көрініс табады (Orda, Sarsenbayeva, Sultanova, Abilkhayrov, Abdrakhmanova, 2021; 665). Лирикалық шығармалардың әртүрлілігі де назар аудартады. Эпикалық, лирикалық, сатиралық, философиялық – қазақ лирикасы осы жанрларда да өзіндік ерекшеліктерімен дамыды. Бұл әртүрлілік қазақ мәдениетінің жан-жақтылығын көрсетеді. Қазіргі қазақ лирикасы заманауи қоғамның талаптарына жауап беретін жаңа тақырыптар мен стильді қамтиды. Жаңа технологиялар мен медиа құралдарының дамуы поэзияның жаңа форматтарын туғызды. Поэтикалық перформанстар, онлайн поэзия, әлеуметтік желілердегі поэзия – бұл қазіргі қазақ лирикасының жаңа бағыттары. Бұл тенденциялар қазақ лирикасының дамуына жаңа серпін беріп, оны заманауи әдебиетпен байланыстырады. Қазақ лирикасының дамуына ықпал еткен көрнекті ақындар мен олардың шығармашылығы зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады. А. Құнанбайұлы,

М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Молдағалиев, М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов, Қ.Мырза Әлі, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, т.б. сынды ақындар қазақ лирикасының дамуына үлкен үлес қосты. Олардың шығармалары қазақ поэзиясының алтын қорына енді. Әрқайсысы өз кезеңінің ерекшеліктерін көрсетті. Қазақ лирикасының тақырыптық кеңістігіне көз жүгіртсек, онда махаббат, табиғат, туған жер, отаншылдық, әлеуметтік мәселелер сияқты тақырыптардың өз стилінде жеткізе отырып, ұлттық поэзияның түрлі қырларын ашады. Лирикалық шығармалардың тілдік және стильдік ерекшеліктері де ерекше назар аударуды талап етеді. Қазақ лирикасында сөздердің әуезділі мен бейнелілігі, көркемдік құралдардың молдығы поэзияның әсерлілігін арттырады. Ақындар халықтың тіл байлығын шебер пайдалана отырып, оқырманның жүрегіне жол табатын туындылар жасайды.

Зерттеу барысында бірнеше тәсілдер мен әдістерді қолдану арқылы қазақ лирикасының әр кезеңдегі ерекшеліктерін, стильдік өзгерістерін, тақырыптық бағыттарын және тарихи контекстін анықтауға болады. Мәтіндік талдау әдісі арқылы лирикалық шығармалардың тілдік және стильдік ерекшеліктерін зерттеу, сол арқылы лириканың дамуына әсер еткен тарихи оқиғаларды және әлеуметтік өзгерістерді түсіну, салыстырмалы талдау арқылы қазақ лирикасының өзіндік ерекшеліктерін анықтау – бұл әдістер қазақ әдебиетінің дамуын зерттеуде маңызды рөл атқарады (Patrick, 2005: 245). Сонымен қатар, архивтік зерттеулер мен сұхбаттар, қазіргі заманғы цифрлық технологияларды қолдану, ғылыми конференциялар мен семинарлар ұйымдастыру, білім беру бағдарламалары арқылы қазақ лирикасының даму тарихын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеулердің нәтижесінде қазақ лирикасының мәдени мұра ретінде маңызы, оның қазіргі әдебиеттегі орны, болашақтағы даму бағыттары анықталатын болады.

Қазақ лирикасының зерттелуі – қазақ әдебиетінің маңызды бір саласы ретінде қалыптасқан. Дамыған және бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған күрделі әрі қызықты тақырыптардың бірі. Лирика – халықтың ішкі сезімін, ой-арманын, мұң-қайғысын, қуаныш-сүйінішін көркем тілмен жеткізетін әдеби жанр. Оның даму тарихы мен зерттелу жолдары сан алуан ғалымдардың еңбектері мен әдеби сипаттамалары арқылы тереңінен қарастырылған (Heather, 2018; 102). Қазақ лирикасының тарихын зерттеу ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Бұл кезеңде қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қызығушылық танытқан орыс және еуропалық зерттеушілер қазақ ауыз әдебиетін жинақтап, жүйелеу ісіне белсене

кірісті. Солардың ішінде В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин сынды ғалымдар қазақ лирикалық поэзиясының алғашқы үлгілерін жинақтап, оларды ғылыми айналымға енгізді (Тұрсынов, 1976; 14).

XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының арасында лирикалық шығармаларды зерттеуге деген қызығушылығы арта түскенін көреміз. Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов сынды алаш қайраткерлері қазақ лирикасының мәні мен маңызын түсіндіреді. Оны халыққа кеңінен таныстыруға, насихаттауға тырысады. Аталған кезеңде лирика жанры қазақтың ұлттық санасының оянуына, халықтың рухани жаңғыруына ықпал етті. Кеңес дәуірінде қазақ лирикасының зерттелуі жаңа деңгейге көтерілді (Ахметов, 2013;12). Бұл кезеңде қазақ әдебиеттанушылары мен сыншылары лириканы жан-жақты зерттеп, оның тақырыптық, идеялық және көркемдік ерекшеліктерін анықтауға тырысты. Қазақ лирикасының ғылыми тұрғыдан арнайы қарастырылуы елімізде жаңа дәуір орнағаннан соң ғана тұрақты қолға алына бастады. Ғылым мен мәдениеттің көшін бастаған қазақ зиялыларының сапынан әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы белгілі ақын-жазушыларымыз да болды. XX ғ. Қазақ поэзиясының зерттелуіне А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Әуезов, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Р.Нұрғалиев, З.Қабдолов, М.Базарбаев, М.Дүйсенов, С.Қирабаев, Ш.Елеукенов, С.Негимов, Қ.Өмірәлиев, К.Сейдаханов, М.Мырзахметов, Б.Кәрібаева, Б.Ыбырайым, Т.Шапай т.б. ғалымдар ұлттық лириканың қыр-сырына үңіліп, қазақ әдебиеттану ғылымына үлкен үлес қосты. Олардың еңбектері қазақ лирикасының теориялық негіздерін қалыптастыруға, оның жанрлық ерекшеліктерін айқындауға бағытталды. Қазақ лирикасының даму тарихын зерттеу – бұл ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан маңызды мәселе. Ол әдебиеттегі үрдістерді, тілдік ерекшеліктерді, мәдени мұраны, білім беру жүйесін, сондай-ақ қазіргі әдебиеттегі рөлін қамтиды. Қазақ лирикасы ұлттық мәдениетті сақтап, келешек ұрпаққа жеткізу үшін маңызды материал болып табылады. Зерттеу барысында ғылыми міндеттерді орындау арқылы қазақ әдебиетінің әр кезеңіндегі стильдік және жанрлық өзгерістерді анықтауға болады.

XX ғасырдағы қазақ лирикасы ұлттық әдебиеттің тарихындағы ең күрделі әрі өнімді кезеңдердің бірі ретінде сипатталады. Бұл дәуірде қазақ поэзиясы мазмұндық және көркемдік тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырап, жаңа бағыттар мен шығармашылық ізденістердің кең өрістеуіне мүмкіндік алды. Қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі түбегейлі трансформациялар, тарихи бетбұрыстар мен саяси жүйелердің ауысуы ұлттық сананың қалыптасуына ықпал етіп, әдебиетке жаңа

тақырыптар, жаңа эстетикалық бағдарлар алып келді. Сәйкесінше, поэзия қоғамдық сананың айнасына айналып, заман тынысын, адам болмысы мен рухани әлемін терең бейнелеуге ұмтылды. Аталған кезеңдегі қазақ қоғамы әлеуметтік-саяси өзгерістер ықпалында дамыды. Бұл жағдай көркем әдебиеттің, соның ішінде лириканың, идеялық-танымдық бағдарын айқындап, ақындардың дүниетанымына, шығармашылық ұстанымына зор әсер етті. Лирикада адам тағдыры, еркіндік, ұлттық болмыс, әлеуметтік әділет, рухани құндылықтар сияқты мәселелер кеңінен көрініс тауып, өлең мазмұны тереңдей түсті. Осы үдерістің бастауларында қазақ поэзиясын жаңа арнаға бұрған ірі тұлға – Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы тұр.

Абайдың ақындық әлемі қазақ әдебиетінің дамуында түбегейлі жаңа бағыт қалыптастырды және поэзияның мазмұндық мүмкіндігін айтарлықтай байытты. Ақын шығармаларында лириканың көркемдік қызметі жаңа сипат алып, өлең адамның ішкі дүниесін, рухани тәжірибесін, қоғамдық ойды жеткізудің пәрменді құралына айналды. Абай лирикасы философиялық тереңдігімен, адамгершілік құндылықтарды насихаттайтын этикалық бағдарымен және ой мен сезімнің үйлесімін нақты көркемдік жүйеде бірлікте бере алуымен ерекшеленеді. Ол поэзияға ақыл-парасат, білім, еңбек, адамдық қасиет, ұлттық мінез, рухани кемелдену секілді концептуалдық мәселелерді енгізіп, қазақ өлеңінің идеялық деңгейін биіктетті (Мырзахметұлы, 2015; 22). Абай үшін өлең – көңіл көтеру құралы емес, халыққа бағыт-бағдар беретін, адам тәрбиесіне қызмет ететін рухани-танымдық өнер ретінде танылады. Абайдан кейінгі дәуірде оның поэтикалық дәстүрі мен көркемдік ұстанымдарын жалғастырған ақындар шоғыры қалыптасты. Абайдың ізбасарлары қазақ лирикасының жанрлық және көркемдік аясын кеңейтіп, ұлттық поэзияны жаңа эстетикалық деңгейге көтеруге белсенді үлес қосты. Олар Абай қалыптастырған поэтикалық ойлау жүйесін дамыта отырып, заман шындығын, қоғамдық өзгерістердің адам болмысына әсерін, ұлттық рухани дүниенің өзекті мәселелерін көркем бейнелеуге ұмтылды. Бұл кезеңде поэзиядағы лирикалық кейіпкер де күрделене түсіп, оның ішкі психологиялық әлемі, әлеуметтік ойы, рухани ізденісі терең сипат алды (Мырзахметұлы, 2015; 22).

Жалпы қазақ лирикасының тарихи дамуын кезеңдерге бөліп қарастыру – әдеби дамудың заңдылықтарын жүйелі тануға мүмкіндік береді. Оның бастаулары көне дәуірлерден тамыр тартып, ауыз әдебиеті үлгілерімен, жыраулар поэзиясымен сабақтасып дамығаны белгілі. Дәстүрлі әдебиетте халықтың

дүниетанымы, ерлік пен елдік идеялары, ұлттық бірегейлік пен рухани құндылықтар поэзиялық формада көрініс тапты. Осы тарихи поэтикалық тәжірибенің сабақтастығы кейінгі кезеңдерде жаңа көркемдік үлгілерге ұласып, Абай шығармашылығы арқылы сапалық жаңа деңгейге көтерілді. Сондықтан Абай Құнанбайұлының поэзиясы қазақ лирикасының даму тарихындағы айрықша белес ретінде бағаланады. Ақын шығармалары ұлттық руханияттың жаңғыруына кең жол ашып, қазақ әдебиетінің тақырыптық және идеялық кеңістігін кеңейтті. Оның лирикасы адамгершілік қағидаларын, білім мен мәдениетке ұмтылысты, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуын көркем түрде негіздеп, қазақ қоғамының рухани дамуына зор ықпал жасады. Демек, XX ғ. Қазақ лирикасының кемелденуіне жол ашқан негізгі рухани-эстетикалық бастаулардың бірі – Абайдың көркемдік мектебі мен поэтикалық жаңашылдығы екені анық.

XX ғасырдың алғашқы жартысы қазақ лирикасының идеялық-мазмұндық тұрғыдан ерекше жанданып, ұлттық ой-сана мен қоғамдық пікірдің белсенді өрістеген кезеңі ретінде сипатталады. Бұл дәуірдегі поэзияда ұлттық ояну, тәуелсіздікке ұмтылыс, әлеуметтік әділеттілік, рухани жаңғыру сынды өзекті тақырыптар жетекші орын алды. Қоғамдағы саяси-әлеуметтік өзгерістермен сабақтас дамыған әдеби үдеріс ұлттық мүддені, елдік мұратты, мәдени және білімдік ілгерілеуді кеңінен насихаттайтын көркемдік кеңістікке айналды. Осы тұрғыдан алғанда, лирика тек эстетикалық құбылыс қана емес, сонымен қатар ұлттың тарихи санасын қалыптастыруға ықпал ететін рухани құрал ретінде қызмет атқарды. Аталған кезеңде ұлттық әдебиетке серпін берген негізгі күштердің бірі – Алаш қозғалысы мен оның идеялық-рухани мұрасы екені белгілі. Алаш қайраткерлері А.Байтұрсынұлы, М. Дулатов, М. Жұмабаев сынды қаламгерлер өз шығармаларында халықтың ұлттық сана-сезімін оятуды, қоғамдық ойды жаңғыртуды, елді білім мен мәдениетке жетелеуді басты мақсат ретінде ұстанды (Қамзабекұлы, Омар, Шәріп, 2013;12). Олардың поэзиясы азаматтық пафоспен, ағартушылық идеямен және ұлттық болмысты сақтауға бағытталған концептуалдық ойлау жүйесімен ерекшеленеді. Алаш ақындарының лирикасында ел тағдыры, еркіндік идеясы, рухани тұтастық мәселелері көркемдік тұрғыда өрнектеліп, қазақ халқының болашағына деген сенімді нығайтуға әрі рухани жаңғыруға ықпал етті. Бұл поэзия ұлтты тарихи жауапкершілікке шақырып, қоғамдық сананың қалыптасуына әсер ететін маңызды мәдени феномен ретінде бағаланады.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ лирикасы идеялық бағдарын өзгертіп, жаңа мазмұндық және формалық сипаттарға ие болды. Кеңестік мәдени саясаттың нәтижесінде социалистік реализм әдебиеттің жетекші бағыты ретінде орнығып, көркем шығармашылық белгілі бір дәрежеде идеологиялық талаптарға тәуелді сипат алды. Осы кезеңде ақындар социалистік қоғамды жырлауға, халықты жаңа қоғам құру идеясына үндеуге міндеттелді. І. Жансүгіров, С. Мұқанов, Қ. Аманжолов тәрізді ақындар шығармаларында кеңестік идеологияны насихаттауға бағытталған сарындардың кездесуі осы тарихи ахуалмен түсіндіріледі. Дегенмен, кеңестік кезеңдегі қазақ лирикасын біржақты идеологиялық сипатта ғана бағалау ғылыми тұрғыдан толыққанды тұжырым бере алмайды. Себебі бұл дәуірде де поэзия ұлттық рух пен тарихи сананы мүлде жоғалтқан жоқ. Идеологиялық қысым жағдайында да бірқатар ақындар ұлттық құндылықтарды жанама түрде сақтап, тарихи тақырыптарды, халықтың рухани табиғатын көркемдік айналымнан шығармауға ұмтылды. Яғни ұлттық идея мен қоғамдық үн кеңестік жүйенің шектеулерімен күрделі диалектикалық қатынаста дамыды. Кеңестік кезеңдегі қазақ лирикасының халықтық сипат алуына елеулі үлес қосқан ақындардың қатарында Ж. Жабаев, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров тәрізді тұлғаларды атауға болады. Олардың шығармаларында ел өмірі, халық тұрмысы, еңбек адамын дәріптеу, заман тынысын көрсету сияқты тақырыптар кеңінен көрініс тапты. Бұл үрдіс қазақ әдебиетінің халықтық негізін сақтауға қызмет етіп, поэзияның әлеуметтік қызметін күшейтті (Қирабаев, 2011; 294). Сонымен бірге олардың шығармаларында қоғамдық құбылыстарға жауап ретінде туған азаматтық үн, ұлттық мінез бен дүниетаным белгілері де белгілі деңгейде сақталды.

Осылайша қазақ лирикасының XX ғасырдағы даму тарихы – тек әдеби жанрдың қалыптасу эволюциясы ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының рухани әлемін, мәдени құндылықтарын, ұлттық санасының трансформациясын бейнелейтін көркем-тарихи шежіре іспеттес. Поэзия халықтың ішкі жан дүниесін, тарихи кезеңдердегі рухани бағдарын, ұлттық идеалдарын жинақтап көрсететін мәдени айна қызметін атқарды. Сондықтан қазақ лирикасының көркемдік табиғатын, идеялық мазмұнын, тарихи және мәдени контекстін жүйелі түрде зерделеу – ұлттық бірегейлікті нығайтуға, мәдени мұраны сақтау мен дамытуға бағытталған қазіргі әдебиеттанудың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ поэзиясының байлығын терең түсінуге ғана емес,

сонымен қатар ұлттық руханияттың үздіксіз дамуын ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдағы қазақ лирикасы тарихи оқиғалар мен әлеуметтік өзгерістер аясында дамып, қазақ әдебиетінің бай мұрасын қалыптастырды. Бұл кезеңдегі ақындардың шығармашылық ізденістері мен жаңа ағымдары қазақ лирикасының көркемдік деңгейін арттырып, оның әлемдік әдебиеттегі орнын айқындады. Тәуелсіздік жылдарында қазақ лирикасының зерттелуі жаңа қырынан қарастырыла бастады. Ұлттық құндылықтарды қайта бағалау, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үрдістері орын алды. Қазақ лирикасы да осы өзгерістерден тыс қалмады. Зерттеушілер қазақ лирикасын ұлттық болмыс пен дәстүрлердің айнасы ретінде қарастырып, оның қазіргі заманғы қазақ қоғамындағы рөлін анықтауға тырысты. Сонымен қатар қазақ лирикасының әлемдік әдебиеттегі орнын айқындау, оның басқа халықтардың әдебиетімен байланысын зерттеу мәселелері де өзекті болып отыр.

XXI ғасырдағы қазақ лирикасының тақырыптық-идеялық кеңістігі тәуелсіздік дәуірімен сабақтас қоғамдық сананың жаңару логикасымен анықталады. Бұл кезеңдегі поэзияда елдік мұрат, тарихи әділет, отарсыздану идеясы, ұлттық рух, қоғамдық үміт пен күдік сияқты іргелі ұғымдар лирикалық субъектінің ішкі әлемімен қабысып, поэзияны қоғамдық-рухани ойдың жетекші формаларының біріне айналдырды. Осы ерекшелікті әдебиеттанушы ғалым Ж. Дәдебаев тәуелсіздік ұғымының поэзиядағы философиялық салмағын ашып: «Тәуелсіздік – қазақ халқы үшін қасиетті ұғым» деп түйіндейді (Дәдебаев, 2003; 84). Тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық тарихи тәжірибенің поэтикалық мәтінде көріну сипатын көрсетуде Ж.Дәдебаевтың мына пікірі де аса мәнді: «Бодандықтың, тәуелділіктің азабы мен ауыртпалығын, залалы мен зардабын қазақ поэзиясындай көріп, қазақ поэзиясындай көтерген поэзия жер бетінде жоқ» (Дәдебаев, 2003; 84). Бұл дәйектеме XXI ғасыр поэзиясының тақырыптық өзегін дәл айқындайды: жаңа лирика – ұлттық жадтағы травмалық тәжірибені көркем пайымдап, рухани өтеу тетігіне айналған эстетикалық кеңістік. Сонымен қатар, тәуелсіздік дәуірінде поэзияның идеялық мазмұны үміт, сенім, болашаққа бағдар арқылы тереңдей түсті. Осыған байланысты ғалым: «Тәуелсіздік қуанышы, тәуелсіз халықтың келер күніне деген сенімі тәуелсіздік кезеңінің поэзиясында ерекше көрініс тапты» деп көрсетеді. Ал тарихи сана деңгейіндегі ірі оқиғалардың поэзияда концептуалдануына қатысты: «Желтоқсан көтерілісі, оның құрбандары, ерлері – қазақ поэзиясының өзекті тақырыптық желісіне айналды» деген пікір

XXI ғасыр лирикасының тарихи жадпен байланысын нақтылайды (Дәдебаев, 2003; 84). Тәуелсіздік дәуірі әдебиетін жаңаша талдаудың жалпы қағидасын академик С.Қирабаев тұжырымдайды: «...қандай шығарма болсын жаңа трактовкамен қарауымыз керек... Олардың барлығын халықтың арманы, тәуелсіздігі тұрғысынан қарауға тиіспіз» (Қирабаев, 1991; 98). Бұл дәйексөз XXI ғасыр лирикасын зерттеудегі әдіснамалық бағдарды күшейтеді: поэзиядағы тақырыптық жаңару – тарихи кезеңнің жаңа құндылықтық сұранысына жауап. Тақырып пен идеяның жаңаруын әдебиетаралық, мәдени ықпалдастық аясында пайымдауға ғалым Т.Кәкішевтің салыстырмалы-әдеби көзқарасы тірек болады: «Қандай да елдің әдебиетін алмайық... ешқашан өзімен-өзі томаға-тұйық қалыпта дәурен сүрмеген... Әр елдің өнері, әдебиеті бір-бірімен ықпалдаса отырып дамыған» (Кәкішев, 1994; 203). Бұл XXI ғасыр лирикасында жаһандану шындығына байланысты туған жаңа тақырыптарды (өркениеттік түйткілдер, мәдени тоғыс, құндылық трансформациясы) ғылыми түсіндіруге мүмкіндік береді.

XXI ғасырдағы қазақ лирикасындағы жаңару тек тақырып деңгейінде емес, поэтикалық форманың эволюциясында да айқын көрінеді. Олең құрылымында дәстүрлі ұйқас пен өлшем сақталғанымен, интонациялық еркіндікке құрылған формалар, верлибр, фрагменттік композиция, метафоралық күрделену, семантикалық көпқабаттылық күшейді. Бұл құбылыстар көркем мәтінді қабылдаудың жаңа режимін қалыптастырып, өлеңнің интерпретациялық табиғатын кеңейтті. Қазіргі поэзияны зерттеу кеңістігінің жаңа сипат алуын филология ғылымдарының докторы Г.Ж. Орда тәуелсіздік кезеңі әдеби процесіне қатысты еңбектердің жүйеленуімен байланыстыра көрсетеді: Бұл кезеңде әдеби процестегі үрдістерді топтап қарастырған ұжымдық монографиялармен толықты. Ғалым қазіргі поэзиядағы формалық өзгерістерді талдауда мына мәселелердің өзектілігін айқындайды, «өлең құрылысы, жаңа заман поэзиясының интерпретациялануы, классикалық мұраның трансформациялануы» (Орда, Қалиев, 2025; 40).

XXI ғ. Қазақ лирикасында құндылықтық бағдарлардың күрделенуі – тәуелсіздік шындығы, жаһандану, модерн сана әсерімен байланысты мәдени құбылыс. Поэзияда ұлттық код (тіл, жер, діл, рухани жады) бір жағынан сақталса, екінші жағынан жаңа дәуір адамын мазалаған жалғыздық, құндылық дағдарысы, рухани вакуум сияқты экзистенциалдық мәселелер көркемдік салмақ ала бастады. Сонымен бірге тәуелсіздік дәуірі поэзиясы идеалистік сарынмен ғана шектелмей,

қоғам шындығын да көркем пайымдады. Ж.Дәдебаев тәуелсіздік кезеңі поэзиясының мазмұн байлығын көрсетіп: тәуелсіздік заманы поэзиясының мазмұнына рухани құндылықтарды қамтыған оқиғалардың ықпал еткенін айтады (мәтіннің кіріспе бөліміндегі мазмұн желісі) (Дәдебаев, 2003; 84). Бұл – жаңа лирикадағы құндылықтар жүйесінің кеңеюін дәлелдейді.

Қазіргі қазақ лирикасы өсіп, жетілген көркем әдебиеттің іргелі де өскелең жанры болып саналады. Тәжірибелі қаламгерлердің әдебиеттің жай-күйі туралы мерзімді баспасөз беттерінде мақалалар жариялауы, оны жинақтап кітап етіп шығару қалыпты дәстүрге айналды. Қазақ әдебиеттану ғылымында жалпы қазақ лирикасының даму сипатын айқындау мен зерттелу тарихы ертеден басталды. Атап айтсақ, Әбу насыр әл-Фарабидің поэзия туралы еңбектері, Ш.Уәлихановтың қазақ өлеңін тұңғыш ғылыми негізде қарастыруы қазақ поэзиясының қалыптасу, дамуының алғашқы баспалдағы болды. XX ғ. Қазақ лирикасының зерттелуіне М.Дулатов, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, М.Базарбаев, С.Негимов, М.Дүйсенов, К.Сейдеханов, Б.Кәрібаев, Қ.Өмірәлиев, Қ.Жүсіпов, Ш.Сариев, Т.Шапай, Б.Ыбырайымов сынды ғалымдар зор үлес қосты. Кез-келген шығармашылық адамы, ақын немесе жазушы болсын, өз туындысы арқылы қоғамдағы өзгерістерді, құбылыстарды өз өресі тұрғысынан суреттеп қана қоймай, сонымен қатар өз замандастарының дәуір жайлы, қоғам турасындағы ойларын, орын алған тарихи оқиғаларды да халық көзқарасы тұрғысынан бейнелеп көрсетуге тырысады.

Қазақ лирикасының даму тарихы қазіргі әлемде мәдени, рухани және әлеуметтік маңызға ие, ол ұлттың өткені мен болашағын байланыстыратын көпір ретінде қызмет етеді. Қазақ лирикасының зерттелуі ұлттық мәдениетті сақтау мен дамытуға, әдебиетіміздің байлығын тереңірек түсінуге, сондай-ақ жастарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Ол – тек әдебиет емес, сонымен қатар халықтың мәдениет мен тарихының, рухани байлығының, ұлттық болмысын сақтаудың маңызды аспектісі. Сонымен қатар ұлттық бірегейлікті нығайтуға, рухани құндылықтарды жаңғыртуға және әдебиетіміздің болашағын айқындауға мүмкіндік береді. Ғалым Қ.Жұбанов «Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі» атты мақаласында отаршылдық құбылысын талдай отырып, империализм жағдайында ешбір халық саясаттан тыс қала алмайтынын атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, кез-келген империя жаулап алу мен индустрияландырудың түрлі жолдарын табады (Жұбанов, 2010; 324). Ғалым ағылшын отаршылдығына түскен

Үндістанды мысалға ала отырып, халықтың бір жерге байлануы, әлемдік өзгерістерден оқшаулануы, ішкі жаңалықтарға немқұрайлылығы – ағылшын империясының әдейі жүргізген саясаты екенін дәлелдейді (Жұбанов, 2010; 326). Осы тұрғыдан алғанда, Ресей империясының үш ғасырға жуық жүргізген саясаты қазақ қоғамының дәстүрлі болмысын өзгертіп, рухани тұтастығына нұқсан келтіргені тарихи деректермен дәлелденеді. Бұл үрдіс кеңестік кезеңде де жалғасын тапты.

Зерттеуші Қ.Жұбанов қазақ халқының біртұтастығын қамтамасыз еткен бірқатар факторларды көрсетеді:

- ел мен жерді қорғауда қоғамдық және жеке мүдделердің тоғысуы арқылы азаматтық сана мен саяси белсенділіктің қалыптасуы;

- мал шаруашылығының халықтың еркін қозғалысы мен өзара байланысына ықпалы;

- қонысқа таластан туындайтын өзара араласу мен қарым-қатынасты үзбеу дәстүрі;

- ру аралық татулық пен араздықтың этникалық тұтастыққа әсері (Жұбанов, 2010; 328).

Ғалым халықты ұйыстырудағы тілдің маңызын ерекше атайды. Оның айтуынша, тұрақты әскер болмаған жағдайда шешендер, билер мен ақындар елді бірлікке шақырып, даулы мәселелерді шешуде басты рөл атқарған (Жұбанов, 2010; 329). Алайда қоғамдық өзгерістер нәтижесінде ел мен жерді қорғау міндеті мемлекетке ауысқаннан кейін, халықтың басым бөлігі жеке тұрмыстық шаруаларымен ғана шектелгенін көрсетеді. Үстем таптың мүддесі әкімшілік қызметпен шектелгенін де ғалым нақтылайды.

Академик С.Қирабаевтың пікірінше, қазақ әдебиетінде ежелден жалғасып келе жатқан ұлттық идеяның өзегі – тәуелсіздік, бодандыққа түспеу және еркіндікті сақтау ұстанымдары болып келеді (Қирабаев, 2013; 276). Бұл идеяның бастауы көне түркі мұраларынан көрініс тауып, хандық дәуірде жалғасқан және көшпелі халықтың өмір сүру философиясына айналған. Ресей империясының отарлық саясаты кезінде бодандыққа қарсылық ақындар шығармашылығының негізгі тақырыбына айналып, «зар заман» әдебиеті қалыптасты. Уақыт өте келе ел басына түскен әлеуметтік-саяси қиындықтар Абай, Ыбырай, Шоқан сынды жаңа буын зиялылардың дүниетанымына ықпал етті. «Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылдық әдебиет» еңбегінде тәуелсіздік идеясының тамыры тереңде екенін атап өтеді. Ғалым бұл идеяның бастауын «Күлтегін» жырынан көріп, онда

батырдың ел тұтастығын қорғаудағы ерлігінің маңызы ерекше екенін айқындайды. Осы негізде қазақ әдебиетінің тарихын мынадай кезеңдерге бөледі: түркі әдебиеті, хандық дәуір әдебиеті, зар заман әдебиеті, ағартушылық дәуір әдебиеті, кеңестік дәуір әдебиеті» (Қирабаев, 2013; 276).

Бұл жүйелеуге қатысты өзге ғалымдардың да пікірлері назар аударуға тұрарлық. Әдебиеттанушы ғалым А.Ісмақова қазақ әдебиеті тарихында Алаш кезеңін айырықша бөліп көрсетіп, Алаш қайраткерлеріне жаңа ғылыми баға береді. Оның пікірінше, әдеби жүйелеуде ғалым А.Байтұрсынұлының еңбегі айрықша маңызға ие (Ісмақова, 2016; 12). Ал ғалым З.Қабдолов болса, А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегін әдебиеттану ғылымындағы орны тұрғысынан Аристотельдің «Поэтика» еңбегімен теңестіріп бағалайды (Қабдолов, 1993; 5). Бұл – қазақ әдебиеттануындағы Алаштықтар туралы ғылыми тұжырымдардың өзектілігін көрсетеді. Ғалым З.Қабдолов әр дәуірдің өзіндік тарихи шындығы бар екенін және олардың бірін-бірі қайталамайтынын айта отырып, М.Әуезов трагедияларын В.Шекспир мен О. Бальзак туындыларымен салыстырады (Қабдолов, 1993; 62). Демек, әр кезеңнің ерекшеліктері әдеби шығармалар арқылы көрініс тауып, уақыт өте келе олардың өзектілігі дәлелденіп отырды. Осы тұрғыда алғанда, әдеби кезеңдерді талдау – қоғамдағы тарихи-әлеуметтік өзгерістердің көркем бейнелеуін зерделеудің маңызды тәсілі болып табылады.

2.1 Қазақ лирикасының даму үрдістері мен көркемдік жаңашылдықтың зерттелуі

XX ғ. Қазақ лирикасы да осы дәстүрді жалғастырып, жаңа ағымдар мен бағыттар арқылы дамып келеді (Орда, 2024; 152). Қазіргі қазақ лирикасында бірнеше негізгі ағымдарды байқауға болады. Олардың бірі – постмодернизмнің әсері. Бұл ағымда ақындар тілдік эксперименттерге, дәстүрлі құрылымдарды бұзуға және жаңа поэтикалық пішіндерді іздеуге көп көңіл бөледі. Сонымен қатар, қазіргі лирикада әлеуметтік және саяси тақырыптар жиі көтеріледі. Аталған ақындардың қоғамдағы өзгерістерге сезімталдығын көрсетеді. Заманауи қазақ ақындарының ішінде бірнеше есімдер ерекше көзге түседі. Олардың қатарында Ж.Әшімжан, А.Елгезек, Т.Толқынқызы, Е.Жүніс сынды ақындар бар. Бұл ақындар өз шығармаларында қазақ халқының заманауи болмысын, ұлттық және жаһандық мәселелерді, адамның ішкі жан дүниесін терең зерттейді. Ақын Е. Жүніс өзінің

шығармашылығында заманауи адамның жалғыздығы мен рухани ізденістерін суреттесе, ақын А. Елгезек тарихи және мәдени тақырыптарды қозғайды. Қазіргі қазақ лирикасы ақпараттық технологиялар мен интернеттің дамуы арқасында жаңа платформаларда да дамып келеді. Ақындар өз өлеңдерін әлеуметтік желілерде, блогтарда және басқа да онлайн платформаларда жариялап, кең аудиторияға қол жеткізуде. Бұл қазақ лирикасының жаңа буынына өз шығармаларын еркін түрде таратуға және жаңа оқырмандарды тартуға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ лирикасы өзінің бай тарихын сақтай отырып, жаңа ағымдар мен заманауи тақырыптар арқылы дамып келеді. Ақындар ұлттық және жаһандық мәселелерді көтеріп, жаңа формалар мен тілдік құралдарды пайдалана отырып, қазақ поэзиясын жаңа деңгейге көтеруге ат салысуда. Бұл үрдіс қазақ лирикасының болашағының жарқын екенін көрсетеді. Ұлттық әдебиетіміздің бастауы жыр дәстүрінде екені белгілі. Сол себепті қазіргі қазақ әдебиетінің түптамасын қарастырғанда, оны көшпелі өркениеттер дәуірінен, Ғұн мемлекетінің мәдени мұраларынан бастау орынды деп саналады. «Ергенекон», «Еділ патша» сияқты көне жырлар сол дәуірдің әдеби жәдігерлері ретінде қазақ әдебиетінің заңды жалғасы болып табылады.

Түркі қағанаттарының дәуірінде Орхон-Енисей, Алтай, Талас өңірлерінде қалыптасқан жазба ескерткіштер («Білге қаған», «Тоныкөк», «Күлтегін», т.б.) әдебиет тарихында маңызды рөл атқарды. Одан кейінгі Дешті Қыпшақ дәуірі және орта ғасырларда (Алтын Орда, Хорезм кезеңдері) жасаған ойшылдар мен ақындар – әл-Фараби, М.Қашқари, С.Сараи, Құтыб, С.Бақырғани, Ж.Баласағұни, Қ.А.Иассауи, М.Х.Дулати, З.Бабыр, Қ.Жалайыри – қазақ әдебиеті мен жалпы түркі әдебиетінің дамуына зор үлес қосты. Осы кезеңде қалыптасқан әдеби мұра – батырлық дастандар, лиро-эпостық жырлар, тұрмыс-салт жырлары, аңыз-әпсаналар, ертегілер және жыраулар шығармалары – тек қана түркі тілді халықтарға ортақ мәдени құндылық қана емес, XV ғ. Құрылған Қазақ хандығы әдебиетінің де берік негізін қалаған. Ұлттық поэзия тарихында XV ғ. XX ғ. Дейін жыраулар поэзиясы үздіксіз дамыды. Асан қайғы, Қазтуған, Қодан, Махамбет, Шернияздан бастап, Балқы Базар, Тұрмағамбет, Сүгірлерге дейінгі дәуір – қазақ поэзиясының ұлы дәстүрін көрсетеді. XVIII ғасырдан XXI ғасырға дейін халық ақындары (Тәттіқара, Шал, Жанақ, Сүйінбай, Жамбыл, Нарманбет, Әселхан, Әсия, Қонысбай және тағы басқалары) өз шығармашылығы арқылы осы дәстүрді

жалғастырған. Аталған тұлғалардың туындылары ауызша таралып қана қоймай, жазбаша нұсқаларда да сақталып, кейінгі ұрпаққа жеткен.

Қазақ поэзиясының алтын ғасырының басында Абай Құнанбайұлының орны ерекше. Сонымен қатар сол заманның басқа көрнекті тұлғалары Ыбырай Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – ұлттық әдебиет қорына елеулі үлес қосты. Абай мен оның шәкірттері – Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл сынды тұлғалар қазақ поэзиясының негізін қалап, кейінгі ұрпаққа мектеп ретінде қызмет етті. Ақындар Көкбай Жанатайұлы, Әріп Тәңірбергенов, Әсет Найманбаев, Ғұмар Қараш, Шәді Жәңгірұлы, Қошке Кемеңгерұлы, Бернияз Күлеев сияқты ақындар, сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы сынды Алаш қайраткерлері мен Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды қазақ кеңес әдебиетінің классиктері поэзияның өркендеуіне өз өмірлерін арнаған. Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ әдебиетін тарихи дәуірлердің үздіксіз байланысы мен ұлттық поэзияның дамуына негізделген мәдени феномен ретінде қарастыруға болады.

Қазақ поэзиясының XX ғ. Дамуын зерттегенде, оның әр буын өкілдерінің әдеби үрдіске қосқан үлесі маңызды рөл атқарады. Алғашқы буын ретінде И.Байзақов, А.Токмағамбетов, Қ.Аманжолов, Ғ.Орманов, Ә.Тәжібаев, Қ.Бекқожин, Х.Ерғалиев, Ж.Молдағалиев, Т.Әбдірахманова сияқты ірі ақындар шығармашылығымен белгілі. Бұл буынды С.Мәуленов, М.Әлімбаев, Т.Бердияров, З.Шүкіров, Қ.Шаңғытбаев, Ғ.Қайырбеков, М.Мақатаев, К.Салықов, С.Жиенбаев, Ж.Нәжімеденов, Қ.Мырза Әли, Т.Молдағалиев сияқты ақындар жалғап, қазақ поэзиясының өрлеуіне жаңа серпін берді. Одан кейінгі буын О.Сүлейменов, Т.Айбергенов, М.Айтхожина, Ө.Нұрғалиев, С.Иманасов, М.Отаралиев, Ф.Оңғарсынова, И.Сапарбай, Қ.Бұғыбаева, Р.Ниязбек, Ж.Бөдешұлы, А.Бақтыгереева, Ж.Жақыпбаев, Т.Медетбек, К.Мырзабеков, К.Ахметова, С.Тұрғынбек сияқты талантты өкілдер әдебиетке келіп, қазақтың қара өлеңінің дамуына үлес қосты.

1960-70 жж. Шегінде көрнекті ақындар қатарына Иранғайып, Н.Оразалин, Ж.Әбдіраш, И.Иса, Х.Есенғараева, Н.Айтұлы, С.Ақсұңқар, М.Ақдәулет, Б.Қанапиянов, Ж.Ерман, А.Әлім сияқты тұлғалар енді. Олардың әрқайсысы әдеби үрдістегі құбылыс ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Ұ.Есдәулет, Т.Әбдікәкімұлы, Е.Жақыпбек, Б.Қошым-Ноғай, Е.Раушанов, С.Томанов, Е.Ашықбаев, Ғ.Жайлыбай, Ә.Қайран, Қ.Бегманов қазақ поэзиясының дарынды буыны ретінде танылды. Одан кейінгі қазақ поэзиясының жаңа буын өкілдері

Н.Мәукенұлы, Б.Үсенов, Б.Жақып, С.Нұржан, Г.Салықбаева, С.Адай, Қ.Иса, А.Ахметбекұлы, Т.Досым, Ж.Әскербекқызы сияқты ақындар – ұлттық поэзияның дамуына маңызды үлес қосты.

Ғалым А.Сен зерттеу еңбегінде демократия жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінің әмбебап категориясы ретінде айқындалған. Зерттеушінің аталған тұжырымы мынадай алғышарттарға негізделген деуге болады:

- саяси еркіндік жеке тұлғаның өзіндік автономиясын сипаттап қана қоймай, қоғамдық-саяси құқықтарды субъектінің саяси кеңістікке қатысу пішіні ретінде белгілейді;

- саяси процестердің жариялылығы мен қоғамға естілуі әлеуметтік ықпал етудің басты тетігі ретінде танылады;

- демократия аксиологиялық құбылыс ретінде адамдардың базистік қажеттіліктерін қанағаттандырудың кепілі болып айқындалады (Sen,1999; 3-17). Осы тұрғыдан алғанда, демократияны тек саяси таңдау сәтіндегі еркіндікпен шектеу жеткіліксіз. Ең алдымен, әрбір жеке тұлғаның ойлау және пікір білдіру бостандығының жүйелі көрінісі болып табылады. Мұның өзі еркіндіктің жалпыадамзаттық құндылықтар иерархиясындағы айрықша маңызын дәлелдейді.

XX ғ. Бас кезеңі қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінде ғана емес, оның тарихы, әдебиеті, рухани дүниесі мен мәдени дамуында түбегейлі өзгерістерге толы маңызды дәуір болды. Бұл кезеңде қазақ қоғамының санасында ұлттық өзіндік сана күшейіп, елдің болашағына қатысты жаңа көзқарастар қалыптаса бастады. XVIII ғ. Бастап жүйелі түрде жүзеге асырылған Ресей империясының отаршылдық саясаты қазақ даласында әлеуметтік, экономикалық және саяси қайшылықтарды тереңдетіп, соның нәтижесінде оған қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстардың пайда болуына негіз қалады. Осы тарихи жағдайда қазақ халқының дербес, тәуелсіз мемлекет болу мүддесін мақсат еткен Алаш қозғалысы мен оның көрнекті зиялылары қоғамдық өмірге белсене араласты. Алаш қайраткерлері ел мен жердің тұтастығын сақтау, ұлттық мемлекеттілік құру, сондай-ақ халық арасындағы әлеуметтік теңсіздік, білім беру, басқару жүйесі сияқты өзекті мәселелерді көтеріп, оларды шешудің ғылыми-теориялық және практикалық жолдарын ұсынды. Алайда уақыт өте келе кеңестік биліктің саяси және идеологиялық тұрғыдан күшеюіне байланысты қазақ қоғамында жаңадан қалыптаса бастаған тәуелсіздік пен еркіндік идеялары біртіндеп әлсіреп, ұлттық қозғалыстардың қызметі шектелді. Соған қарамастан, халық жадында сақталған азаттыққа деген ұмтылыс пен тарихи сана жойылған жоқ. Нәтижесінде XX ғ.

Соңында қазақ халқы ата-бабалар аңсаған тәуелсіздік мұратына қол жеткізіп, дербес мемлекет ретінде әлемдік қауымдастыққа танылды. Академик С. Қирабаевтың тұжырымдауынша, қазақ әдебиетінің даму тарихында ежелгі дәуірлерден бері үзілмей жалғасып келе жатқан басты ұлттық идеялардың бірі – тәуелсіздік, яғни өзге елдердің билігіне бағынбау, ұлттық еркіндік пен дербестікті сақтау мұраты болып табылады (Қирабаев, 1991; 76). Бұл идеяның бастауы түркі дәуіріндегі жазба және ауызша мұралардан көрініс тауып, кейінгі тарихи кезеңдерде, әсіресе, хандық дәуір тұсында, мемлекеттілік ұғымымен тығыз байланыста дамыды. Аталған кезеңде тәуелсіздік идеясы көшпелі халықтың өмір салты мен дүниетанымының, саяси-әлеуметтік философиясының негізгі өзегіне айналғанын байқауға болады.

Ресей патшалығының отаршылдық саясаты күшейген тұста империялық үстемдікке қарсы наразылық қазақ ақын-жазушылары шығармашылығының басты тақырыптарының біріне айналды. Бұл кезеңдегі әдеби үдеріс халықтың ауыр тұрмысы, жерінен айырылуы, әлеуметтік теңсіздік пен рухани күйзеліс мәселелерін бейнелеуге бағытталып, нәтижесінде «зар заман» әдебиетінің қалыптасуына негіз болды. Аталған әдеби ағым отаршылдықтың қазақ қоғамына тигізген зардаптарын көркем түрде танытқан маңызды құбылыс ретінде бағаланады. Уақыт өте келе халықтың басынан өткерген тарихи-әлеуметтік қиындықтар қазақтың жаңа үлгідегі зиялы қауымының қалыптасуына ықпал етті. Атап айтқанда, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов сынды ойшылдар мен ағартушылар қоғамның рухани жаңғыруына, ұлттық сананың оянуына айрықша үлес қосты. Олар өз шығармалары мен ғылыми еңбектерінде халықты білімге, мәдениетке, прогреске үндей отырып, отарлық тәуелділіктің салдарын сын тұрғысынан зерделеді. Осы тұрғыда Қ. Жұбановтың «Төңкеріс және қазақтың ұлт тілі» атты зерттеу мақаласында отаршылдық мәселесіне терең ғылыми талдау жасалады. Ғалым империализм дәуірінде бірде-бір халықтың саяси үдерістерден тыс қала алмайтынын, кез келген империя өз үстемдігін орнату үшін жаулап алу мен индустрияландырудың түрлі тетіктерін пайдаланатынын атап көрсетеді (Жұбанов, 2010; 24). Бұл тұжырымдар қазақ қоғамының тарихи тағдырын, сондай-ақ ұлттық тіл мен мәдениеттің дамуын отаршылдық саясатпен тығыз байланыста қарастырудың маңызын айқындайды. Мақалада өзек етіп алынған үнді жұртының ағылшын империясы тарапынан отарлану үдерісі үнді халқының қоғамдық-саяси және рухани болмысына тигізген ықпалы тұрғысынан жан-жақты талданады. Зерттеуші үнді қоғамының тарихи

калыптасқан ерекшеліктеріне тоқтала отырып, үнді халқының белгілі бір аумаққа, яғни «бір тілім жерге» берік байланып, әлемдік деңгейде болып жатқан саяси, әлеуметтік және мәдени өзгерістерден оқшауланып қалуы, сонымен қатар мемлекет ішіндегі жаңғырулар мен өзгерістерге белсенді түрде үн қоспауы оның ұлттық мінезінің бір қыры болғанын атап көрсетеді. Дегенмен, автор дәл осы ерекшеліктің ағылшын империализмінің отарлық саясатында негізгі құралға айналып, халықты рухани әрі саяси тұрғыдан әлсіретуді, тұтастай ойрандауды көздеген құбылыс ретінде пайдаланылғанын нақты деректермен дәлелдейді (Жұбанов, 2010; 26).

Аталған тұжырымдарды негізге ала отырып, қазақ жерінде орныққан Ресей империализмінің де ұқсас бағытта әрекет еткенін байқауға болады. Үш ғасырға жуық уақыт жүргізілген отарлық саясат аясында патшалық билік қазақ халқының болмыс-бітімін жан-жақты зерттеп, ұлттық тұтастықты әлсірету, бірлікті ыдырату, «іріні ұсақтату» саясатын жүйелі түрде жүзеге асырғаны тарихи деректерден айқын көрінеді. Бұл үдеріс халықтың әлеуметтік құрылымына, басқару жүйесіне, жер қатынастарына және рухани дүниесіне елеулі өзгерістер әкелді. Сонымен қатар, патшалық Ресей тұсындағы отаршылдық саясат кеңестік дәуірде де толық тоқтатылмай, идеологиялық тұрғыдан жаңаша сипат алып, өз жалғасын тапты. Кеңес өкіметі кезеңінде жүргізілген саяси, әлеуметтік және мәдени шаралар да ұлттық ерекшеліктерді екінші орынға ысырып, орталықтандырылған басқару жүйесін күшейтуге бағытталды. Мұның барлығы тарихи оқиғалар мен деректер арқылы айқындалып, отаршылдық саясаттың әртүрлі формада, бірақ бір мақсатта жүзеге асқанын көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеуші Қ. Жұбанов дәстүрлі қазақ қоғамында жоғары әлеуметтік топтың халықты бірлікке ұйыстырып ұстаудағы негізгі тетігі тұрақты әскер күші емес, керісінше, соғыс пен бітім мәселелерінде елді ортақ шешімге шақырып, дау-жанжалды реттеуге мүмкіндік берген пәрменді құрал – тіл болғанын атап көрсетеді (Жұбанов, 2010; 26). Қазақ қоғамында сөздің қоғамдық маңызы айрықша жоғары бағаланып, халық арасынан шыққан ақын-жыраулар, шешендік өнерді жетік меңгерген билер мен ескі дала заңдарын терең білетін ақсақалдар ел ішіндегі бірлікті нығайтып, күрделі даулы мәселелерді сөз құдіреті арқылы шешіп отырған. Бұл дәстүр қоғамдық қатынастардың тұрақтылығын сақтауға және халықты ұйымшылдықта ұстауға зор ықпал етті. Алайда қоғамдық-саяси өзгерістердің әсерімен бұл жүйе біртіндеп әлсірей бастады. Қ. Жұбановтың пайымдауынша, жерді және мемлекеттік шекараны қорғау, сондай-ақ қалың

бұқараны бір орталыққа біріктіріп ұстау міндеттері үкіметтің құзыретіне өткен сәттен бастап, халықтың басым бөлігі қоғамдық мәселелерден шеттеп, негізінен жеке басының тұрмыс-тіршілігін күйттеуге, шаруашылық қамымен ғана айналысуға бейімделді. Нәтижесінде елдік мүдде мен қоғамдық жауапкершілік екінші орынға ығыстырылып, жеке мүдде алдыңғы қатарға шықты. Осылайша, қазақ халқы патшалық Ресейдің отарлық басқару жүйесіне өткен кезеңнен бастап, кең көлемдегі қоғамдық-саяси мәселелерге араласудан гөрі өз қарақан басы мен мал-мүлкінің жайын ойлаумен шектеле бастады. Мұндай жағдай үстем тап өкілдерінің де әлеуметтік бағдарын өзгертті. Зерттеуші Қ. Жұбановтың көрсетуінше, сол кезеңдегі үстем таптың басты мақсат-мүддесі болыстық, ауылнайлық сияқты әкімшілік қызметтерді иеленуге бағытталып, бұл қызметтер жеке пайда табудың және билікке жақындаудың негізгі құралына айналды (Жұбанов, 2010; 62).

Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін кешенді түрде зерттеген Н. Келімбетов еңбектерінде түркі әдеби мұрасы тәңірлік дәуір, ислам дәуірі және Алтын Орда дәуірі әдебиеті аясында қарастырылады (Келімбетов, 1998; 22). Аталған кезеңдердің барлығына ортақ идеялық өзек – елдің тұтастығын сақтау, еркіндік пен дербестікті қорғау, яғни ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу мұраты болып табылады. Әсіресе, тәңірлік дәуір әдебиетінде ерлік пен батырлықты жырлау, ел мен жер үшін күрескен тұлғаларды дәріптеу арқылы халықтың азат рухы мен тәуелсіздік санасын қалыптастыру басты мақсатқа айналды. Батырлық жырлар мен аңыздарда бейнеленген қаһармандар болашақ ұрпаққа еркін ел болудың үлгісі ретінде ұсынылды.

Ежелгі дәуір әдебиетінен кейінгі орта ғасырлық кезеңде ұлттық тәуелсіздік идеясы мемлекеттік ойлау жүйесімен сабақтаса дамыды. Бұл дәуірдегі әдеби-философиялық мұраларда еркіндік тек әскери қуатпен ғана емес, әділетті басқару, дұрыс саясат жүргізу және халық пен мемлекеттің біртұтастығын сақтау арқылы жүзеге асатын құндылық ретінде пайымдалды. Орта ғасырда жазылған «Құтты білік», «Даналық кітабы» сияқты еңбектерде мемлекет құрудың, тәуелсіз ел болудың басты шарттары – ақылды билеуші, заңға негізделген басқару және қоғамдағы үйлесім екені айқын көрсетілді. Бұл шығармаларда тәуелсіздікті сақтаудың ішкі рухани және саяси тетіктері терең зерделенді. Абайтанушы М. Мырзахметовтің тұжырымынша, Абай Құнанбайұлының «толық адам» ілімінен бұрын қазақ жерінде қалыптасқан төрт түрлі таным жүйесі болған. Аталған таным үлгілері ежелгі түркі дүниетанымынан бастау алып, Ж. Баласағұн, Қ.А. Ясауи

және Әл-Фараби еңбектері арқылы дамып, ұлттық ойлау жүйесінің негізін қалады (Мырзахметұлы, 2015; 213). Бұл дүниетанымдық жүйелердің барлығының түпкі мақсаты – жеке тұлғаның рухани кемелденуі арқылы қоғамның тұтастығын қамтамасыз ету, сол арқылы ұлттық тәуелсіздікті сақтауға қызмет ету болды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ жерінде қалыптасқан терең философиялық ойлар белгілі бір тарихи кезеңнің сұранысына ғана емес, елдің еркіндігі мен дербестігін қорғау қажеттілігіне жауап бергенін аңғарамыз. Мәселен, Ж. Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы Қарахан мемлекеті тұсындағы ішкі алауыздықты жою, сыртқы жау қауіпіне тосқауыл қою арқылы мемлекеттің тәуелсіздігін нығайту мақсатында жазылғаны белгілі. Демек, әрбір тарихи-әдеби және философиялық туынды ұлттық тәуелсіздік идеясымен тікелей немесе жанама түрде байланысып, сол дәуірдің саяси-әлеуметтік қажеттіліктерінен туындағанын дәлелдейді.

Елдің болашағына алаңдаған жыраулық поэзия өкілдері өз дәуіріндегі қоғамдық-саяси өзгерістерді терең сезініп, алдағы күннің қатерін алдын ала болжай білді. Олардың толғауларында көрініс тапқан қауіп – отаршылдық пен бодандық мәселелері уақыт өте келе тарихи шындыққа айналды. Жыраулар шығармашылығында елдің еркіндігіне төнген қатерді ескерту, халықты бірлікке шақыру және ұлттық тәуелсіздікті сақтаудың маңызын ұғындыру негізгі идеялық арқау болды. Бұл көркемдік пайымдаулар қазақ қоғамындағы ұлттық сананың жоғары деңгейде болғанын айғақтайды. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, отаршылдық саясат бір мемлекетті екінші мемлекет тарапынан бірден күшпен жаулап алудан басталмайды. Керісінше, алдымен жаулап алынатын халықтың психологиясы, мінез-құлқы, дүниетанымы мен құндылықтар жүйесі жан-жақты зерттеліп, содан кейін ғана саяси, экономикалық және әскери тетіктер арқылы біртіндеп бағындыру тәсілдері іске асырылады. Бұл құбылыс ұлттық тәуелсіздікті әлсіретудің жүйелі стратегиясы ретінде көрініс табады. Осы тұрғыда тарихи салыстырмалы мысал ретінде Осман империясының қалыптасу жолын атап өтуге болады. Бастапқыда ру-тайпалық бірлестік деңгейінде өмір сүрген Осман мемлекеті уақыт өте келе алпауыт империяға айналды. Оның қуатты держава ретінде қалыптасуы Константинопольді жаулап алуымен тікелей байланысты. Халық арасында «Фатих» атанған Мехмед сұлтан қаланы тікелей шабуылмен емес, алдымен стратегиялық бақылау орнату мақсатында қамал салдырып, қала аумағын өз ықпалында ұстауға кірісті. Қала әкімшілігінің қарсылығына қарамастан, бұл бекіністер бұзылмай, нәтижесінде қала біртіндеп толық бақылауға алынды. Осылайша, жүйелі жоспар мен ұзақ мерзімді стратегия

арқылы көздеген мақсатқа қол жеткізілді. Дәл осыған ұқсас тәсілді патшалық Ресей де қазақ даласында қолданды. Ресей империясы қазақ жеріне бірден ашық жаулап алу саясатын жүргізбей, алдымен әскери-стратегиялық тұрғыдан бақылау орнатуға ұмтылды. Осы мақсатта, әсіресе, XVIII ғ. Бас кезеңінде қазақ даласының шығыс аймақтарында бірқатар әскери қамалдар салынып, ел аумағы кезең-кезеңімен бақылауға алынды. Бұл әрекеттер қазақ жерінің саяси дербестігін әлсіретіп, ұлттық тәуелсіздікке төнген нақты қауіптің басталғанын көрсетті. Осы үдерістің жалғасы ретінде Әбілқайыр ханның Ресеймен жасасқан келісімі қазақ тарихында аса маңызды кезең ретінде бағаланады. Ә. Кекілбаев бастаған зерттеуші-жазушылар бұл шешімді сол заманның тарихи жағдайымен байланыстыра отырып, ханның әрекетін кезең талабынан туған, елдің тұтастығын сақтауға бағытталған амал ретінде түсіндіреді. Демек, жыраулар алдын ала болжаған отаршылдық қаупі тарихи шындыққа айналғанымен, қазақ қоғамында ұлттық тәуелсіздікті сақтап қалу жолындағы саяси әрі рухани күрес түрлі формада үздіксіз жалғасып отырғанын көреміз.

Қазақ әдебиетінің даму үдерісінде жыраулық поэзия дәстүрінің заңды жалғасы ретінде «зар заман» әдебиеті қалыптасты. Бұл әдеби ағым халықтың тарихи тағдырына, елдің еркіндігі мен дербестігіне төнген қауіптің көркемдік көрінісі ретінде айрықша мәнге ие болды. Ұлттық тәуелсіздіктің әлсіреуі, елдің тұтастықтың бұзылуы мен бодандыққа бет алу сынды күрделі қоғамдық үдерістер зар заман ақындарының шығармашылығында терең бейнеленді. «Зар заман» әдебиетінің табиғаты мен тарихи мәніне алғашқылардың бірі болып М. Әуезов арнайы тоқталып, бұл дәуір әдебиетінің негізгі сипатын халықтың алдағы күннен үрейленген, отаршылдық қысымға ұшыраған елдің күйзелісті психологиялық халін жеткізетін рухани құбылыс ретінде бағалайды. Ғалымның пікірінше, бұл әдебиет «сол кездегі жұмбақ күнге жеткен елдің алдында тұрған қайғылы күнінен қорқып, қобалжып тұрып, ыңыранып, күрсінген күйін білдіреді» (Әуезов, 1991; 44). Бұл сипаттама зар заман поэзиясының ұлттық тәуелсіздікті жоғалту қаупін алдын ала сезінген ел санасының көрінісі екенін айқындайды. Зар заман әдебиеті туралы Б. Омардың зерттеулерінде аталмыш әдеби бағыттың тарихи маңызы мен көркемдік құндылығы уақыт өткен сайын жойылмайтыны атап көрсетіледі. Зерттеуші зар заман әдебиетінің аумалы-төкпелі, өтпелі кезеңде қалыптасқанына қарамастан, оның халық жадындағы орны мен ұлттық сананы оятудағы қызметі кемімегенін дәлелдейді. Бұл әдебиет заман шындығын жасырмай, отарлық езгінің

салдарынан туған рухани дағдарысты, ұлттық болмыстың күйреу қаупін ашық түрде бейнелеуімен құнды.

Зар заман ақындарының шығармалары тарихи қайшылықтарға толы оқиғалармен тұспа-тұс келіп, қазақ қоғамындағы түбегейлі өзгерістердің бастауын айқындады. Аталған әдеби мұраны зерделеу арқылы халықтың болмыс-бітіміндегі, дүниетанымындағы және ұлттық санасындағы өзгерістерді анық байқауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, Б. Омардың тұжырымы бойынша, зар заман әдебиетінің жырлары патшалық Ресейдің отарлық саясатына ұшыраған қазақ халқының ұлт ретінде тағдыры тығырыққа тірелгенінің көркемдік әрі тарихи белгісі болып табылады. Демек, «зар заман» әдебиеті ұлттық тәуелсіздіктің жоғалу қаупін айқын сезінген. Қазақ жерінде кеңес өкіметі толық орнағаннан кейін әдеби үдеріс те түбегейлі өзгерістерге ұшырап, қазақ әдебиетінде кеңес билігінің идеологиясын қолдаған, өзін кедей таптың жаршысы ретінде танытқан ақын-жазушылар легі қалыптасты. Осы кезеңде кеңес поэзиясы ресми идеологиялық талаптарға сай дамып, жаңа қоғамдық жүйенің мүддесін көркемдік тұрғыдан насихаттауға бағытталды. Т. Кәкішевтің пікірінше, қазақ совет поэзиясы алғашқы кезеңде шығармашылық кадрлардың аздығына карамастан, жаңаша бағытта дамып, халық өмірін реалистік сипатта суреттеуге ұмтылды, сондай-ақ революциялық романтика әдебиеттің негізгі көркемдік сипатына айналды. Зерттеуші жаңа дәуір әдебиетінің қалыптасу үдерісін былайша түсіндіреді: «Жаңа шындықты жаңаша жырлау процесі барлық жанрдың творчестволық мүмкіндіктерін пайдалануды, жетіспей жатқан саланы жетілдіруді, жоқты тыңнан жасауды, тудыруды талап етті. Жаңа мазмұн ескі форманың ауқымына әрдайым сия бермеді, көп жағдайда жаңа тың ізденістерге бастады» (Омарұлы, 2005; 9). Бұл тұжырым кеңес поэзиясының формалық және мазмұндық тұрғыдан түбегейлі қайта құрылуға мәжбүр болғанын аңғартады. Еркін шығармашылықтан гөрі, идеологиялық шектеулер аясында зерттеулер жүргізілді.

Кеңес поэзиясының басты мақсаты халық өмірін социалистік реализм талаптарына сай бейнелеу, жаңа заманның «шындықтарын» көркем түрде дәріптеу және бұқараның қоғамдық болмысын кеңес идеологиясы тұрғысынан таныту болды. Бұл кезеңде Б. Льюис атап көрсеткендей, цензура жүйесі ерекше қатаң бақылауға алынып, әдебиет ұлттық тәуелсіздікке, тарихи жадқа қатысты мәселелерді еркін көтере алмады. Кеңес өкіметі орныққанымен, зиялылар арасында өткен дәуірді аңсаған, діни-рухани бағытта қалам тербеген авторлар да болды. Алайда олардың шығармаларында жаңа заманның емес, өткен тарихи

шындықтың бейнеленуі сол кезеңдегі ресми идеология талаптарына қайшы келді. Нәтижесінде кеңес билігін мадақтамаған, социалистік құрылысты жырламаған ақындар «идеялық тұрғыдан жат» деп танылып, олардың шығармалары баспа бетінде жарық көрмеді немесе жарияланған күннің өзінде кеңес билігін сынға алған тұстары қатаң түрде қысқартылып отырды. Проза жанрында да тарихи тақырыпқа бару қауіпті саналып, қазақ халқының өткен тарихын қозғау идеологиялық тұрғыдан шектелді. Осы тұрғыда тарихи тақырыптағы шығармалардың жарық көруі бірқатар зиялы қауым өкілдеріне үрей туғызғаны белгілі, себебі ол кезеңде ұлттық тарихи сананы ояту кеңестік саясатқа қайшы әрекет ретінде қабылданды. Осылайша, жетпіс жылға жуық уақытқа созылған кеңестік идеологиялық қысым қазақ әдебиетінің ұлттық тәуелсіздік идеяларын ашық түрде көтеруіне мүмкіндік бермеді. Дегенмен, тарихи жады мен азаттыққа деген ұмтылыс халық санасында жойылған жоқ. Кеңес Одағының ыдырауымен бірге бұл шектеулер жойылып, қазақ халқы ата-бабалар аңсаған ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізді. Ал тәуелсіздік кезеңі қазақ әдебиетінде еркін ойлау мен ұлттық болмысты жаңаша пайымдауға жол ашқан жаңа дәуірдің басталуына негіз қалады.

Құндылықтар мәселесін арнайы қарастырған еңбектерінде Ә. Нысанбаев тәуелсіздіктің қоғам өміріндегі айрықша маңызын жан-жақты талдап, оның ең алдымен азаматтың рухани-әлеуметтік болмысына ықпал ететінін атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, тәуелсіздік жағдайында адамдардың қоғамдық санадағы орны өзгереді: олар енді қоғамдағы қарапайым көпшіліктің немесе бұқаралық мәдениеттің жетегінде кететін тұлғалар емес, керісінше өзіндік ұстанымы қалыптасқан, еркін ойлайтын, жеке өмірлік бағытын саналы түрде айқындайтын азаматтар қауымдастығына айналады. Осы орайда зерттеуші: «Адамдар қоғамдағы қарапайым тобыр, бұқаралық мәдениет өкіліне айналмайды, олар бұл тіршілікте өзінде лайықты өмір жолы бар еркін ойлайтын азаматтар қауымдастығына айналады. Республика азаматтары өздерінің мәдени және ұлттық бірегейлігін егемен еліміздің болашағымен байланыстыру арқылы ғана жасампаздық жолына түсе алады» деп тұжырымдайды (Нысанбаев, 2012; 9). Бұл пікір тәуелсіздіктің тек саяси-құқықтық категория емес, сонымен қатар ұлттың өзін-өзі тануы мен жаңғыруының маңызды алғышарты екенін көрсетеді. Зерттеуші еліміздің егемендік алуы мемлекеттің саяси және экономикалық құрылымына ғана емес, рухани әлеміне, қоғамдық сана-сезімінің жаңаруына да тікелей ықпал еткенін ерекше атап өтеді. Тәуелсіздік жылдары қоғамда ұлттық

идеяның, мәдени-тарихи сананың жаңғыруы, ұлттың өзіндік болмысын қайта зерделеуге деген сұраныстың артуы заңды құбылыс ретінде көрініс берген. Ғалымның ойынша, мұндай үрдіс Қазақстанға ғана тән емес: тәуелсіздік алған көптеген мемлекеттер өтпелі кезеңде өздерінің тарихи тәжірибесін, мәдени мұрасын, рухани құндылықтар жүйесін қайта қарастырып, оны жаңа заманауи контекстте жаңаша пайымдауға ұмтылды. Бұл құбылыс ұлттық сананың жаңғыруын, дәстүрлі мәдениет пен қазіргі заман арасындағы сабақтастықты қайта жаңғыртатын маңызды кезең болды.

Осы тұрғыда қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрін қайта бағамдау үдерісі тарихи бастауларға бет бұрумен астасып, дүниетанымдық жаңарудың өзегіне айналды. Ұлттық құндылықтар жүйесін тану арқылы ұлттың тарихи жады жанданып, мәдени бірегейлік нығайды, қоғамның болашақ даму бағдарын айқындауда дәстүрлі дүниетанымнан қуат алу қажеттілігі айқын сезілді. Ә. Нысанбаев бұл мәселеге терең философиялық тұрғыдан қарап, ұлттық рухани мұраның қазіргі қазақстандық қоғам үшін де стратегиялық маңызы бар екенін дәлелдейді. Ғалым: «Великие духовные традиции казахского народа, раздвигая границы своего времени, являются значимыми и ценными для современного казахстанского общества в условиях поиска людьми мировоззренческих ориентиров и обретения приемлемых перспектив своего развития», – деп, қазақ халқының рухани дәстүрлерінің тарихи кезеңдермен шектелмейтін әмбебап құндылық екенін көрсетеді (Нысанбаев, 2012; 56). Демек, зерттеушінің тұжырымдары тәуелсіздік кезеңіндегі мәдени-рухани жаңғырудың қоғам дамуындағы шешуші рөлін айғақтай отырып, ұлттық құндылықтардың қазіргі өркениеттік кеңістікте бағдарлық қызмет атқаратынын нақтылайды. Яғни, рухани дәстүрлер – ұлттың тарихи негізін сақтап қалумен қатар, бүгінгі әлеуметтік-мәдени өзгерістер жағдайында қоғамдық сананы тұрақтандыратын, тұлғаның дүниетанымдық бағдарын қалыптастыратын маңызды ресурстардың бірі болып табылады. Зерттеуші Б. Төлепберген ұлт рухын айқындайтын маңызды өлшемдердің бірі ретінде менталитет пен ұлттық мінез-құлықты атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, ұлттың рухани әлемі осы екі категория арқылы нақты танылады. Әсіресе, қазіргі гуманитарлық ғылымда кең қолданысқа ие болған менталитет ұғымын зерттеуші жаңаша сипаттай отырып: «Соңғы уақытта кең қолданысқа түскен менталитет ұғымы жеке адамның ғана емес, әлеуметтік бірліктің өзіндік ойлау жүйесі, эмоционалдық және құндылықтық бағдары деген мәнде түсіндіріледі», – деп тұжырымдайды (Төлепберген, 2017; 21). Мұнда

менталитет бір этностың немесе ұлттың тарихи тәжірибеден сұрыпталған танымдық моделін, өмірді қабылдау тәсілін, құндылықтық бағдарын айқындайтын ұжымдық психологиялық құрылым ретінде танылып отыр. Сол сияқты зерттеуші ұлттық мінез-құлық категориясын менталитетпен мағыналас ұғым ретінде қарастырып, оған мынадай анықтама береді: «Ол әрбір халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, дауысы мен сөйлеу мәнерінде, жүріс-тұрысы мен іс-әрекетінде, талғамы мен таңдауында байқалатын өзгеше қасиеттері мен ерекшеліктерін білдіреді» (Төлепберген, 2017; 54). Бұл анықтама ұлттық мінездің тек психологиялық қасиеттер жиынтығы ғана емес, халықтың күнделікті өмір сүру тәжірибесінде, коммуникациясында, эстетикалық талғамында, әлеуметтік әрекетінде айқын көрініс табатын мәдени-поведенциялық код екенін көрсетеді. Осылайша, зерттеуші пікірлерін жинақтай келе, ұлттың бірегейлігі мен рухани келбеті ең алдымен оның менталитеті мен мінез-құлық жүйесінде айқындалатынын түсінеміз. Демек, ұлттық идея мен ұлттық бірегейлікті орнықтыру жолында ұлттық мінез-құлықты, этнопсихологиялық ерекшеліктерді, менталитетті ғылыми тұрғыдан зерделеудің маңызы арта түседі. Ұлттық құндылықтар жүйесі ішінде мінез-құлық феноменін талдау – халықтың тарихи жадын, рухани сабақтастығын әрі қоғамдық тұрақтылықты сақтауға мүмкіндік беретін маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясын арнайы қарастырған зерттеуінде С. Ержанова отандық поэзиядағы идеялық-көркемдік өзгерістердің біртіндеп жүзеге асқанын атап көрсетеді. Зерттеуші ақындар шығармашылығында кеңестік кезеңнің ізі ұзақ сақталғанын, тарихи-саяси өзгерістердің жедел орын алғанына қарамастан, қоғамдық санадағы жаңғыру үдерісі әлдеқайда баяу жүретінін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге ұмтылады. Бұл тұрғыда автор поэзияның тарихи-әлеуметтік ахуалға дереу үн қосатын жанр екеніне қарамастан, оның ішкі мазмұны мен дүниетанымдық өзегінің бір сәтте жаңарып кете бермейтінін көрсетеді. Ғалым С. Ержанованың пайымдауынша, әсіресе, аға буын өкілдерінің кеңестік мектеп ықпалымен қалыптасқан көзқарасты ұзақ уақыт сақтап қалуы, кеңестік дәуірді аңсай жырлауы – олардың өткенді «мадақтауынан» ғана емес, жаңарған қоғамдық жүйеге, жаңа құндылықтар мен жаңа болмысқа бейімделудегі ішкі психологиялық тосқауылдарынан туындаған құбылыс. Зерттеуші мұндай ахуалды «зар заман» әдебиетінің сипатына тән көңіл күймен салыстыра отырып, өткен дәуірді қимай-қайғыру, алдағы өзгерістерден үрейлену – қазақ әдебиетіндегі тарихи сабақтастық пен рухани инерцияның көрінісі екенін

аңғартады. Алайда уақыт өте келе бұрынғы кеңестік идеологияның да тарих еншісінде қалуы заңды үрдіс ретінде бағаланады, өйткені әр қоғамдық формациямен бірге әдебиеттегі эстетикалық талап, құндылықтар жүйесі мен дүниетаным да қайта қалыптасады. Осы орайда С. Ержанова сананың болмысты тануы тек сыртқы әрекет пен қоғамдық құбылыстарды бағамдаумен шектелмейтінін, сонымен бірге адамның ішкі дүниесінің, рухани мазмұнының да терең өзгеріске ұшырайтынын ерекше атап өтеді. Демек, тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық трансформация – тек тақырыптық ауысу емес, ең алдымен көркемдік ойлау жүйесінің, ұлттық дүниетанымның қайта құрылуы ретінде сипатталады. Зерттеушінің тұжырымынша, тәуелсіздік кезеңінде қазақ ақындарының шығармашылығында байқалған негізгі өзгерістер бірнеше бағытта көрініс тапты. Біріншіден, кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында күшейген публицистикалық сипат тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде де өз жалғасын тапты. Бұл – қоғамдық ой-санада жүрген өзгерістердің күрделілігіне байланысты поэзияның әлеуметтік үнін күшейтіп, азаматтық пафосты алдыңғы қатарға шығарған құбылыс. Екіншіден, нәзік лирикалық иірімдермен астасқан дәстүрлі жыраулық поэтика қайта жаңғырып, ұлттық әдеби мұраның көркемдік жүйесі жаңа мазмұнда қайта тірілді. Үшіншіден, көне түркілік таныммен сабақтас түркішілдік дүниетаным қалыптасып, поэзия кеңістігінде тарихи тамыр мен өркениеттік негіздерді қайта тануға бағытталған идеялық бағдар айқын байқалды. Төртіншіден, ұлттық дүниетанымды еуропалық үлгіде игерген, яғни жаңа стильдік форма мен модернистік/постмодернистік эстетиканы меңгерген авторлар шығармалары дүниеге келді. С. Ержанова бұл өзгерістерді жүйелей келе:

- кеңестік дәуірдің соңғы жылдарындағы публицистикалық сипаттың жалғасуын;
- нәзік лирикамен үндес жыраулық дәстүрдің жаңғыруын;
- көне түркілік таныммен көмкерілген түркішілдік дүниетанымның қалыптасуын;
- ұлттық танымды еуропалық үлгіде игерген авторлар шығармаларының пайда болуын тәуелсіздік жылдарындағы поэзия дамуының негізгі белгілері ретінде бағалайды (Ержанова, 2010; 3). Осылайша, зерттеушінің тұжырымдары тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясының көркемдік болмысы бір ғана бағытпен дамымағанын, керісінше дәстүр мен жаңашылдықтың, ұлттық таным мен жаһандық эстетикалық үрдістердің тоғысуы арқылы күрделі сипат алғанын дәлелдейді.

Зерттеуші Ә. Бәкір тәуелсіздік ұғымын мемлекеттіліктің ең басты атрибуттарының бірі ретінде қарастырып, оны елдің саяси-құқықтық тұтастығын айқындайтын негізгі өлшем деп бағалайды. Ғалымның пайымдауынша, тәуелсіздік – тек мемлекеттік мәртебе немесе биліктің дербес формасы ғана емес, сонымен қатар қоғам мүшесінің дүниетанымымен, өмірлік ұстанымымен, азаматтық болмысымен тікелей сабақтас құндылық. Осы тұрғыда ол бостандық, азаттық, еркіндік категорияларын мемлекеттің әрбір мүшесіне тән табиғи мұрат, қоғамдық өмір сүрудің негізгі тәсілі ретінде түсіндіреді (Бәкір, 2009; 66). Яғни тәуелсіздік – халықтың әлеуметтік-рухани болмысына ықпал ететін кең мағыналы феномен. Зерттеуші тәуелсіздік мәселесін тарихи тәжірибемен байланыстыра отырып, кеңестік дәуірдегі социализм идеологиясының қазақ қоғамына тигізген ықпалын да талдайды. Оның ойынша, социализмнің пролетариаттық саясаты дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелісті күрделендіріп, халықты бай, қожа-молда және кедей сияқты таптық ұстанымдарға сәйкес топтастыруға алып келді. Мұндай саясат қоғамның біртұтас мәдени-әлеуметтік табиғатын бұзып, таптық көзқарасты негізгі өлшемге айналдырды. Сол кезеңде биліктің бастаушы көзі ретінде пролетариат жарияланып, қоғамдық қатынастардың барлық саласы осы идеологиялық жүйеге бағындырылды. Бұл жағдай ұлттық дүниетаным мен тарихи даму логикасына сай келмейтін әлеуметтік-саяси жүйені орнықтырып, елдің өзіндік даму жолын шектеуге әсер етті. Дегенмен, Ә. Бәкір тәуелсіздіктің мәнін тереңірек ашу үшін оның идеялық негіздерін қазақтың классикалық ойшылдарының тұжырымдарымен сабақтастыра қарастырады. Атап айтқанда, ғалым Ш. Уәлиханов еңбектерінде көрсетілген «өздігінен даму», «өздігінен қорғану», «өзін-өзі басқару» сияқты ұғымдардың қоғамның тарихи алға басуы үшін ерекше маңызды екенін айтады. Зерттеушінің тұжырымынша, бұл категориялар – кез келген халықтың өркениеттік жетілуін қамтамасыз ететін базалық талаптар ғана емес, тәуелсіздіктің мазмұнын айқындайтын іргелі ұғымдар жүйесі болып табылады (Бәкір, 2009; 278). Сондықтан тәуелсіздік – сыртқы саяси дербестікпен шектелмей, елдің ішкі әлеуетіне сүйенетін өздігінше даму қабілетімен, қауіпсіздігін қамтамасыз етуімен және мемлекеттік басқару жүйесін ұлттық мүддеге сай қалыптастыруымен өлшенеді. Осылайша Ә. Бәкірдің көзқарасы тәуелсіздікті мемлекеттің басты сипаттамасы ретінде ғана емес, қоғамдық дамудың, ұлттық өзіндік сананың және тарихи сабақтастықтың өзегі ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Осы тұста этникалық дүниетанымның қазақ халқына ортақ, түсінікті әрі бірегей мәдени-танымдық жүйе екенін назарға ала

отырып, қазақ поэзиясындағы «дала» концептісінің көркемдік бейнелену ерекшеліктеріне тоқталу маңызды. Қазақтың дәстүрлі танымында «дала» – тек географиялық кеңістік ұғымы емес, ол ұлттық болмыстың, өмір салтының, еркіндікке ұмтылған дүниетанымның символдық коды ретінде орныққан концепт. Сондықтан әр дәуір ақындарының шығармашылығында «дала» бейнесі тарихи кезеңнің сипатына сәйкес әрқилы мазмұнда көрініс тауып, белгілі бір қоғамдық-идеялық мәндермен байып отырады.

Мәселен, С. Сейфуллиннің «Далада» өлеңінде XX ғ. Басындағы қоғамдық өзгерістер, әлеуметтік теңдік идеясының күшеюі, кедей қауымының бостандық пен кеңдікке ұмтылысы поэтикалық тұрғыдан бейнеленеді. Ақын шығармасында тұрмыстық «зынданнан» босап шығуға талпынған қазақ кедейінің психологиясы мен әлеуметтік үміті нақты көркем образ арқылы сипатталады. Бұл мәтіннің идеялық негізінде заман шындығы жатқанын аңғаруға болады. Дәстүрлі қазақ танымында «дала» көбіне «еркіндік», «кеңдік» ұғымдарымен сабақтас қабылданғанымен, С. Сейфуллин поэзиясында бұл еркіндік жай ғана табиғи еркіндік емес, саяси-әлеуметтік еркіндік мәнінде ұсынылады. Өйткені «Қазан төңкерісі» нәтижесінде бай мен кедейді теңестіру идеясы саяси ұстанымға айналып, оның ықпалы қазақ даласына да жетті. Кейіннен бұл үрдіс «Кіші Қазан» саясаты арқылы тереңдей түсіп, дәстүрлі дала өмірінің ішкі заңдылығын өзгеріске ұшыратты. Осылайша отаршылдық сипаттағы жаңа басқару жүйесі енгізіліп, символикалық кеңістікте «дала» ұғымы идеология шеңберінде «бостандық» ретінде сипатталды. Яғни дала бейнесі тарихи-әлеуметтік процестің көркем айнасына айналады.

Жүген-құрық тимеген,

Жасынан нөкта кимеген

Алты жасар асауды

Ұстап міндім далада (Сейфуллин, 2004; 40)

Бұл жолдарда «дала» ұғымы ең алдымен табиғи еркіндіктің, жуасымаған мінездің, көшпелі дүниетанымға тән тәуелсіз болмыстың көркем бейнесі ретінде танылады. «Жүген-құрық тимеген», «нөкта кимеген» тіркестері – бодандыққа көнбеген еркін рухтың метафорасы. Яғни дала – ерікке бағынбайтын, кеңістігі мен болмысы тұтас азаттық концептісімен ұштасқан символдық өріс.

Тулады, орғыды асау –

Дүбірлеп күңіренді дала,

Қиырсыз дала... (Сейфуллин, 2004; 42)

Мұнда дала статикалық кеңістік емес, керісінше қозғалыстағы, «дүбірлеп», «күңіреніп» тұрған тірі әлем ретінде бейнеленеді. «Қиырсыз дала» тіркесі кеңістікті ғана емес, ұлттық рухтың шексіздігін, халықтық күштің кең өрісін танытады. Асаудың тулауы мен даланың «күңіренуі» қатар берілу арқылы дала тарихи сілкініс, қоғамдық өзгеріс пен еркіндік идеясының серпіні тоғысқан кеңістікке айналған. Бұл жолдар өлеңдегі «дала» бейнесін ұлттық-тарихи символдан қоғамдық-идеологиялық мазмұнға қарай тереңдетеді. Мұнда еркіндік табиғат кеңдігі ретінде ғана емес, әлеуметтік теңдік, «кұлдық шынжырын қиратып» деген ұрандық мазмұн арқылы саяси еркіндік түрінде танылады. Яғни С.Сейфуллин поэзиясында дала – «теңдік», «әділдік», «бостандық» идеяларының кеңістігі, кеңестік дәуірдің жаңаша қоғамдық моделін бекітетін көркем-идеялық алаң ретінде көрінеді. Осылайша С. Сейфуллиннің «Далада» өлеңінде «дала» концептісі көпқабатты мәнге ие болып, бір жағынан көшпелі дүниетанымдағы еркіндік пен кеңдіктің табиғи символы ретінде, екінші жағынан XX ғ. Басындағы әлеуметтік өзгерістерге сәйкес саяси бостандық пен теңдік идеясының көркем коды ретінде сипатталады.

Ал ақын М. Мақатаев шығармашылығында «дала» концепті мүлде өзге эстетикалық деңгейде көрінеді. Ақын поэзиясында дала Жерұйық идеясы арқылы танылады. Бұл – қазақ дүниетанымындағы ең іргелі ұлттық идеялардың бірі. Жерұйықты іздеу – жай ғана мекен іздеу немесе утопиялық арман емес, ол халықтың тарихи жадынан, еркіндік аңсарынан, болашаққа ұмтылған ұлттық санасынан туындайтын терең философиялық концепт. Демек, М.Мақатаев түсінігіндегі дала – ұлттық құт-берекенің, мәңгілік мекеннің, ұлттық тұтастықтың символы. Бұл жердегі дала бейнесі ұлт ретінде нығаюдың, ұлттық бірегейліктің көркем көрінісі ретінде мағыналық өрісін кеңейтеді.

Апырмай,

Туған жер-ай!

Теңдесер кім,

Бұл жерге сен болмасаң, келмес едім.

Кіндігімді байлаған қазығым-ай,

Сен болмасаң, бұл маңды көрмес едім.

Жат көзімен қарайды адамдарың,

Жақын тартар құрбы да таба алмадым.

Жас отаудың есігін ашып қалып,

Айлам құрып, қайыра жаба алмадым... (Мақатаев, 2002; 56).

Бұл жолдарда туған жер кеңістік ретінде ғана емес, лирикалық кейіпкердің онтологиялық тірегі, өмірінің іргетасы ретінде көрінеді. «Кіндігімді байлаған қазық» тіркесі – қазақ дүниетанымындағы аса терең архетиптік мағынаға ие бейне: адамның өмірге байланысын, тегін, тарихи тамырын білдіретін символ. Осы арқылы М. Мақатаев туған жерді ұлттық-мәдени бастаудың, рухани тұрақтылықтың, «тіршілік қазығының» көркем баламасы ретінде таниды. Бұл – дәстүрлі «Жерұйық» түсінігінің поэтикалық формадағы жаңғыруы.

Кел демеді, немесе кет демеді,

Несін маған, білмеймін, өкпеледі?!

Сені сүйген жүректі, туған өлкем,

Сен өсірген біреулер жек көреді (Мақатаев, 2002; 56).

Ақын туған жерді идеал кеңістік ретінде ғана емес, әлеуметтік-психологиялық қарама-қайшылықтарға толы шындық кеңістігі ретінде де бейнелейді. «Жат көзімен қарайды» тіркесі туған өлкенің өзі емес, туған ортадағы адамдардың қарым-қатынасына қатысты жатсыну, рухани жалғыздық күйін көрсетеді. Мұнда туған жер концептісі «қасиетті атамекен» мағынасымен қатар әлеуметтік бөтенсу, «өз үйіндегі өзге» сияқты күрделі мәндік қабаттармен толыққан. Осы тұрғыда М.Мақатаев поэзиясындағы жер-кеңістік бейнесі романтикалық идеалдан да жоғары көтеріліп, шынайы өмірмен қабысады.

Туған елім,

Көрмесем сағынамын,

Кетсем ізім өзіңнен табылады.

Жасыра алмай, ініңнің отауынан,

Ыстық маған атаның шаңырағы (Мақатаев, 2002; 56).

Бұл тармақтарда туған жер кеңістігі ұлттық жадпен, генеалогиялық сабақтастықпен астасқан қасиетті мекенге айналады. «Кетсем ізім өзіңнен табылады» деген жолдар туған жердің адам өміріндегі мәңгілік белгі, қайнар бастауы екенін танытады: адам қанша алыстаса да, оның рухани ізі туған кеңістіктен ажырамайды. Ал «атаның шаңырағы» – қазақ мәдени кодындағы ең киелі символдардың бірі. Шаңырақ ұғымы мұнда тек үй емес, тұтастық, ұрпақ жалғастығы, ұлттық құт мағынасын білдіреді. Сондықтан М.Мақатаев поэзиясында туған жер бейнесі Жерұйық идеясына жақындап, адамның рухани паналайтын, қайта оралатын «құтты мекені» деңгейіне көтеріледі. Осылайша М. Мақатаев шығармашылығында «дала, туған жер» концептісі ұлттық кеңістік ретінде ғана емес, рухани тірек, тағдырлық тамыр, әрі ұлттық жадының символы

ретінде танылады. Ақын «кіндік қазық», «атаның шаңырағы» секілді мәдени кодтар арқылы туған жерді Жерұйық сипатына жақындатып, ұлттық бірегейлік пен рухани сабақтастық идеясын терең лирикалық деңгейде жаңғыртады.

Ақын Ж. Саин поэзиясында «дала» түсінігі кеңестік биліктің әлеуметтік-экономикалық бағыттарының нығаюымен байланысты сипатта көрінеді. Ақын шығармаларында дала – қоғамдық еңбек пен жаңа социалистік тұрмыстың кеңістігі. Мұнда игі іс, екпінді еңбек, ауыл шаруашылығындағы табыстар, ғылым мен техника жетістіктерінің ел өміріне енуі даланың даму динамикасын көрсететін негізгі мазмұнға айналады. Яғни Ж. Саин дүниетанымында «дала» – кеңестік модернизация идеясының жүзеге асу алаңы, жаңарған қоғамның символикалық кеңістігі ретінде ұсынылады. Ал Ж.Нәжімеденов шығармаларында «дала» тақырыбы еркіндік ұғымымен тығыз сабақтастықта көрініс береді. Ақын поэзиясында дала ұлттық рухтың терең тамыры жатқан кеңістік ретінде таныла отырып, автордың еркіндік туралы ішкі ой-толғаныстарының енді қалыптасып келе жатқанын аңғартады. Бұл жерде «дала» тек табиғи кеңістік емес, ақынның дүниетанымдық эволюциясын, азаматтық көзқарасының орнығуын бейнелейтін көркемдік категорияға айналады. Демек, Нәжімеденов поэзиясындағы дала – рухани бостандық, ұлттық рухтың серпіні және тұлғалық еркіндік ұстанымдарымен үйлескен концепт. Осылайша қазақ поэзиясындағы «дала» ұғымының көркемдік бейнеленуі әр ақынның тарихи кезеңді тану ерекшелігіне, дүниетанымына және идеологиялық шындықты қабылдау деңгейіне сәйкес түрленіп отырады. Бір жағынан ол әлеуметтік теңдік пен саяси өзгерістердің символына айналса (С. Сейфуллин), екінші жағынан ұлттық арман мен Жерұйық идеясының көркем көрінісіне ұласады (М. Мақатаев). Үшінші бір қырында даланың кеңестік модернизация кеңістігі ретінде сипатталуы байқалса (Ж. Саин), тағы бір деңгейде ол еркіндік туралы рухани көзқарастың қалыптасу процесімен сабақтасады (Ж. Нәжімеденов). Бұл – этникалық дүниетанымның поэзияда концептуалдық бейнеге айналып, ұлттың тарихи жадын және рухани бағдарын танытатын маңызды көркемдік құрылым екенін дәлелдейді.

Ғалымдар А.Қалиева мен С.Ертайдың зерттеуінде қазіргі қазақ әдебиетінде тың эстетикалық-идеялық парадигмалар мен жаңа тенденциялар айқын көрініс беріп отырғаны атап өтіледі. Ғалымдардың пікірінше, әрбір қаламгер шығармашылық тәжірибесінде өзінің жеке дүниетанымдық ұстанымдарын әртүрлі көркемдік әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырып, дәстүрлі формаларды механикалық түрде қайталаудан іргесін аулақ салады. Керісінше, көркемдік

танымның басты нысаны ретінде шынайылықты іздеуге, оны бейнелеудің жаңа амалдарын игеруге ұмтылады (Қалиева, Сұлтан, 2017; 537). Жаһандану дәуіріне тән әлеуметтік-мәдени трансформациялар жағдайында жазушылар ХХІ ғ. Адамының тұлғалық болмысын, оның өркениеттік бағдарын айқындауға ерекше назар аударады. Әсіресе тәуелсіздігін енді ғана нығайта бастаған Қазақстан үшін ұлттық құндылықтарды танып-білу мен игеру мәселесі өзекті мүддеге айналады. Әдебиеттанушы А.Жақсылықовтың шығармашылығына жүргізген талдауында: «Адамзат өркениеті эволюциялық даму барысында терең антропологиялық және аксиологиялық дағдарысты бастан кешіруде. Рухани-адамгершілік құндылықтарынан айырылған қоғам өзін-өзі жою траекториясына түсті; бұл құбылыс құндылық парадигмаларының ауысуымен, саяси агрессия көріністерімен және ядролық қауіп-қатер факторымен айғақталуда. Нәтижесінде «болашақ соғыста жеңімпаз болмайды» деген концепция зерттеліп отырған қос романның өзекті лейтмотивіне айналады» деген тұжырым жасайды. Осыдан жалпыадамзаттық құндылықтардың ұлттық негіздерден бастау алатыны, ұлттық құндылықтардың жеке тұлғаның аксиологиялық жүйесінің құрамдас бөлігіне айналатыны аңғарылады. Демек, ұлттық құндылықтарды ұлтшылдықтың қозғаушы тетігі емес, жалпыадамзаттық құндылықтардың интегративтік факторы ретінде қарастыру қажеттігі алға шығады.

Қазақстанның тәуелсіздік алар тұсында, ХХ ғ. 90 ж. Пайда болып, тәуелсіздік алғаннан кейін де поэзияға үлес қосып келе жатқан топты «Алтынкөпірліктер» деген терминмен атауға болады. «Алтынкөпірліктер» атауын осы топтың белді өкілі ақын М. Райымбекұлы қойған. Бұл топтың басты ерекшелігі – еркіндік пен бостандықты жырлау және ұлттық әдеби символдарды жаңғырту. Ежелгі өлең-жырлардағы сөз мәйегін, өзіне дейінгі аға буынның кестелі сөз өрнегін барынша сіңіріп, қайта түлеткен қуатты толқын шығармаларынан поэзиядағы ескі дәстүр мен жаңашылдық қатар көрініс береді. Олар әкелген жаңашылдық поэзия тарихындағы кезеңдерді жоққа шығарып, төңкеріс жасау арқылы емес, өткенге құрметпен қарай отырып жүзеге асты. Аталған толқынның әдебиетке келуі егеменді ел атанып, азаттығына сүйсінгенмен, ескі жүйенің орнына жаңасын құрудағы қиын-қыстау кезеңдерімен тұспа-тұс болды. Алтынкөпірліктер сол тұстағы ел тағдыры, тіл тағдыры, әлеуметтік әл-ахуал, адам мінезімен қатар, тарихтың терең қатпарларына сүңгіп, бұрын айтылмай әрі айтқызбай ақтаңдақ болған, тарихи жадымыздан сөнуге таяған оқиғаларды жырлады. Бұл ақындардың барлығына тән ортақ қасиет қоғам

алдындағы жауапкершілікті сезіну, тарихты тану және таныту арқылы ұлттық рухты ояту болды. «Мен осы алтынкөпірліктердің шығармаларын оқып отырып бір сүйсінгенім, тамырларын да, тағдырларын да өткеннен іздейтіндері болды. Бейне бір олар өткенсіз өмір сүре алмайтындай. Яғни олар өткенің тұлдыр болса, ертеңің бұлдыр деп біледі. Олардың өлеңдеріндегі өткен мен бүгіннің, бүгін мен ертеңнің тізе қосып бірге өмір сүріп жататыны қандай жарасымды. Бірден айтайын, «Алтынкөпірліктер» атауын мен ойлап тапқам жоқ. Бұл сөз – Маралтайдың сөзі. Ол өз толқынының әдебиетке келу кезеңін осылай атаған. Яғни ол толқын сол бір сапырылысы да, алыс-жұлысы да көп, бүкіл ел тауқыметті, таршылық заманды басынан өткеріп жатқан тұста, көп ақын-жазушыларымыз не істерін білмей абдырап, дағдарып, қаламы мен қағазынан көз жазып қалғандай болған кезеңде ұлы Мәртебелі поэзияның кешегі жағалауын ертеңге, яғни бүгінгі жағалауға қосқан көпір міндетін атқарды. Шын мәнінде, алтын көпір бола білді» (Медетбек, 2008; 126-140). Алтынкөпірліктердің негізгі өкілдері – М. Райымбекұлы, Ә. Балқыбек, Ж. Сәрсек, Б. Бабажанұлы, Н. Қуантайұлы, Б. Айболатұлы, Ә. Шегебай, Б. Беделханұлы, Д. Берікқажыұлы, Б. Алдияр, А. Темірбай, Т. Толқынқызы, Ұ. Дәлей, А. Әбдірасылқызы, Т. Таңжарық, Н. Байтұрсын, О. Шауқан сынды ақындар (XXI ғасыр әдебиеттануы, 2024; 12-14). Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген шығармалардың көркемдік ұстанымдары мен пішіндік сипаттары өзгеріске түскен. Жас буын өкілдері тапқақ, санамақ, жаңылтпаш, мысал, жұмбақ түрлері, лирика, ертегі, хикаят, әңгіме, драма сияқты жанрлардың бәріне атсалыса бермейді. Жас ақындар дүниежүзілік әдеби ағымға ілескісі келеді. Сонымен бірге көркем әдебиеттің ұлттық сипаты болуы керектігі белгілі.

Қорыта айтқанда, қазақ лирикасының даму тарихы – бұл қазақ әдебиетінің бай әрі күрделі саласы. Ол халықтың рухани мәдениетін, тарихын және ұлттық ерекшеліктерін көрсетеді. Лирика жанрының терең тамырлары қазақ халқының ауыз әдебиетінде, жыраулар поэзиясында, классикалық поэзияда және қазіргі заманғы поэзияда көрініс табады. Лирика халықтың ішкі сезімдері мен ойларын, рухани әлемін, ұлттық болмысын бейнелеуге мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ лирикасы жаһандану заманында ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді сақтап қалуға, жаңа заман талаптарына сай бейімделуге ұмтылуда. Бұл кезеңде поэзияда жаңа тақырыптар мен стильдер пайда болды. Қазіргі ақындар заманауи мәселелерді, әлеуметтік мәселелерді, жастардың ойларын және эмоцияларын бейнелейтін шығармалар жазуда. Осылайша қазақ лирикасының даму тарихы – бұл халықтың

рухани дамуының айнасы. Оның әр кезеңін зерттеу арқылы қазақ әдебиетінің бай мұрасын тереңірек түсінуге болады. Лирика – бұл тек поэзия емес, ол халықтың мәдениеті мен тарихын, рухани құндылықтарын, ұлттық бірегейлігін сақтаудың және дамытудың маңызды құралы (Бахтин, 1975: 205). Қазақ лирикасының тарихи қалыптасуы мен көркемдік даму заңдылықтарын зерттеу ұлттық мәдениеттің құрылымдық ерекшеліктерін, оның рухани-эстетикалық табиғатын және әдебиеттегі маңызын жан-жақты түсіндіруге мүмкіндік береді. Лирикалық поэтиканың эволюциясын кешенді түрде қарастыру арқылы біз қазақ халқының дүниетанымдық бағдарларын, поэтикалық ойлау жүйесінің өзгешеліктерін және рухани құндылықтарының тарихи негіздерін тереңірек пайымдай аламыз. Бұл бағыттағы зерттеулер ұлттық поэзияның ішкі логикасын, көркемдік жүйесін, жанрлық өзгерістерін қазіргі әдебиеттанудың теориялық-методологиялық талаптарына сай ғылыми тұрғыдан саралауға негіз қалайды.

Қазақ лирикасының әдебиеттанушылық тұрғыдан маңызды зерттеу нысаны ретінде айқындалуы оның қазақ халқының тарихи-мәдени тәжірибесімен, рухани жадымен және этноэстетикалық құндылықтарымен тікелей байланыстылығына қатысты. Лирикалық жанр халықтық дүниетанымның құрылымын, эмоциялық-экзистенциалдық тәжірибені, адамның ішкі әлемін бейнелеудің терең поэтикалық модельдерін жинақтап көрсететін күрделі көркемдік феномен болып табылады. Сондықтан лирика табиғатын ғылыми тұрғыдан зерттеу тек поэзияның жанрлық сипатын анықтаумен шектелмей, тұтастай ұлттық руханияттың концептуалдық ерекшеліктерін, мәдени-символдық жүйесін, тарихи-идеялық даму арналарының заңдылықтарын тануға бағытталады. Лирика жанрының мазмұндық-идеялық тереңдігі мен көркемдік көпқырлылығы оның халықтың ішкі сезімдік әлемін, арман-тілектерін, тарихи кезеңдерге тән әлеуметтік-мәдени мәселелерді көркемдік деңгейде бейнелеу қабілетінен көрініс табады. Лирикалық мәтіндерде ұлттық болмыс пен жеке авторлық көзқарастың тоғысуы, қоғамдық құбылыстардың субъективті қабылдануы және эстетикалық идеялардың көркем модельденуі жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ лирикасы ұлттық әдебиеттің құрылымындағы жетекші жанрлардың бірі ғана емес, сонымен бірге қазақ руханиятының поэтикалық архитектурасын танытатын концептуалдық мәні бар ғылыми объект болып табылады.

2.2 Қазіргі қазақ лирикасындағы этномәдени құндылықтардың концептуалдық жүйесіндегі ғылыми ізденістер

Қазақ әдебиетінің әрбір тарихи кезеңінде қалыптасқан буын өкілдерінің шығармашылық тәжірибесін жан-жақты талдау әдебиеттанудың маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Әдеби дәстүр сабақтастығы мен көркемдік эволюцияны зерделеу барысында қазақ халқының поэзияға табиғи бейімділігі мен эстетикалық қабылдау ерекшелігі айқындалады. Әсіресе, тәуелсіздік жылдарында әдебиетке келген жас ақындар толқыны ұлттық рухани жаңғыруға серпін беріп, қазақ поэзиясының мазмұндық және формалық тұрғыда жаңа сапалық белеске көтерілуіне ықпал етті. Бұл кезеңнің шығармалары елдік пен ерлік идеяларын, сұлулық пен махаббатты, қазіргі болмысты және болашаққа деген үмітті бейнелеуімен ерекшеленеді. Сонымен қатар жаһандық құбылыстардың тереңдей түсуі қазіргі заманғы мәдени процестердің бағытына ықпал етіп отыр. Әлемдік мәдениеттердің өзара кірігуі мен трансұлттық деңгейдегі мәдени байланыстардың артуы құндылықтар жүйесінде жаңа бағдарлардың қалыптасуына әкелуде. Мұндай жағдайда ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың өзара сабақтастығы ерекше ғылыми маңызға ие. Мәдени құндылық ұғымы моральдық-этикалық қағидалар мен эстетикалық идеалдарды, ұлттық салт-дәстүр мен тілдік-мәдени мұраны, сондай-ақ тарихи және ғылыми-танымдық мәнге ие құндылықтар жүйесін қамтитын көпқырлы категория ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясы ұлттық мәдениет дамуының рухани-идеялық көрсеткіші ретінде қарастырылып, оның қазіргі әдебиеттанудағы орны мен мәнін айқындау өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Тарихи-мәдени қатынас бойынша тек бір ұлтқа ғана тән нысандар, территория, технологиялар, мекемелер, яғни тарихи құндылық (Колосова, 2016;2).

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының жанрлық-стильдік және идеялық-эстетикалық даму үдерістерінде тарихи тақырыптардың ерекше орын алуы – ұлттық әдебиеттің жаңғырту бағытымен тығыз байланысты құбылыс. Бұл кезеңдегі поэтикалық ойлаудың жаңаша сипат алуы, ең алдымен, ұлттық тарихи жадты қалпына келтіру, ұлт болмысының рухани-мәдени кодтарын айқындау және тарихи сананы қайта зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Тәуелсіздіктен кейінгі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер ақындық дүниетанымға жаңа серпін беріп, тарихи мұра мен ұлт тағдырына қатысты тақырыптарды терең философиялық, концептуалдық деңгейде игеруге мүмкіндік жасады. XX ғасырдың соңы мен XXI

ғасырдың басында қазақ әдебиетінде «әдебиет мінберінен», «поэзия әлемінен» шынайы жырлардың өрістегені байқалады. Бұл кезеңдегі поэзия тақырыптары тарихи оқиғаларды қайта саралаумен қатар, ұлттық құндылықтар, ұлттық болмыс пен ұлттық мінез мәселелерін қамти отырып дамыды (Сұлтанғалиева, 2020; 4-10).

Аталған бағыттағы шығармашылық ізденістер Ж.Нәжімеденов, Қ.Мырза Әлі, Ж.Молдағалиев, Қ.Бекхожин, Қ.Шаңғытбаев, Х. Рғалиев, М.Шаханов, И.Сапарбай, Н.Айтұлы, С.Адай, А.Бақтыгереева, Е.Раушанов, Ә.Балқыбек, М.Райымбекұлы, Т.Медетбек, С.Ақсұңқарұлы, Б.Беделханұлы және басқа да көптеген ақындардың шығармашылығынан көрініс тапты. Олардың туындыларында тарихи оқиғаларды ұлттық сипат тұрғысынан бағалау басым болып, халықтың тағдырын, елдік пен ерлікті, ұлттық бірлікті дәріптеу өзекті тақырыпқа айналды.

Кесте 3. Қазіргі қазақ лирикасындағы этномәдени құндылықтарды зерттеушілер кестесі

Ғалымдар	Зерттеу бағыты / еңбектері	Негізгі идеялары мен концепттері	Зерттеу принциптері
1	2	3	4
Ақселеу Сейдімбек	«Қазақ әлемі», «Көшпенділер экзистенциясы»	«Дала өркениеті» концепциясы. Қазақ ментальділігінің табиғатпен егіздігін, этномәдени кодтардың көшпенділік өмір салтынан бастау алатынын негіздеді.	Этнографиялық және философиялық тұтастық принципі.
Жақыпбек Молдабеков	«Қазақтану», «Қазақ менталитеті»	«Ұлттық болмыс» концепциясы. Ұлттық менталитеттің құрылымын әлеуметтік- мәдени деңгейде зерделеп, оның тарихи жадпен байланысын ашты.	Әлеуметтік- антропологиялық талдау принципі.

3-кестенің жалғасы

1	2	3	4
Д.Қамзабекұлы, Б.Омар, А.Шәріп	«Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальділік»	Ұлттық дүниетаным мен көркемдік ойлау жүйесінің сабақтастығы, дәстүрлі ментальділіктің әдеби мәтіндегі өзіндік ерекшеліктерін зерттеді.	Ұлттық код, ұлттық сана, тарихи жад, ментальділік концептісі.
Сәуле Ержанова	«Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы мәселелері»	«Көркемдік ойлау жүйесі». Қазіргі лирикадағы жаңашыл формалар мен дәстүрлі этномәдени кодтардың (символ, миф) сабақтастығын анықтады.	Құрылымдық- семантикалық талдау принципі.
Бибіжан Бегманова	«Қазіргі қазақ лирикасындағы медитативті лирика»	«Концептуалды парадигма». Қазіргі ақындар шығармашылығындағы «ұлттық код», «ментальділік», «концепт» категорияларының көркемдік көрінісін жүйеледі.	Салыстырмалы- типологиялық және концептуалды талдау принципі.
Бибіжан Бегманова	«М.Мақатаев және қазіргі қазақ лирикасындағы дәстүр мен жаңашылдық»	«Жанрлық эволюция». Ұлттық құндылықтардың жанрлық формалардағы (толғау, лирикалық поэма) трансформациясын құрастырады.	Тарихи-әдеби жүйелілік принципі.

Ғалымдардың зерттеулерін талдай отырып, қазіргі қазақ лирикасындағы этномәдени құндылықтарды зерделеудің үш негізгі принципін бөліп көрсетуге болады:

Вертикалды принцип (Тарихи сабақтастық): Ежелгі түркілік танымнан бастап, жыраулық дәстүр мен Абай, Мағжан мектебінің бүгінгі поэзиямен генетикалық байланысы тұрғысынан зерттелді.

Горизонталды принцип (Заманауи контекст): Жаһандану дәуіріндегі ұлттық кодтардың трансформациясы, қала мәдениеті мен дала философиясының қазіргі лирикадағы синтезі тұрғысынан қарастырылды.

Аксиологиялық принцип (Құндылықтар иерархиясы): Мәтіндегі «жер», «рух», «тіл», «ана», «тұлпар» секілді этнокодтардың көркемдік маңыздылығын анықтау тұрғысынан зерттелді.

Әсіресе, XX ғ. соңындағы ақындар Ж.Нәжімеденов, Қ.Мырза Әлі, Ж.Молдағалиев, Қ.Бекхожин шығармаларында тарихи оқиғаларға жаңаша баға берілсе, Қ.Шаңғытбаев, Х.Ерғалиев, М.Шаханов, С.Адай секілді қаламгерлер поэзиясында тарихи тұлғалардың, батырлар мен ел қорғаушылардың бейнелері сомдалды. XXI ғасыр басындағы Ә.Балқыбек, М.Райымбекұлы, Т.Медетбек, С.Ақсұңқарұлы, Б.Беделханұлы, Ж.Елеусіз, Е.Жүніс сынды ақындардың өлеңдерінде «ұлттық мінездің» көркем бейнесі жасалып, қазақ халқының дүниетанымы мен рухани психологиясы кеңінен ашылды. Осылайша тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы тарихи тақырыптарды жаңаша пайымдаумен қатар, ұлт болмысының көркем шежіресін қалыптастырды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының өкілі Маралтай Райымбекұлы қазақ әдебиетінде өзінің ерекше орны бар қаламгер ретінде белгілі. Белгілі ақын Ұлықбек Есдәулет:

Албасты емес

қабаққа

қарап аяқ басатын

Енгізіңдер санатқа...

Ең ұлы ақын – жас ақын! –

деген пікірінде жас ақынның шығармашылығы арқылы әдебиеттегі жаңа толқынның қалыптасуына назар аударды (Есдәулет, 2009; 334). Ол өз өлеңдерінде жүрек толқынысын, жасампаз сезімдерді терең үйлестіріп, ұлттық поэзияның дамуына өзіндік үлес қосқан. Ақынның 1996 ж. жарық көрген «Ай-Нұр» атты тұңғыш жинағы оның шығармашылық потенциалын айқын көрсетті. Маралтайдың қазақ поэзиясына жаңа ағымның, ерекше көркемдік стильдің өкілі ретінде келгені байқалады. Мысалы, «Жаза», «Кентавр», «Натюрморт», «Диуана» өлеңдері – ақынның шығармашылық деңгейін халықаралық әдеби ортада мойындаудың айқын дәлелі.

Тарпаң тұлғалы, кісі бейнелі

Бабалар бүгін түсіме енбейді.

Солардан қалған жүрек қой мынау

Жүрегім, неге, кісінемейді?

Пұшайман халім өртеді мені.

Қылқобыз кеудем шертеді нені?

Жал бітті,

кенет...жотама менің,

Оқиғадағыдай ертегідегі.

Ғаламат солай басталып бір сәт,

Құйғытып кеттім тастарды турап.

Атылдым көкке жай сияқтанып,

Тұяғым алтын – Ай сияқтанып... (Райымбекұлы, 2001; 34). Өлеңде қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен рухани мұраты анық көрінеді.

Тұлпарға мінген Ұлы даланың,

Тарпаң мінезді ұлы боламын, –

деген жолдардан дала мен тұлпардың ұлттық символдық мәні көрінеді. Дала – еркіндік, кеңдік пен ұлттық мінез. Тұлпар – қазақтың этномәдени танымында аса маңызды концепті. Күш-қуат, батырлық пен ерлік белгісі. Мұнда өлең кейіпкері бабалар рухымен байланыста екенін көрсетеді.

Бір ғажап рух ғарыштан келіп,

Дұшпанмен бабам алысқан дедік, –

жолдары арқылы автор тарихи тұлғалардың және батырлардың ерлігін ұрпаққа жеткізеді. Бұл – қазақ поэзиясына тән этномәдени ерекшелік: өткен мен бүгіннің үндестігі, ата-баба рухы және дәстүрлі құндылықтарды дәріптейді.

Қылқобыз кеудем шертеді нені? –

деген өлең жолында қылқобыз музыкалық аспап ретінде халықтың рухани мұрасын жеткізеді. Сонымен қатар ат, тұлпар, табан іздері сияқты бейнелер дәстүрлі өмір мен ұлттық мәдениеттің символдары ретінде қызмет етеді.

Көнеден қалған жыр тегін ұқсақ,

Ұйқыдан безем Күлтегін құсап, –

Өлең жолдарында автор көне тарихқа, оның ішінде Күлтегін сияқты тарихи тұлғаларға назар аударады. Бұл – қазақ эпостары мен жырларындағы батырлық дәстүрді жалғастыру.

«Жаулаған жарты ғаламды бабам» өлең жолы арқылы автор ежелгі жаумен күрескен батырларды және олардың ерлігін қазіргі заманға байланыстырады. Өлеңде уақыттың өтуімен тарихи сабақ алу идеясы көрініс табады.

Келмейді мені мойындағысы

Өркениеттік ділдегі ынсап, – деген өлең жолдарында қазіргі заманның кейбір материалдық немесе өркениеттік құндылықтары бабалар рухына сай келмейтіні айтылады. Бұл – тарихи таным мен қазіргі күннің салыстырмалы бағасы.

«Кентавр» өлеңінде көптеген метафоралық бейнелер кездеседі. Атап айтсақ: ат пен тұлпар – ерлік пен батырлықтың символы. «Тұяғым алтын – Ай сияқтанып» деп ақын батырлық әрекет пен рухани асқақтауды бейнелейді. Әруақ шақыру, жарыққа қарай адырна тарту – дәстүрлі ритуалды және рухани аспектіні көрсетеді. «Маралтайдың жырында жаңа дүниесезім бар. Оның дауысы – биік деңгейдегі жеке дауыс. Сол жеке дауыс артынан жаңғырық шығып тұрады. Ал ол жаңғырық күллі қоғамның даусы іспетті. Маралтайдағы ішкі тылсым дінмен, көне түркілік мифтік ұғымдармен астасып жатады. Адам-ат метаморфозасы тұрғысында автордың «Кентавр» өлеңі де осының айқын көрінісі. Жылқытұрпат – гиппоморфизм екендігін ескерер болсақ, Маралтайдың Кентавры – қос мағыналы, символдық астарда бұл – рухтан үстем түскен нәпсі. Ақын танымына үңілер болсақ, кісі бейнелі, тарпаң жүректі бейне – автордың өзіндік лирикалық «мені». Ақын көп өлеңдерінде «менін» ұлттық менталитетке сай астарлайды. «Боздар болсам, мен боздайын ботадай», «Менің бөлтіріктерім – шетінен абадан» сынды тіркестердің өзінен ақын қолданған қозғаушы күштік бейнелердің барлығы дерлік өзінің болмысын, мінезін ашатынын көреміз. Маралтай өз поэзиясында ескі мен жаңаны бір-біріне қарсы қоймайды, екеуінің қосындысынан толысқан, «құнарлы» дүниені сөз етеді. Өлеңдерінен ұлттық рухты аңғарғанымыздай, ақын астарлы түрде, когнитивті ұғымдардың негізінде қоғам мен адам, адам мен заман, заман мен қазақ арасындағы күрескерлік психологияны оқырманға өз философиясының шеңберінде дәлме-дәл, нақ жеткізеді» (Жутаева, Ержанова, 2021; 140)

М. Райымбекұлының «Кентавр» өлеңі этномәдени және тарихи тұрғыдан қазақтың ұлы дәстүрін, батырлық рухын, бабалармен рухани байланысын бейнелейді. Өлеңде ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің символдары (тұлпар, қылқобыз, дала) айқын көрінеді, тарихи сана мен ұрпаққа сабақ беру идеясы басым, рухани және метафоралық бейнелер арқылы қазақ эпосы мен батырлық дәстүрі заманауи поэзиямен үндеседі. Өлеңнің тарих пен мәдениетке деген құрметі оны ұлттық поэзиядағы маңызды шығармалардың қатарына қосады.

Ақын Ж. Сәрсек – тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының елеулі өкілдерінің бірі. Оның поэзиясы сыршылдық пен эстетикалық сұлулыққа негізделген және оқырманның эмоционалдық қабылдауын тереңдетеді. Тұңғыш

жинағы «Керуен көшіп барады» кейінгі жылдары жарық көрмегенімен, оның өлеңдері республикалық басылымдар мен антологияларда жарияланып, жас ақын ретінде замандастары мен аға қаламгерлердің мойындауына ие болды. Ақынның «Қаңтарда жауған қар», «Ақталу», «Қырыққа келген келіншек» сияқты өлеңдері поэтикалық палитраның байлығын көрсетіп, ақынның шығармашылық ерекшелігін ашады.

Қазақ поэзиясының тәуелсіздік кезеңінде дамуына өзіндік қолтаңбасын қалдырған көрнекті өкілдердің бірі – Б. Бабажанұлы. Оның шығармашылығының ерекшелігі – тілінің шұрайлылығы, дәстүрлі бабалар мұрасын (аңыз, әфсана, тәмсілдер) қазіргі әдеби ортаның эстетикалық талабы бойынша бейімдеу қабілеті. Белгілі әдебиеттанушы Г.Орда Б.Бабажанұлының поэзиясын сипаттай келе: «Қазіргі поэзиядағы дәстүр сабақтастығының бір қыры эпикалық кең құлашты поэмалардан көрінеді. Қазақ поэзиясын лирикалық, эпикалық шығармалармен байытып жүрген Б.Бабажанұлының «Ниетқабыл», «Жаумытбай» поэмаларының өзіндік айтары бар. «Ниетқабыл» поэмасына ақынның өзі куә болған оқиға арқау болған. «Атомнан әлдеқайда күрделірек, Адамның ішіндегі жарылыстар» деп ақын айтқандай, қай дәуірде де «Ақынның жүрегіне малып алған, Қаламнан өр заманнан із қалады». Ақын поэмаларына өзі куә болған оқиғаларды негіз етіп алған. Жаумытбай ақсақал – сөзімен де, ісімен де ауыл-елдің ұйытқысы болса, Түгел – дүние жинамай Алланың бергенін қанағат тұтқан, ақ, адал еңбегімен бала-шағасын асырап жүрген қарапайым шаруа адамы», – деп атап өтеді (Орда, Қалиев, 2025; 40). Ақынның поэзиясы бірқатар тақырыптарда кең өріс алып, философиялық тереңдік пен лирикалық нәзіктік қатар өрілегін көркемдік ерекшелікке ие. Азаматтық ұстаным мен ар-ұждан ұғымдарын дәріптеу, сондай-ақ тарихи-мәдени мұраларға адалдық оның туындыларында үнемі көрініс табады. «Б.Бабажанұлының лирикалық өлеңдерінде оқырманының тамырын басатын ұтымды тұстары жиі кездеседі. Сан түрлі тақырыпты қаузаған шығармаларында белгілі бір оқиғаны өлеңнің негізгі өзегі етіп ұтымды пайдаланған. «Адам баласының өмірі – өнердің негізгі объектісі, негізгі мазмұны» болғандықтан ақын балалық шағына жиі-жиі лирикалық шегініс жасап отырады. «Алғашқы мұғалім», «Сары бала», «Ғарышкер» атты өлеңдерінен балалық шаққа сағыныштың лебі сезілсе, «Әйел», «Салиха», «Шалдың баласы», «Саясат», «Біздің ауылдың драмасы», «Адасқак», т.б. өлеңдерінен шынайы ауыл көрінісі, мінезі, қазақы салт-дәстүр көрініс алған» (Жаңа қазақ әдебиеті, 2024; 82). Бұл пікір ақынның шығармашылығын ұлттық дәстүрлермен үйлестіре отырып, поэзиялық тіл мен

көркемдік образдар арқылы халықтық эстетиканы сақтап отырғанын дәлелдейді. Ақынның «Сөз», «Сүлейменнің жүзігі», «Көктем», «Запыран», «Екеу» сияқты өлеңдері оның поэтикалық шеберлігін оқырманға толық көрсетеді (Бабажанұлы, 2019; 285). Б.Бабажанұлы шығармашылығы – ұлттық поэзияның дамуына, көркемдік және философиялық тереңдікке үлес қосқан, әрқайсысы өзіндік қолтаңбасымен дараланған жаңа буын өкілдері ретінде бағаланады.

М. Шаймаран – тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының елеулі өкілі, оның шығармашылығы заманауи реализм мен шығыс романтизмінің үйлесімін көрсетеді. Ақын адам баласына тән сезімдер мен эмоцияны терең әрі дәл жеткізе отырып, тақырыпты поэтикалық троптар мен теңеулер арқылы бейнелейді. Ж.Мәмбетов: «Мұрат үшін поэзия – тылсым терең сыр, сиқырлы әлем, ол ақын мен он сегіз мың ғалам арасындағы диалог. Ақын әр затқа, әр құбылысқа поэзиялық мән береді» – деп көрсеткен (Мәмбетов, 2017). М.Шаймаранның «Шығыс ертегісі», «Тұтқын», «Әйел», «Ей, құс жолы», «Айдың гүлі» сияқты өлеңдері оның шығармашылық ерекшелігін оқырман қауымға танытып, заманауи қазақ поэзиясының эстетикалық деңгейін көрсететін маңызды дерек болып табылады.

Тәуелсіздік жылдарының басынан қазақ поэзиясына ерекше эстетикалық үлес қосқан ақындардың бірі – Ә. Балқыбек. Оның шығармашылығы мифологиялық сарын мен лиризмнің үйлесімінен, көркемдік пен философиялық тереңдіктен тұрады. Ақын заманауи лириканың ғана емес, жаңа ғасырдың интеллектуалдық поэзиясының да қайталанбас үлгісін қалыптастырған тұлға ретінде әдеби кеңістікте мойындатты. Зерттеуші О.Сұлтанғалиеваның пікірінше: «Көркем әдебиетте концепттің анықталуы когнитивтік, жалпыадамзаттық, лингвомәдени сипатта анықталып, өзіндік эмоция мен образға негізделген концептуалды әлемді құрады. Қазақ әдебиетінде алтын көпірліктер атанған ақындар қатарында танылған Ә.Балқыбек пен М.Райымбекұлының өр жырлары – тәуелсіздік жылдарындағы поэзияның алтын діңгегі. Ә.Балқыбектің поэзиясында көк бөріге табыну көрініс тапқан. Тәуелсіздік жылдарында қазақы дүниетанымды қалыптастырудың негізі ертеде қалыптасқан түркілік сананы ояту еді. Ақын Ә.Балқыбек бұны жақсы түсініп, өз жырларында көк түркілік танымды, қасқырды бейнелеп, жырына қосты» (Сұлтанғалиева, 2020; 10).

Ақын Ә. Балқыбектің шығармашылығы – қазақ поэзиясында дәстүрлі дүниетаным мен қазіргі заманауи сана тоғысқан ерекше құбылыс. Оның «Бабалар ырымы бойынша тілі шығуы кешеуілдей бастаған сәбиге итаяқтан су ішкізеді

екен...» деп басталатын өлеңі – этнографиялық мазмұндағы өлең. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан сенімін, этнографиялық санасын бейнелейді. Бұл өлеңде халықтың көне ырым-жоралғылары, тіл мен сөзге деген көзқарасы, сондай-ақ заманауи қоғамдағы рухани дағдарыс мәселелері бейнеленген.

Итаяқтан суды да ішкен бар шағым,
Кез емес-ті ол көңіл күпті, арса мұң.
Сен шаршадың сәнді қуып, мен байғұс,
Баба-ырымға баға таппай шаршадым.
Итаяқтан суды да ішкен,
Бабаның ырымына мінезі жат қаланың.
көшесінде көп – көрікті қызбен де,
Қызып кетсем ырылдасып қаламын.
Осы болды-ау замананың өлеңі,
Көп болған соң көр сезімі, көбеңі.
Исі тілге илікпеген тілдерге,
Итаяқпен тамақ бергім келеді (Балқыбек, 2024; 39).

Қазақ этнографиясында бала тілі кеш шыққан жағдайда оған итаяқтан су ішкізу дәстүрі бар. Итаяқ – итке тамақ беретін ыдыс. Этнографиялық тұрғыдан мұндай ырым баланың тілі тез шығуына септігін тигізеді деп сенген. Өлеңде ақын:

Қызыл тілді сөзге иілту үшін де,

Итаяқтан суды да ішкен бар күнім, – деп, бала күнде осы ырымды жасағаны туралы айтады. Итаяқтан су ішкізсе тілі шықпаған баланың тілі шығады деп сенетініміз рас. Осы арқылы өлеңде этнографиялық код (салт-дәстүр) поэтикалық бейнеге айналған. Сонымен бірге «баба ырымына мінезі жат қаланың көшесінде» деген жолдар дәстүрдің қала мәдениетінде жаттанып бара жатқанын көрсетеді. Бұл этнографиялық тұрғыда урбанизация процесінде салт-дәстүрдің құнсыздану құбылысын бейнелейді.

Қазақ менталитетінде «тіл» ұғымы тек сөйлеу құралы емес, рух пен сана көрінісі болып есептеледі. «Қызыл тіл» шешендіктің, парасаттылықтың белгісі саналған. Өлеңдегі «Тілді бірақ иемдендім теп-тегін» деген жолдарда тілдің құдайдың сыйы, ұлттық рухани қазына екендігі меңзеледі. Мұнда еңбек пен тілдің арақатынасы да ашылады: ырзық-несібені адам еңбектен табады, бірақ рухани қуат – тіл, сөз – ата-бабадан дарыған қасиет.

Өлеңде сонымен қатар қоғамға сыншыл көзқарас бар:

Ісі тілге ілікпеген тілдерге,
Итаякпен тамақ бергім келеді, –

деген жолдар астарлы, метафоралық мағынада айтылған. Ақынның ана тілінде сөйлемеген өзге тілділерді эмоциялық, ирониялық-сыни сарказммен шенейді. Ақын дәстүрге сүйене отырып, заманауи қоғамның рухани дағдарысын әшкерелейді. Ә. Балқыбектің аталған өлеңі – дәстүрлі ырымды этнографиялық деңгейден шығарып, ментальділік-философиялық ойға айналдырған шығарма. Этнографиялық тұрғыда итаяктан су ішкізу ырымы ұлттық салт-дәстүр болса, ментальділік тұрғыда ол тіл, сөз, рух, ұлттық сана мәселелерін қозғап отыр. «Көшесінде көп – көрікті қызбен де, Қызып кетсем ырылдасып қаламын» деу арқылы қаланы Ж.Аймауытов, С.Торайғыровтар тәрізді агрессивті орта деп қабылдау бар. Сондықтан бұл өлең – қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысын айқын көрсететін маңызды туындылардың бірі.

Қысқа ғұмырында қазақ әдебиетіне айрықша болмысымен енген ақын – Ә. Ботпанов. Оның поэзиясы жасампаздық, шынайылық және эстетикалық нәзіктікке ие. Ақын Ә.Ботпановтың шығармашылығы өміршең, әрі дер кезінде антологияға енгізілген туындылары арқылы қазақ әдебиетінде өзіндік орнын сақтаған. Оның «Өмірзая» жинағы (Б.Бабажанұлы мен М.Райымбекұлының қолдауымен, Т.Көпбаевтың қаржылай көмегімен жарық көрген) ақынның ерекше стилін, әдеби миссиясын көрсетуге мүмкіндік береді. Антологияға енгізілген өлеңдері («Соңғы ән», «Жолданбайтын хат», «Түн жамылып жазған жыр», «Құл») оның шығармашылық әлеуетін, өмірге көзқарасын бейнелейді (Ботпанов, 2012; 224). Оның жырлары ұлттық поэзияның эстетикалық деңгейін көтеріп, әдеби дәстүр мен заманауи бағыттарды үйлестіре отырып, оқырманға поэтикалық дүниетанымның кең ауқымын ұсынады.

Ақын Нұржан Қуантайұлы тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінде өзіне тән стиль қалыптастырған қаламгер ретінде танылды. Оның шығармашылығының ерекшелігі – көркемдік пен композициялық нақтылық, суреткерлік бейнелердің уақытқа төзімділігі және ұлттық колориттің айқын көрінісі. Проза және поэзия жанрларын қатар меңгерген ақынның әрбір туындысы оқыrmанды эстетикалық сезімге баулып, шығармашылық жаңалыққа талпындырады. Т.Медетбектің пікірінше, «Нұржан – қиядағыны байқап қана қоймай, көргенін дәлдікпен жеткізе білетін алғыр ақын. Оның поэзиясындағы суреттемелер ұлттық рухқа жақын, бояуы қанық және уақытпен тозбайтын көркемдік сипатқа ие» (Медетбек, 2019). Бұл баға ақынның поэзиялық тілінің, бейнелеу шеберлігінің жоғары деңгейін

көрсетеді. «Көктем», «Таңғы арай», «Ай құлағанда», «Такси», «Сары жапырақ» өлеңдері оның көркемдік ерекшелігін, ұлттық поэзиядағы орнын айқындайтын дерек ретінде қарастырылады.

Батырболат Айтболатұлы – поэзияға ерте танылып, өзінің табиғи тазалығы мен тың тұрпатымен оқырман қауымның назарын аударған ақын. Оның шығармашылығы тақырыптық тереңдікке, лирикалық нәзіктікке және махаббат тақырыбына басымдық береді. Т.Медетбек атап көрсеткендей: «Батырболат – ең алдымен лирик, махаббат лиригі. Оның жүрегі таза, поэзиясы шынайы және тыңдаушыға терең әсер қалдырады» (Медетбек, 2019). Ақынның «Мен ғашық қыз», «Әлемімде Ардың орны», «Жабыққанда» өлеңдері лирикалық табиғатын, шығармашылық стилін және поэтикалық образдарын көрсетуге мүмкіндік береді.

Ақын Д. Берікқажыұлы – полиглот қаламгер әрі әлем әдебиетімен тығыз байланыста болып, қазақ поэзиясында ерекше із қалдырған автор. Оның шығармашылығы үнемі жаңғырып, әрбір туындысында жаңа қырлары ашылады. Темірхан Медетбектің бағалауынша, Д. Берікқажыұлының өлеңдері тек сыр ағызып қана қоймай, кейде күш-қуат ретінде қызмет етеді: «Дәурен өлеңдерін оқып отырып, оның өлеңді қару-жарақ ретінде қарастыратынын байқауға болады. Ол өз поэзиясында махаббат тақырыбын да терең әрі күрделі тәсілмен береді» (Медетбек, 2019). Ақынның тұңғыш жинағы «Оттегім менің, от демім менің – жырларым» жарияланғаннан кейін оның әдеби әлеуеті арта түскен, шығармаларының тақырыптық ауқымы кеңейген. Дәурен Берікқажыұлы шығармашылығы ұлттық поэзия дәстүрін сақтай отырып, заманауи көркемдік тәсілдер мен лирикалық тереңдікті үйлестіріп, поэзиялық тіл мен көркемдік шеберліктің биік үлгісін көрсетіп, оқырманға эстетикалық тәжірибе ұсынады.

XX ғасырдың соңынан XXI ғасырдың басына дейінгі қазақ поэзиясына келген талантты жас ақындардың бірі – Ә. Шегебай. Оның шығармалары ой тереңдігімен және қазақы болмысы арқылы ерекшеленеді, тәуелсіздік дәуірінде әдеби ортаға келген, лирикалық тереңдігі бар қаламгер. Оның тұңғыш жинағы «Алакеуім» жарияланғанға дейін өлеңдері республикалық басылымдарда жарияланып, әдеби сыншылардың оң бағасын алған (Шегебай, 2001; 46). «Менің көктемім», «Кешегі Алматы», «Жалғыздық» атты жырлары ақынның өміршең лирикалық стилін танытады. Ә. Шегебай поэзиясы жеке тұлғаның ішкі дүниесін терең суреттеумен қатар, ұлттық әдеби дәстүрді сақтай отырып, заманауи поэтикалық тәсілдерді қолданып, оқырманға эстетикалық және рухани тәжірибе ұсынады (Аманкулова, Бегманова, 2022; 254-263).

Ақын Ө. Шегебайдың шығармаларында қазақ халқының ұлттық болмысы негізінен қонақжайлылық, дархандық және кең пейілділік сияқты қасиеттер арқылы көрініс табады. Алайда ақын халықтың мінез-құлқын тек ұлттық сипаттар тұрғысынан ғана емес, кейде сын тұрғысынан да бейнелейді. Ұлттық қасиеттер қатарында кең даланы батыл қорғау, тілдің көркемдігі мен байлығы, мергендік және музыкалық дәстүрлер, сүйгенін қорғау мен әділеттілік сияқты халықтық ерекшеліктер айқын көрінеді. Сол сияқты, жағымсыз сипаттар көшпелі тұрмыс-тіршіліктің қиындықтары мен кемшіліктерін көрсету арқылы беріледі. Ақын поэзиясында салт-дәстүрлер арқылы ұлттық таным көбінесе айшықталып отырады. Ұлттық мінездің қалыптасуына ішкі және сыртқы факторлар ықпал етеді, оның ішінде сыртқы факторлар салт, дәстүр және қоғамдық тәжірибе арқылы көрінеді. Осылайша, Ө. Шегебай өз халқының болмысын ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени және дәстүрлі құндылықтар арқылы сипаттайды.

Ұлттық сананың және тарихи сана оянуы тәуелсіздік кезеңімен тығыз байланысты. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі маңызды мәселелерге кеңестік жүйеге қарсылық, ұлттық тарихқа оң көзқарас, алыс-жақын шетелдердегі қандастардың оралуы, тарихи деректер мен әдеби-мәдени мұралардың жариялануы, рухани өмірдің жаңа өріс алуы жатады. Ө. Шегебай шығармашылығында ұлттық мінездің жағымды және жағымсыз сипаттары зерттеліп, қазақ халқының болмысы герменевтикалық код арқылы ашылды. Тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан жаңа буын шығармалары ұлттық-мәдени кодты жеткізіп, қазақ әдебиетін жаңа бағытқа көтерді. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы жайындағы зерттеуінде ғалым С.Ержанова ақындарымыздың кеңестік кезеңді жырлағанын, тарихи өзгерістердің тез орын алғанымен, санадағы өзгерістердің жай жүретінін алға тартады. Аға буынның кеңестік мектептің сарынымен өткен күнді мақтауы, өткен заманды қимай, алдағы өзгеріске деген қорқыныш екенін зар заман әдебиетінен анық түсіндік. Уақыт өте келе кеңестік идеология да өткеннің еншісінде қалатынын түсінуге болады. Солай зерттеуші С.Ержанова сананың болмысты тануы сыртқы әрекетті тану ғана емес, ішкі мазмұнның да алмасуы екенін айтады.

Көңілің мен кеңейтіп керегенді,

Көкпар шіркін қоздырар делебенді.

Ұрпағына қалдырған ұлы өнерді

Бабаларым не деген көреген-ді!

Таңбалаумен тарихын тасқа қашап,

Таңқалдырар жаңалық ашқан ғажап.

Көкке қарап ұлыған тұз тағысы –

Көкбөріні тақымға басқан қазақ (Шегебай, 2017;78).

Көкпар – Орталық Азия халықтары арасында кең тараған ойын түрі. Ол қырғыз тілінде «көк бөрү», «улак тартыш (тартуу)», тәжік тілінде «бузкаши» деп аталады. Көкпар тарту сияқты ұлттық ат спорты ойындары басқа да Шығыс елдерінде де бар. Ауғанстанда кең тараған бузавиш ойыны көкпарға өте ұқсас. Сондай-ақ Аргентина халқының да көкпарға ұқсас ат спорты ойыны болған.

«Көкпар» өлеңінде ақын қазақтың еркіндігін, батылдығын үлгі етіп, бор мінез болмауға шақырады. Ақын шығармаларында ұлттық мінезді диалектикалық сипатта қарастырады. Ақын леңінде қазақ халқының қандай қиындық көрсе де жігері еш жасымағанын көрсету арқылы ұлттық мінезді сипаттайды. Зерттеуші Б.Нұриманов зерттеулерінде мәдени құндылықтардың маңыздылығын, қоғам талабына сай өзгерістерге ұшырайтынын айтқан болатын. Осылайша мәдени құндылықтар тәуелсіздік кезеңінде ұлттық ерекшеліктердің айқын көрінісі болғанын анықтай түсеміз (Нұриманов, 2021; 44-51).

Т. Ешенұлы – эстет әрі эрудит ақын. Оның шығармашылығына жоғары талғам мен тосын тұжырымдардың сирек синтезі тән. Өлеңдерінде өмірдің өзін бетпердесіз бейнелеп, ой мен сезімді әсіреқызылдан аулақ ұстайтын ақынның қаламынан шыққан көркем бейнелер есте қалатын сәттерді дәл түсіретін фотосуретші сияқты әсер қалдырады. Талғаттың туындылары – тек өлең ғана емес, барлық жанрдағы шығармаларында терең шығармашылық сұңғылылығы мен көркемдік шеберлікті танытады. Ақынның «Ұлы қаладағы блюз» жинағында қала мен дала өміріндегі менталдық құбылыстарды сипаттайды. Автор қалалық және далалық мәдени кеңістіктің қайшылықтары мен үндестігін терең түсініп, қала поэзиясына жаңа леп әкеледі. Урбанизациялық үдерістерді қазақ қоғамы да қамтылып, қазақ этносы өмір сүретін осы жаңа жағдайлар оның мәдениетіне біршама жоғары деңгейде әсер етті», – деп ғалымдар этникалық үдерістердің орын алғанын, қазақ тарихындағы маңызы жоғары болғанына тоқталып өтеді (Даирова, Хасанаева. Электронды ресурс). Ақын Т.Ешенұлының «Алматы вокзалы», «Дежавю», «Көктемсіз», «Мен терезеден жұмақты көрдім» сияқты өлеңдері оқырманды эстетикалық әрі философиялық тереңдікке жетелейтін туындылар. Ақын өлеңдерінде қалалық сана, уақыт пен кеңістік, мәдени кодтар, экзистенциалдық ой-толғаныс, ұлттық дүниетаныммен астасқан заманауи әлемді қабылдау бейнеленеді. Әр өлеңінде ақынның тек жеке лирикалық көңіл күйі емес, ұжымдық санадан, тарихи-мәдени тәжірибеден туындайтын бейнелер мен

ұғымдар бар. «Ұлы қаладағы блюз» өлеңінде Алматы тек географиялық нүкте емес, ментальді кеңістік – қазақтың урбанистік өркениетпен бетпе-бет келген кездегі рухани портреті ретінде көрінеді. Қала – уақыттың, тағдырдың, жоғалған үміттің, арманның тоғысқан жері.

Алматы, неткен қаласың?

Біреуден мүлде алыстап кеткен қаласың,

Біреудің қолы енді әрең жеткен қаласың.

Онсыз да қысқа ғұмырды ұршықша үйіріп,

Әп-сәтте ақпан, әп-сәтте көктем боласың.

Қайырым күткен қамкөңіл жандардың бәрін,

Жоғалған тағдыр, адасқан жолдардың бәрін

Кең құшағына сыйғызған тек сен ғанасың! (Ешенұлы, 2021; 104)

Өлеңде қала мен табиғаттың, пәни дүние мен бақидың («Кеңсай» – қабірстан, «Көктөбе» – биік рухани мекен) бір-бірімен салыстырылуы – қазақтың дәстүрлі космологиялық танымының қала кеңістігінде жаңаша сипат алуы көрініс тапқан. Қала – адамды жұтып қоятын, бірақ сонымен қатар құшағына сыйдыратын қарама-қайшылықты символ. Бұл – қазақтың ауылдық ортадан қалаға көшуіндегі рухани дағдарыстың көрінісі. Ал «Дежавю» өлеңінде уақыттың айналымдылығы, тағдырдың қайталануы, өткеннің бүгінмен тоғысуы бар. «Жаңбыр ма, жас па?»

Бұл сұрақ тек лирикалық кейіпкердің эмоциясы емес, жалпы қазақ поэзиясындағы уақыт пен сезімнің шексіздігін бейнелейді.

Жаңбырлы күз жеткен кезде

жолығыстық, тағдыр ма?

Бұл не, мөлт-мөлт еткен көзде –

жас па, әлде, жаңбыр ма? (Ешенұлы, 2021; 104)

Тағдыр мен уақытты айыра алмау – қазақ менталитетінде «жазмыш» ұғымымен үндес. Әрбір сәт адамның жеке тағдыры емес, жалпы өмірдің мистикалық заңдылығына бағынышты. Ақын Т.Ешенұлының «Алматы вокзалы» өлеңінде вокзал – жолдың, тағдырдың, өмір мен өлімнің символы. Сыған әні – мәңгілік мұңның, көшпелі халықтық тағдырдың бейнесі ретінде суреттеледі.

Өртеген мұң шығар – жанымның у-балы,

бөлісіп ішуге кім шыдар?

Кім шыдар, ойладым мен өзің туралы,

кімді ойлап тұр екен бұл сыған?

Алматы вокзалы.

Жол – тарау, терісайырық.

Мұңға құл – бір қазақ, бір сыған.

...Дерт алған әсершіл жүректі қарс айырып,

беу, ғұмыр, бір күні тыншығар. (Ешенұлы, 2021; 104)

Қазақ үшін жол – өмірдің метафорасы. Вокзалдағы қазақ пен сыған бейнесі – «мәңгі жолаушы халық» идеясының ментальділік көрінісі. Уақыт пен кеңістік қиылысында адам – тек өткінші жолаушы.

Ақын Т. Ешенұлының өлеңдерінде қала кеңістігі – қазақ үшін жаңа рухани сынақ алаңы ретінде, уақыт пен мезгіл – тағдыр және адамның ішкі дүниесі тұтасқан құбылыс, табиғат пен махаббат – қазақтың дәстүрлі дүниетанымымен байланысты өмірдің мәні, мифологиялық бейнелер (Венера, сыған әні) – ұлттық архетиптермен үйлескен әмбебап мәдени код ретінде сипатталады. Ақын өлеңдерінің ментальділік өзегі – қазақтың дәстүрлі көшпелі дүниетанымының қазіргі урбанистік, жаһандық кеңістіктегі жаңа түрленуі.

Белгіл ақын Б. Беделханұлы – тәуелсіздік дәуірінің көрнекті өкілі, «алтынкөпірліктер» буынының айрықша өкілі. Оның поэзиясы әсемдік, әуезділік, тереңдік пен талғампаздыққа толы, драматургиялық элементтер мен сөз бен саздың үйлесімі арқылы қаламының ұшқырлығы мен көркем қарымдылығын көрсетеді. «Бақыт Беделханұлының өлеңдерін оқу барысында философиялық тереңдікпен қоса этнографиялық қоры бай ақын екеніне көз жеткізесің. Ұлттық болмыс пен ерекшеліктерімізді, салт-санамызды жырлауда өзіндік ерекшелігі бар. «Кешегі біздің» деген өлеңінде ескі мен бүгінді салыстыра жырлайды. Еркін ұйқасқа құрылған өлеңнің алғашқы шумағында ақ кимешек киген әжелеріміздің мәдениеті мен тағылымы жырланса, екінші шумақта арын сатып ақша тапқан қыздарды суреттеу арқылы ақша құндылығының басымдыққа ие болғаны айтылады. Біреудің ала жібін аттамаған адалдық құндылығы құнын жойып барады дейді. Заман ағымы ысырып шығарып, күнделікті тұрмыста қолдану аясы тарылып бара жатқан, негізгі жәдігеріміз шаңырақты жырлаған «Шаңырағым бар еді» өлеңі» (Хуатбекұлы, 2025; 188). «Ұлттық поэзияға тың серпін алып келген ақынның бірі – «қарағай мен қайыңға мұң шағып» жүретін Б. Беделхан. «Толқыннан толқын туады», «Қарлығаш», «Жас ақындардың антологиясы», «Қос ішек» атты ұжымдық жинақтарға топтама өлеңдері енген. Ақынның «Бақсының үйі» шығармасы – қазақ этномәдениетінің аса терең қабаттарын қозғайтын туынды. Мұнда бақсы тұлғасы, оның қоғамдағы орны, ауыл ортасының оған

деген көзқарасы, мифологиялық ұғымдар мен моральдық-этикалық кодтар тоғысқан.

Елден ерек, жұрттан бөлек шеткері,
өз үйінен көрін қазып беттегі,
Үшбу хатты қабырғаға сыналап,
Үш буылып кең дүниеге кетті өзі...
Бұл не сонда... өкпе ме, әлде кек пе еді?
Босағада жазығы жоқ кетпені...
Қабырғаға қасиеттеп, қастерлеп
Мынау еді ойып жазып кеткені:
«Арсыз күлкің – бір кетпен топырақ.
Арсыз құлқын – бір кетпен топырақ.
Біреудің көрін қазып жүріп жиған
Арсыз мүлкің – мың кетпен топырақ! (Беделхан, 2025; 124)

Өлеңде ақын бақсы бейнесінің архетиптік мәнін ашуға талпынады. Қазақ этномәдениетінде бақсы – шамандық дәстүрдің мұрагері, рухтармен тілдесетін, сырқатты емдейтін, тылсым күш иесі. Бұл өлеңде бақсы – «елден ерек, жұрттан бөлек» өмір сүретін тұлға. Оның қоржын тамы – қоғамнан шеттетілген, бірақ киелі сипатқа ие мекен.

Этномәдени кодта бақсының жалғыздығы, оның қоғамға түсініксіздігі – ежелгі сенімнің исламдық дүниетаным ықпалымен ығыстырылуының көрінісі. Яғни өлең – қазақ санасындағы екі түрлі дүниетаным қақтығысын бейнелейді. Ауыл адамдары бақсыны жақсы ырымға баламайды, оны сырттай қарғап, шеттейді. Бұл да – қазақ қоғамында шамандықтың біртіндеп ығысып, исламдық көзқарастың үстемдік етуімен байланысты этномәдени шындық. «Бір пәледен құтылдық» деп халықтың бақсы өлімін қуана қабылдауы – архаикалық мәдениеттің жоғалуын, қоғамның «қорқыныштан құтылу» әрекетін білдіреді. Өлеңдегі кетпен деталі – ауыл тұрмысындағы еңбек құралы ғана емес, терең символдық мәнге ие. Бақсының өзі кетпен қайрап, бірақ егін екпейтіндігі – оның еңбегінің өзгеше, рухани екенін аңғартады. Ақын соңында кетпенді қоғамның арсыздығын әшкерелейтін этикалық кодқа айналдырады:

Арсыз күлкің – бір кетпен топырақ,
Арсыз құлқын – бір кетпен топырақ,
Арсыз мүлкің – мың кетпен топырақ.

Бұл – қазақтың дәстүрлі этикалық ұстанымымен үндес. Яғни бақсының кетпенін қоғамға рухани айыптау құралына айналдыруы – этномәдени тұрғыдан әділеттіліктің архетиптік формасы. Бақсының үйін «Айдың елжіреп қарауы, жұлдыздардың таусылуы» – мифологиялық дүниетанымнан қалған сарын. Қазақ мәдениетінде ай мен жұлдыз – уақыт пен тағдырдың, тылсым әлемнің куәсі. Бұл жерде табиғат та бақсының трагедиясына ортақтасады. Этномәдени код бойынша, табиғат адаммен тағдырлас, жаны бар күш. Бақсының өз көрін өзі қазып кетуі – ерекше этномәдени деталь. Қазақ түсінігінде адам өз қабірін қазса, ол – тағдырға мойынсұнған, тылсым күшпен тілдескен жанның әрекеті. Бұл факт – бақсының өзгелерден өзгеше, қоғамнан биік тұрғанын білдіреді. Оның өлімі де ерекше мәнге ие, ал сөзі – рухани өсиет.

Ақын Б. Беделханның «Бақсының үйі» өлеңі – қазақ этномәдениетінде шамандық дәстүр мен исламдық қоғамның қақтығысын көркем бейнелеген шығарма. Мұнда бақсы бейнесі – этномәдени архетип, кетпен – еңбек құралы ғана емес, моральдық айыптау символы, ай мен жұлдыз мотиві – табиғат пен адамның тағдыр бірлігін айғақтайды, қоғамның бақсыға көзқарасы – этномәдени эволюцияның белгісі. Өлеңнің этномәдени құндылығы – қазақ руханиятындағы архаикалық сенімдер мен қазіргі заманғы адамгершілік қағидалардың тоғысуын ашып көрсетуінде. Ақынның «Жыл қайыру» өлеңі – қазақ халқының ежелгі этномәдени дүниетанымын, уақытты тану жүйесін, табиғат пен адам өмірінің тұтастығын терең бейнелейтін туынды. Бұл поэтикалық мәтін тек эстетикалық шығарма емес, сонымен қатар халықтың космогониялық танымын, уақыт пен кеңістікке қатысты дәстүрлі көзқарасын, мәдени кодтарын сақтап қалған рухани мұра іспетті.

«Қазанменен» көш түзеп ел барады...

Елмен бірге құс қайтып, көл қалады.

«Қазан ұрмай, қар жаумай»

Қарашаға жеткізбей

Бұғы мүйізін жел қағады.

Көңіліңнің басталардай енді алаңы.

Төрт мезгілдің біреуін қаза қылмай,

Қадіріне жетейін таза нұрдай,

Қарашадан басталған қайран өмір,

Қарашаға жетсе екен қазан ұрмай! (Беделхан, 2025; 124)

Қазақ халқы табиғатты бақылап, тіршілігін соған сәйкестендіріп, уақытты жыл мезгілдеріне, айларға, тіпті «амалдарға» бөліп есептеген. Өлеңде дәл осы дәстүрлі жыл қайыру жүйесі көркем поэтикалық тілмен берілген. «Қауыс», «Боқырау», «Қырықаяқ», «Тоқырау», «Сарша-сағыз», «Үркердің аууы» секілді атаулар – халықтық күнтізбенің этномәдени кодтары. Бұл ұғымдардың әрқайсысы – халық тіршілігіне, мал шаруашылығына, табиғат құбылыстарына байланысты шыққан. Ақын осы жүйені өлең арқауына айналдырып, қазақтың ежелгі уақыт философиясын жаңғыртады.

Өлеңнің құрылымы – уақыттың циклдік қозғалысын бейнелейді. Қарашадан басталған жыл қайтадан қарашаға оралады. Бұл – көшпелі дүниетанымдағы уақыттың айналымдылығы. Атап айтсақ: қыс – сынақ пен ауыр бейнеттің символы, көктем – жаңару, үміт, береке, жаз – тоқшылық пен молшылық, күз – қоңыр мұң, табиғаттың қайта тынуы. Мұнда табиғат пен адам өмірінің тұтастығы сезіледі. Мәселен, «Қарашадан басталған қайран өмір, Қарашаға жетсе екен қазан ұрмай» – деген жолдарда адам өмірі де табиғаттың айналымына бағынышты екені көрінеді.

- Өлеңде кездесетін атаулардың әрқайсысы этномәдени құндылық мәніне ие:
- «Қауыс», «Боқырау» – қыс айларын халықтық астрономия бойынша белгілеу;
- «Ақырап», «Тоқпан» – ежелгі түркілік зодиактық жүйеден қалған атаулар;
- «Өз Наурыз» – жаңа жылдың басталуы, күн мен түннің теңелуі. Бұл – қазақтың ең көне мерекелік дәстүрінің этномәдени мәні;
- «Үркердің аууы» – малшы қауым үшін жыл мезгілдерін бақылаудағы басты астрономиялық белгі.

Бұл атаулар халықтың аспан әлемін бақылап, тұрмысын сол бойынша ұйымдастырғанын айғақтайды. Өлеңде әр айдың атауы тек табиғат құбылыстарымен емес, халық тіршілігімен де байланысты екенін суреттейді: «Шұрқырап мал өреді беткей асып» – малшылар үшін көктемгі өрістің бейнесі; «Қоңырланып малшының қозы, лағы» – жазғы тоқшылық пен малдың көбеюін суреттейді; «Жер емшегін созғылап шаршатамыз» – күзгі егін жұмысына меңзейді. Бұл – этнографиялық тұрғыдан қазақ өмірінің табиғатпен біте қайнасқанын, шаруашылық пен мәдениеттің тұтастығын көрсетеді.

Ақын табиғат айналымын бейнелей отырып, оны адам өмірімен салыстырады: қысқы суық – бейнет пен сынақ, көктемгі наурыз – үміт пен

жаңғыру, жаз – қуаныш пен береке, күз – өмірдің ақырына бет алу. Соңғы жолдардағы:

Қарашадан басталған қайран өмір,

Қарашаға жетсе екен қазан ұрмай!.. – деген түйін – өмірдің қысқалығы, адамның бір жылдық циклге сыйып кететін фәни тіршілігін меңзейді. Бұл – қазақ дүниетанымындағы өмірдің өткіншілігі, тәубәшылдық пен шүкіршілік құндылығы. Бақыт Беделханның «Жыл қайыру» өлеңі – қазақ халқының этномәдени уақыт түсінігін көркем тілмен өрнектеген ерекше туынды. Ол арқылы біз халықтық күнтізбе мен амалдардың мәнін, уақыттың циклдік қозғалысын, табиғат пен адамның, мал шаруашылығы мен тұрмыстың бірлігін, өмірдің өткіншілігіне қатысты ұлттық философияны танимыз. Өлеңнің этномәдени құндылығы – қазақтың дәстүрлі дүниетанымын сақтап, қазіргі оқырманға жаңаша жеткізуінде.

Ақын Е.Алаштуған – интеллектуал қаламгер, әдебиеттанушы, аудармашы және публицист. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан әдебиетке келген, тағдыр сынақтарына мойымай, шығармашылық шыңына қайта оралған дарынды тұлға. Оның қызметінің әр саласында білім мен талант үйлесімі айқын көрінеді. Белгілі ақын, Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Еңбек ері О. Сүлейменов Алаштуғанды өз туындыларының аудармашысы ретінде танып, оның поэзиясын былай бағалаған: «Алаштуғанның поэзиясымен таныстығым менің өлеңдерімді ана тілімізге аударған сәтінен басталды. Жырларымның болмысын бүтін, табиғатын тұтас тәржімалаған ақыннан рух деңгейіндегі туыстықты таныдым. «Қазақ әдебиеті» апталығындағы «Алпауыт ақындар», «Жаһан жыры» айдарларынан бес құрлықтың шайырларын қазақ тілінде сөйлеткен ұлдың ұмтылысы мен ұстанымында ұлы мұрат бар екен» (Алаштуған, 2021; 360).

Ақынның шығармашылығына тән ерекшеліктердің бірі – ойдың еркіндігі мен сөздің көркемдігі арасындағы үйлесім. Ол көненің кең көкжиегін жаңа жырда келісті кейіпте бейнелей отырып, бабалардың бірегей жырының жаңғыруын қазіргі әдебиетке жеткізеді. Мұны «Жалғыз Аспан» атты туындысында айқын көруге болады. «Жалғыз Аспан», «Жолдар мен хаттар», «Үш қанат», «Этимология» және басқа өлеңдері қазақ әдебиетінің дәстүрі мен заманауи көркемдік талғамын бірлестіретін ерекше үлгілер ретінде оқырманның назарын аударды. Ержан Алаштуғанның «Аян» өлеңі – қазақтың тарихи жадын, көне түркілік дүниетанымын және рухани тәжірибесін поэтикалық формада қайта

жаңғыртатын туынды. Мұндағы «Аян» концептісі қазақтың рухани мәдениетінде тәңірлік ишара, киелі хабар ретінде қабылданады. Өлеңдегі лирикалық қаһарман өзінің өмір жолын тарихи-мифологиялық кейіпкерлермен, эпостық тұлғалармен сабақтастыра отырып, жеке бастың ғана емес, ұлттың ұжымдық тағдырын бейнелейді.

Көк күмбез тіктім төтелеп күнге,
Көктетіп Баба Даласын!
Мерейім өсті, мекен еттім де,
Аспан мен Жердің арасын!
Талай өлшемде болдым, таныдым,
Айырам Ақшам, Сәскені.
Ғажайыптарды көрдім, Тәңірім,
Аян бергенің рас па еді! (Алаштуған, 2021; 60)

Өлеңнің өн бойында мифтік кейіпкерлер мен тарихи тұлғалардың қатар көрінуі қазақ менталитетінің басты ерекшелігін – тарихи уақытты біртұтас қабылдауды көрсетеді. Атап айтсақ, Қодар, Сарыбай, Баян – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосынан алынған бейнелер, махаббат пен адалдық символы. Асан Қайғы – Жерұйық іздеуші дана, халықтық утопия мен мәңгілік аңсардың бейнесі. Қорқыт – қобыз арқылы мәңгілік пен өлімді танушы шамандық дәстүрдің көрінісі. «Он оқ бүдүн», Оғыз, Алаш – түркілік мемлекеттілік, этносаяси бірліктің архетиптері. Бұл элементтердің тоғысуы – ақынның жеке «аян» көрінісін емес, ұлттық ментальді кодты ұрпаққа жеткізуге ұмтылысы.

Өлеңде уақыт сызықтық емес, циклдік сипатта беріледі. «Күлдір де күлдір», «Үркер», «Қаратау», «Астана жұрт» сияқты атаулар – көшпелі мәдениеттің уақыт пен кеңістікті табиғатпен, жұлдызбен, қоныспен өлшейтін дәстүрін көрсетеді. Ақын «Арқадан Қырымға, Ұрымға» дейінгі кеңістікті қамтып, түркілік дүниенің тұтастығын суреттейді. «Көк күмбез тіктім төтелеп күнге» – Тәңірлік дүниетанымдағы аспан мен жерді байланыстырушы сакралды ғимараттың метафорасы. Бұл – көшпелі халықтың ғарыштық танымы, әлемді Аспан – Жер – Адам бірлігінде қабылдау дәстүрі. Ақынның поэтикалық «мені» халықтық архетиптермен тоғысады: батыр (жебе тартушы, ұран салушы), дана (Асанды тыңдаушы, Қорқытқа құлақ асушы), билік иесі (жұрттың ертеңін ойлаушы, «Астана жұрттың» иесі), киелі аян иесі (Тәңірден хабар алушы). Бұл архетиптердің тоғысуы – қазақ менталитетінде жеке тұлға халықтың рухани миссиясын арқалаушы деген түсініктің көрінісі. Оның «Аян» өлеңі – тек жеке

шығармашылық акт емес, қазақтың тарихи-ментальділік кеңістігін поэтикалық түрде бейнелейтін туынды. Мұнда мифтік сана, тарихи жады, рухани архетиптер, тәңірлік дүниетаным ұштасып, ұлттық поэзияның терең мәнін ашып тұр. Ақынның «Аянды» тануы – ұлттың өзін тануы, ал поэтикалық мәтін – ұжымдық рухани кодты сақтаушы құрал. Ғалым Б.Майтанов: «Поэзия арқылы көрініс табатын адам психологиясындағы шындық қоғамға тән таңбалық маңызды бейнелеуге тиіс. Әлеуметтік ортаның белгілі бір құрамы осы тұрғыда ойланса, оны бекерге шығару қате» (Майтанов, 2012; 198).

Ақын Е. Алаштуғанның «Тәубе» атты өлеңі қазақ дүниетанымындағы тәубе, тәңірілік нұр, күнә мен кешірім ұғымдарын көркемдік деңгейде бейнелейді.

«Жарлы емес ем, зарлы едім»,

Батпан күнәм бар менің...

Тәннен таяқ өткенде,

Жан құрдымға кеткенде,

Таусылмады әл-демім,

Арға жетті дәрменім,

Татар дәмім бар менің –

Алла, сенің пәрменің! (Алаштуған, 2021; 36)

Қазақ дүниетанымында тәубе ұғымы адамның Жаратушыға қайта бет бұруын, рухани тазаруын, пенделік әлсіздіктерді мойындап, шынайы ықыласпен кешірім тілеуін білдіреді. Бұл ұғым тек діни категория ғана емес, сонымен бірге этностың мәдени коды мен өмірлік философиясының басты тіректерінің бірі болып саналады. Қазақ халқының сан ғасырлық поэзиясында тәубе мотиві өмірдің өткіншілігі, тағдырдың сынағы, пенделік пен руханилықтың арақатынасы арқылы көрініс табады. Ержан Алаштуғанның «Тәубе» атты өлеңі – осы категорияның бүгінгі қазақ поэзиясындағы көркем көрінісі. Ақын шығармасы тек діни мазмұнмен шектелмей, ұлттың ментальділік болмысын айқындайтын философиялық, психологиялық және этикалық астарға ие. Автор шығармашылығында көрініс тапқан ұжымдық сананы, этностың дүниетанымдық ұғымдары мен мәдени кодтарын ашуға бағытталған. Бұл бағытта зерттеу жасағанда: дүниетанымдық код (құдайға сенім, тәубе, тағдыр), мәдени архетип (жарық – нұр, қараңғылық – жын), психологиялық өлшем (күнә, ар, дәм-тұз, ғұмыр), онтологиялық өлшем (өмір мен өлім шегі, рух пен тән арасы) сияқты категориялар қарастырылады. Осы теориялық негізде Ержан Алаштуғанның «Тәубе» өлеңіне тоқталсақ, шығармада қазақтың рухани тәжірибесінің, исламдық

дүниетанымының және ұлттық ментальділіктің тоғысы көрініс табады. Өлеңнің алғашқы жолдары:

Барлығы да бұрыннан,
Құдіретпен құрылған...

Бұл тұста ақын қазақ дүниетанымындағы «бәрі Алланың қалауымен» деген сенімге сүйенеді. Бұл сенім қазақ ментальділігінде тағдырға мойынсұну, Алланың жазуына қарсы келмеу дәстүрімен сабақтас.

Жан алқымға келгенде,

Жынның жүзін көргенде...— деген өлең жолдарында өлім алды сәті, адамның соңғы деміндегі рухани күйі суреттеледі. Қазақ фольклорында «жан алқымға келді» тіркесі адамның ажал алдындағы халін бейнелейді. Ал «жынның жүзі» — жамандықтың, шайтан азғыруының бейнесі. Мұнда мәдени архетип — қараңғылық пен нұрдың, жақсылық пен жамандықтың қарама-қарсылығы айқындалады.

Жарлы емес ем, зарлы едім,

Батпан күнәм бар менің...— деп ақын өзінің ішкі «менімен» сырласады, күнәларын мойындайды. Психоанализ тұрғысынан бұл — суперэгоның (ардың, моральдық құндылықтың) жеке «менге» қоятын талабы. Ақынның «зарлылығы» — ішкі қақтығыстың, рухани арпалыстың көрінісі.

Тәннен таяқ өткенде,

Жан құрдымға кеткенде...

Бұл жолдар адамның жан мен тән арасындағы қайшылығын көрсетеді. «Тән» — уақытша, «жан» — мәңгілік. Қазақ ментальділігінде тәннің азабы — жанның тазаруына жол ашатын сынақ деп қабылданады. Өлеңнің соңғы шумақтарында:

Таймай қалдым тұғырдан —

Алла, сенің нұрыңнан! — деп ақын тәубеге келіп, Алланың нұрына сүйенетінін білдіреді. Бұл жерде тәубе — пенделік әлсіздікті жеңудің, Жаратушыға қайта оралудың концептісі.

Татар дәмім бар менің —

Алла, сенің пәрменің! — деген өлең жолдары қазақ ментальділігінде «дәм-түз», «татар дәмі» — тағдырдың белгісі, адам өмірінің өлшемі. Бұл тіркес өлімнің де, өмірдің де Алланың пәрменімен болатынын аңғартады. Осылайша, «Тәубе» өлеңінде адам өмірінің үш өлшемі айқындалады: философиялық — тағдырға мойынсұну, психологиялық — күнә мен ардың арпалысы, онтологиялық — жан мен тәннің арақатынасы.

Ақын Е. Алаштуғанның «Тәубе» өлеңі – қазақ поэзиясындағы дәстүрлі тәубе концептісін бүгінгі заман ментальділігі тұрғысынан қайта жаңғыртқан шығарма. Мұнда ақын қазақтың діни-рухани дүниетанымын жеке бас тәжірибесімен сабақтастыра отырып, жалпыұлттық мәдени кодты айқындаған. Өлеңнің ментальділік негіздері – тағдырға сенім, күнәні мойындау, Алланың нұрына қайта бет бұру, жан мен тән арасындағы қарама-қайшылық, «дәм-тұз», «нұр», «жын» сияқты мәдени архетиптердің көркем қолданылуы. Осы арқылы ақын қазақ ментальділігінің басты ерекшелігін – рухани өмірдің Аллаға тәуелділігін, пенденің ар-ождан алдындағы жауапкершілігін айқындап көрсетеді.

Ақын А. Исаділ – тәуелсіздік дәуірінің басында қазақ әдебиетіне келген дарынды қаламгер. Ол өзінің саналы ғұмырын баспасөзге арнап қана қоймай, балалар әдебиетіне үлес қосқан ақын әрі аудармашы ретінде де танымал. Екі тілде бірдей сауатты жазатын авторлардың бірі ретінде оның еңбегі ерекше бағалануға лайық. Алғашқы кітабы «Жолдар, жолдар» оқырман жүрегіне жол тапқан. Сонымен қатар, ақынның аударма ісіне қосқан үлесі де ауқымды: ол Еуропа мен Түрік елдерінің бірқатар ақындарының шығармаларын қазақ оқырманына жеткізді, соның ішінде Халық жазушысы Олжас Сүлейменовтің өлеңдерін де сәтті аударған. Ақынның дара стилін, поэзиялық тазалығы мен мөлдірлігін көрсететін «Сен ғана», «Көкжиекке сіңген жол», «Түнде», «Өзіміз ғой» сияқты өлеңдері оқырманға шынайы поэтикалық эмоция сыйлап, қазақ әдебиетінің дамуына айтарлықтай үлес қосады.

Қазақ поэзиясы – ұлт руханиятының айнасы, тарихи жады мен ментальді кодын сақтаушы феномен. XX ғ. басында ұлттың бостандық пен бірлік идеясы «Алаш» ұранымен айқындалса, тәуелсіздік дәуірінде бұл ұғым жаңа мазмұнмен толықты. Қазіргі қазақ поэзиясында «Алаш» – халықтың тарихи жады, рухани сабақтастық, ұлттық өзіндік сананың символына айналды. Осы тұрғыда А. Исаділдің «Алаш жұрты» өлеңі – дәстүр мен жаңашылдықты тоғыстырған ұлттық поэзия үлгісі.

Азуын айға білеген,
Төбесі көкті тіреген,
Қарсы да келген хас жауын,
Ақ семсерімен іреген –
Айбарлы жұртым Алашым.
Кеудесі тұнған жыр-өлең,
Алладан рахым тілеген,

Тамыры терең жайылған,

Өзегі мықты бір емен –

Айдарлы жұртым Алашым! (Исаділ, 2016; 32).

Өлеңде «Алаш» ұғымы үш тарихи қабатта көрініс табады: этнонимдік мәні ежелгі дәуірден «алаш» сөзі халықтың тұтастығын білдірген. Жыраулар поэзиясында «Алаш үшін» атқа қону – ұлттық бірліктің нышаны. Жыраулық дәстүр – ақынның өлең құрылысы жыраулар сарынын еске салады, қайталанатын ұйқастар («Айбарлы жұртым Алашым», «Жайлаған жұртым Алашым») халықтың тұтастығын күшейтеді. Бұл тәсіл халықтық поэзияның интонациялық өрнегін жаңғыртады. Алаш қозғалысы мұрасы – XX ғ. басындағы ұлттық азаттық идеясы қазіргі поэзияда қайта жаңғырып отыр. Ақын тәуелсіздікті арман еткен алаш зиялыларының идеясын жаңа уақыт биігінен пайымдайды. Өлеңдегі бейнелер ұлттық поэзиядағы дәстүрлі поэтикалық символдарды жаңаша мәнде қолданады: «Азуын айға білеген, төбесі көкті тіреген» деп халықтың айбарын, батырлық рухын гиперболалық сипатпен жеткізеді. «Тамыры терең емен» деп халықтың мәңгілік, беріктік қасиетін табиғатпен сабақтастыра суреттейді. «Қырандай бейне тау асып» – тәуелсіздіктің, еркіндіктің символы. Мұндай образдар дәстүрлі жыраулық сарынмен қатар, бүгінгі тәуелсіздік кезеңінің рухына сай жаңа семантикалық өріс қалыптастырады. Өлең қазақ халқының ұжымдық санасында орныққан архетиптік бейнелерді жаңғыртады: батырлық архетипі – «ақ семсер», «найзаның ұшы» халықтың жауынгерлік жадын бейнелейді. Кеңістік архетипі – «Атырау – Алтай», «Жетісу – Арқа» – қазақтың ментальді географиялық картасы, тұтас елдік кеңістікті символдайды. Азаттық архетипі – «түнектің түрдің етегін», «еңсеңді тіктеп, көтеріл» жолдары бодандықтан шыққан халықтың жаңа тарихи санасын танытады. Бұл архетиптер қазіргі ұрпаққа тарихи жадты жеткізумен бірге, ұлттық болмыстың құндылықтарын ұғындыру қызметін атқарады.

Ақын «Алаш» ұғымын бүгінгі күнмен сабақтастырады. Өлеңде халықтың бұрынғыдай семсермен емес, рухпен, біліммен, өркениетпен самғауы бейнеленеді. «Елім деп өтсін өсер ұл» жолдары – тәуелсіздік дәуіріндегі ұлттық идеологияның өзегін құрайды. Бұл қазіргі қазақ поэзиясындағы ұлттық жауапкершілік феноменінің айқын көрінісі. Алматы Исаділдің «Алашым» тақырыбындағы өлеңі – қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысқан көрінісі. Ол жыраулық поэзия мен Алаш қозғалысы идеясының жалғасы; ұлттық тарихи жадты жаңғыртып, тәуелсіздік дәуірінің рухани кодын айқындаушы мәтін; қазақ ментальді кеңістігінің (жер, ерлік, азаттық) көркем

репрезентациясы. Осылайша өлең қазақ ұжымдық санасының мәдени-тарихи архетиптерін заманауи поэзия тілімен жаңғыртып, ұлттық болмысты бекітуге қызмет етеді.

Қазақ поэзиясының XX ғ. соңы мен XXI ғ. басындағы даму үдерісі ұлттық көркемдік сананың жаңғыруымен және тәуелсіздік идеясының рухани өрістеуімен тығыз байланысты. Жаңа дәуір ақындары ұлттық поэтикалық дәстүрді сақтай отырып, әлемдік әдеби процестің ықпалына бейімделді, нәтижесінде экзистенциалды ізденістер мен ментальді кеңістікке құрылған тың бағыттар пайда болды. Осы орайда, тәуелсіздік дәуірінің талантты өкілі Танакөз Толқынқызы шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі жаңа эстетикалық бағдарларды айқындайтын маңызды құбылыс болып табылады. Ақынның лирикасында ішкі рухани әлемнің тереңдігі, адам жанының нәзік түйсіктері, өмірдің өткіншілігі мен махаббаттың мәңгілік сипаты көрініс табады. Оның «Бір жерлерде, бір сөнбейтін бардай Күн...» және «Танысалық, мен аппақ қар боламын...» атты өлеңдері қазіргі қазақ жастарының ментальділік болмысын бейнелейтін терең поэтикалық туындылар ретінде ерекше назар аудартады.

Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті ақындары қатарында Т. Толқынқызының орны айрықша. Ақынның лирикалық туындылары ұлттық поэзияға жаңа эстетикалық өрнек әкеліп қана қоймай, жас оқырманның рухани-эмоциялық әлеміне ықпал етіп, заманауи поэтикалық сананың қалыптасуына өзіндік үлес қосты. Шет тілдерін кәсіби деңгейде меңгеріп, Еуропаның жетекші оқу орындарында білімін жетілдіруі оның шығармашылық көкжиегін кеңейтіп, мәдени-өркениеттік тәжірибесін байытты. Бүгінгі күні Т. Толқынқызы отандық тележурналистиканың білікті маманы ретінде танылып, сонымен қатар жаңа қазақ әдебиетінің даму үрдісінде дара қолтаңбасын қалыптастырған шығармашылық тұлға ретінде танымал. Ақынның шығармашылығына тән ерекшелік – шындықты ашық айтуға, рух пен әділдікті ту етуге деген ұмтылысы. «Қазіргі қазақ поэзиясында лирика (мұнда автор өзінің эмоциясы мен сезімін білдіреді), философиялық поэзия (ақын өмір мен болмыстың мәні туралы сұрақтар қояды), сюрреализм (ақын өзгеше жаңа образдар жасап, күтпеген әрекеттер жасайды) сияқты бірнеше негізгі бағыттар бар. Поэзиядағы модернизм – XX ғ. басында Еуропада пайда болып, дүниежүзіне тараған әдеби бағыт. Бұл романтизм мен позитивизм сияқты XIX ғ. поэзиясының қатаң канондарына жауап болды. Модернизм верификацияның жаңашыл түрлерімен, тілде әдеттен тыс әдіс-тәсілдерді қолданумен, өлеңнің формасы мен композициясына тәжірибе жасаумен

сипатталады. Модернизм ақындары қазіргі заманды барлық технологиялық және көркемдік құбылыстарымен бейнелеуге ұмтылды» (Құрманбай, Сәрсенбаева, Хуатбекұлы, 2023; 207).

Ақын Т. Толқынқызының өлеңдері шынайы эмоция мен терең философиялық ойларды қамтиды. Ол табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті, жеке тұлғаның рухани даму жолын суреттеуде шеберлік көрсетеді. Оның поэзиясында таулардың биігі, табиғат құбылыстары мен адам сезімінің нәзік үйлесімі айқын көрінеді. Ақынның дара стилін, шынайы лиризмін көрсететін «Өз жүрегім», «Жан сыры», «Табиғат пен адам», «Сезім мен өмір» сияқты өлеңдері оқырманға рухани серпіліс сыйлап, жаңа қазақ поэзиясының дамуына ерекше үлес қосады. «Ақын Танакөз Толқынқызының қай жыр жинағын алмаңыз, ондағы сұлу сөзбен өрілген суретті туындылар, маржан ойлар ақынның ішкі жан дүниесінен еріксіз, боямасыз ағып жатқандай, арман-мұраттары шынайы ойларымен астасып оқырманын түрлі сезімге бөлейді. Ақынның тақырып таңдаудағы шеберлігіне тамсанып отырғаныңда келесі өлең шумақтары өзіне еліттіріп ала жөнеледі. Өлеңнің идеялық мазмұны да, сыртқы формасы да өзгеше. Онда оқырманға аса қатты әсер ететіні әр өлеңнің шынайылығынан оқырман өз сезімдерін айна-қатесіз табады. Ішкі эмоциялық күйдің ұсақ сезімдері мен психолиризм шумақтары төгіліп тұрады» (Жаңа қазақ әдебиеті, 2024; 85).

Ақын Т. Толқынқызы поэзиясының басты ерекшеліктерінің бірі – символдық жүйеге негізделген бейнелеу тәсілі. «Мың жылдан соң өлең жылар солқылдап...» өлеңінде «күн» бейнесі жарықтың, үміттің, өмірдің символы ретінде көрінеді. Ақын «өртеу», «есімнен тану» сынды метафоралар арқылы лирикалық кейіпкердің ішкі алапат сезімдерін жеткізеді. Бұл қазақ ментальді санасында бар «от» пен «жарық» оппозициясын поэтикалық өріске шығарады.

Мен қорқамын өртенуден... жанудан...

Шатасудан... Мүлде есімнен танудан...

Сен қорқасың көп өлеңнің біріне

Қысқартылған әріп болып қалудан.

Бізге неге бұлдай берді көркін бақ?

Жатыр бізді ертең жұтар жол тыңдап.

Мен жылаймын...

Менен кейін сені іздеп

Мың жылдан соң

Өлең жылар солқылдап... (Толқынқызы, 2015; 80)

Ал «Ақ қармын мен деген» өлеңінде «қар» символы – тазалықтың, нәзіктіктің, уақытша жалт еткен сұлулықтың бейнесі. Қазақ дүниетанымында ақ түс қасиеттілікпен, пәктікпен астасса, ақын осы архетипті жаңаша интерпретациялап, махаббат пен жалғыздықтың символына айналдырады. Мұнда ақын «қар» арқылы нәзік сезім мен өткіншілікті, ал «ызғар» арқылы жалғыздық пен мұңды жеткізеді.

Менен таза бола алады ар ғана,
Қардан асып туар, бәлкім, қар ғана.
Жанарыңды көлегейлеп қорғама
Кірпігінде кідірте гөр сәл ғана.
Қолшатырлар шықты, міне, шеруге,
Шықты, бәлкім, қыс келгенін көруге.
Рұқсат берші ернің кеп еруге,
Рұқсат берші шыққа айналып өлуге,
Ақ қармын мен деген.... (Толқынқызы, 2015; 46)

Т. Толқынқызының жоғарыда аталған екі өлеңінде де лирикалық «мен» ерекше маңызға ие. Бірінші өлеңдегі лирикалық кейіпкер қорқыныш пен жалғыздықты бастан кешеді, «есімнен танудан», «шатасудан» қорқады. Бұл – адамның өмір алдындағы әлсіздігі мен жалғыздық феноменін айқындайтын экзистенциялық сарын. Ал екінші өлеңде лирикалық «мен» өзін «қарға» теңеп, сыртқы әлеммен тілдеседі. Мұнда нәзіктік пен тазалыққа ұмтылыс, бірақ сол тазалықтың өткіншілігін түсіну мотиві бар. «Менен таза бола алады ар ғана» деген жолдар – ақынның адамгершілік құндылықтарға, рухани биіктікке деген көзқарасын білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, ақын поэзиясы қазақ әдебиетінде бұрыннан бар философиялық сарындарды (өмірдің өткіншілігі, жалғыздық, тағдыр) заманауи поэтикалық тілмен жеткізеді. Осылайша Танакөз Толқынқызының символдық жүйесі – қазақ ментальді ойлауындағы дәстүрлі архетиптердің заманауи поэзияда жаңғырып, жаңа мазмұнға ие болуының айқын мысалы.

Ақын Т. Толқынқызының поэзиясы қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі табиғат лирикасын жаңа сапалық деңгейге көтереді. Табиғат құбылыстары – күн, қар, ызғар – адам жанының метафорасына айналып, лирикалық кейіпкердің ішкі күйін білдіреді. Бұл тәсіл әлем әдебиетіндегі символизм мен экзистенциализм ағымдарымен үндеседі. Алайда ақынның ерекшелігі – ол бейнелерді ұлттық дүниетанымға негіздей отырып қолданады. «Ақ қар», «күн», «ар» сияқты ұғымдар

қазақ мәдениетінде ғасырлар бойы жинақталған ментальділік кодтарды жаңғыртып, тәуелсіздік дәуіріндегі жаңа ұрпақтың рухани тәжірибесімен байланыстырады. Танакөз Толқынқызы поэзиясы – тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиетінің ментальділік болмысын айқындайтын көркемдік құбылыс. Ақынның «Бір жерлерде, бір сөнбейтін бардай Күн...» және «Танысалық, мен аппақ қар боламын...» өлеңдеріндегі символдық бейнелер ұлттық дүниетанымдағы архетиптерді жаңғырта отырып, заманауи поэзияның философиялық кеңістігіне айналады. Лирикалық кейіпкердің ішкі монологы арқылы адам жанындағы жалғыздық, қорқыныш, үміт пен махаббат, тазалыққа ұмтылыс сынды мәңгілік құндылықтар айқындалады. Ақын поэзиясында табиғат пен адам болмысы біртұтас көркемдік жүйеге бірігіп, қазақ ментальді санасының жаңа дәуірдегі жаңғыруын танытады. Осылайша Танакөз Толқынқызы лирикасын қазіргі қазақ поэзиясында дәстүр мен жаңашылдықты тоғыстырып, ұлттық рухани кеңістіктің қалыптасуына өзіндік үлесін қосып отырған тұлғалық әрі шығармашылық құбылыс деуге болады.

Қазіргі қазақ поэзиясында осы салада жемісті еңбек етіп келе жатқан ақындардың бірі – Ерлан Жүніс. Ақынның шығармаларында лирикалық сезім мен драмалық тартыстан туған өмір философиясы сыр шертеді. Тек ой мен сезімнің арпалысы емес, жүрек пен жанның үндестігі, үйлесімі сезіледі. Ерлан өлеңінің ішкі иірімі, сыры мол. Ол әлем шындығына бойлайды. Адам атаулыны бөлмей, жалпыға ортақ сезімді жырлайды. Мұндай өлең жазу үшін ақынға талантпен қоса, үлкен білім, биік парасат, өмір көріністерін байқағыштық пен оны терең талдай білу өнері керек. Өмір философиясы өлеңге осылай кіреді. Ерлан ақынның бойында осындай қасиет мол деуге болады (Аманқұлова, Қоспағарова, Екер, 2024; 211–219).

Ақынның «Менің атым – Тәуелсіздік» атты өлеңінің алғашқы жолдарын оқығаннан-ақ лирикалық қаһарман көңіл-күйінің асқақтығы, ойлау аясының кеңдігі байқалады.

Ал бүгін, енді,
Тарихты өзім білемін,
Жолдарды сезем жонарқамменен мыңжылдар өткен ұлы елім.
Ұлылық жайлы ойлайды басқа,
Жап-жас шақ Ұлы қорғандардың күйреуін көрген жүрегім –
Алты-ақ жасында ақырын көрген алыптың!
...Тәуелсіздік ше?

Ол – менің тегім, ұлдарыма оны дарыттым.

Тәуелсіздік – мен, ол – менің асқақ аңызым,

Болмысы ол ұлдың өзіңнен туған, Жарық Күн!!! (Жүніс, 2014:113)

Онда лирикалық қаһарман мен уақыт ұғымы бір мағынаға сыйып кеткен секілді. Мұндағы лирикалық қаһарман ешкімнің мүсіркеуіне зәру емес, ол – биік, ол – асқақ, ол – сол қоғамда болып жатқан ұлы өзгерістерге батыл баға бере алатын ойшыл бейне. Ғалым М.Бахтин көркем шығарманың эстетикалық сипатын этикалық сәтті ескермей толық аша алмайтынымызды жіті байқаған. «Содержание не может быть чисто познавательным, совершенно лишенным этического момента; более того можно сказать, что этическому принадлежит существенный примат в содержании.

...Эстетический анализ должен понять его связь с этический моментом и его значение в единстве содержания» дейді (Бахтин, 1975:502). Ақын бостандық деген ұғымды «уақыт», «кеңістік», «мәңгілік» ұғымдарымен қатар қояды. Бұл өлеңдегі лирикалық қаһарман өмірдегі өз орнын жақсы білетін, белсенді жан. Ол жеке өзі микрокосмос секілді. Е.Жүніс поэзиясындағы уақыт пен кеңістік бейнесі – ол лирикалық қаһарман жанының тылсым сырын танытудың тәсілі, әлемді өзінше сезінудің поэтикалық көрінісі. Азаттық тақырыбы – қазақ поэзиясындағы ерекше шабытпен жырланатын, бүгінгі халық тілегімен үндес тақырып. Ол бұрын да жырланып келген, мұнан кейін де жырлана бермек.

Қазіргі жас қаламгерлер шығармашылығында ішкі күйзеліс, торығу, өмірге қанағаттанбау секілді психологиялық ахуалдардың жиі көрініс табуы – назар аударуға тұрарлық құбылыс. Олардың бірқатар өлеңдерінде мұң мен наланың басым болуы нәтижесінде пессимистік сарын күшейіп, зарлы лирика алдыңғы қатарға шығып отыр. Алайда бұл құбылысты әдебиет тарихындағы дәстүрлі «зар заман поэзиясымен» тікелей әрі толық сәйкестендіру біржақты тұжырым болар еді. Себебі шамамен бір ғасырлық тарихи кезеңді қамтыған зар заман ақындарының мұңы нақты әлеуметтік-саяси және рухани себептермен тығыз байланыста болды: олар отарлық езгінің зардабын, елдің жерден айырылуын, дәстүрлі дүниетанымның күйреуін, халықтық таным мен діннің әлсіреуін көркем түрде бедерледі. Мәселен, Шортанбай Қанайұлының поэтикалық дүниетанымындағы мұң діни-рухани құндылықтардың қоғамдық өмірден ығысуына, исламдық ұстанымдардың әлсіреуіне деген алаңдаушылықтан туындайды; ал Мұрат Мөңкеұлы шығармаларындағы негізгі трагедиялық өзек – елдің атақоныстан айрылу қасіреті, жер тағдыры мен халықтың бодандыққа түсуі

арқылы қалыптасқан тарихи зілбатпан күйзеліс. Яғни классикалық зар заман өкілдеріндегі қайғы белгілі бір қоғамдық құбылыстың салдарынан пайда болғандықтан, оның себебі айқын, мазмұндық өзегі нақты көрінеді.

Ал бүгінгі жас ақындар лирикасында байқалатын мұң сипаты өзгеше табиғатымен ерекшеленеді. Бір жағынан алғанда, қазіргі қоғамдық жағдай отарлық езгі жағдайымен салыстыруға келмейді: мемлекет тәуелсіздік алған, ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға кең мүмкіндік туған, ата дін мен ата қонысқа қатысты түбегейлі жойылу қаупі бұрынғыдай өткір сипатта емес. Сондықтан қазіргі кезеңде қоғамдық ой кеңістігінде «діннен айрылу» немесе «атақоныстан айырылу» сияқты зар замандық тұтастай трагедиялық күйдің алғы шарттары жоққа тән. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінгі зарлы лирикадағы күйзелісті тек тарихи-әлеуметтік апатпен түсіндіру қиын. Дегенмен соған қарамастан, қазіргі ақындардың бір бөлігінің зарлы сарыннан қол үзбей, тіпті Шортанбай мен Мұрат сарынымен шендесерлік ауыр мұңды көтеруі поэзиядағы маңызды парадокс ретінде көрінеді. Ерекше назар аударарлық жайт: бұл мұңның басты себебі көп жағдайда тікелей ашық айтылмайды, қайғының нақты қайнар көзі айқын аталмайды. Оқырман ақынның не үшін тарығып, неге торығуға түскенін бірден ажырата алмай, «мұңның адресі» көмескіленген күйде қалады. Бұл – қазіргі зарлы поэзияны әдебиет тарихындағы зар заман өкілдерінен даралап тұратын негізгі белгілердің бірі. Басқаша айтқанда, тарихи зар заман поэзиясы себеп-салдарлық жүйесі анық әлеуметтік трагедияға сүйенсе, қазіргі зарлы лирикада мұң көбіне экзистенциялық сипат алып, жалпылама психологиялық күй деңгейінде беріледі. Сонымен қатар бірқатар жас ақындардың өмірдің күрделі қайшылықтарынан, әлеуметтік-рухани шаршаудан қажып, «өзге бір әлемге кетуді аңсау» мотивіне жиі жүгінуі де қазіргі поэзиядағы пессимистік дискурстың күшейгенін аңғартады. Мұндай ұмтылыс көркем мәтінде өмірден безіну, жалғыздық, рухани бос кеңістік, тіршіліктің мағынасыздануы секілді категориялар арқылы көрініс тауып, ақын санасындағы ішкі дағдарыстың эстетикалық бейнесіне айналады. Демек, бүгінгі жас ақындар шығармашылығындағы зарлы сарын – тарихи зар заманның тікелей жалғасы емес, қазіргі заман адамының психологиялық, дүниетанымдық және рухани ахуалын бейнелейтін жаңа сипаттағы көркемдік құбылыс ретінде қарастыруды қажет етеді.

Қазақ өлеңінің құрылысының зерттеген ғалым, академик З.Ахметов: «Өлең сөздің бейнелілігі, қуаттылығы, поэзия заман, дәуір шындығын, халық тұрмысын неғұрлым терең, жан-жақты көрсете алса, соғұрлым арта түседі. Шынайы

көркемдік шеберлік, сөз суреттілігі, тіл бейнелілігі үлкен өмірлік мазмұнмен бірге туады» деп орынды байқаған (Ахметов, 2013; 242). Ерлан Жүніс өлеңдері әрі қарай диалог, монолог, т.б. элементтермен қазақ лирикасын жетілдіруде. Лириканың философиялық, психологиялық трактатқа айналып кететін кездері де болады. Мұны жатырқай алмаймыз, жатсынбаймыз, неге десеңіз, соның бәрін ақынның шынайы сезімі арқылы беріледі.

Заман өзгерді. Заманға лайық, ақын ой-пікірінен, көзқарасынан тұратын жаңа сөз іздеу қажеттігі күн тәртібінде тұр. Бұрынғы ақындық жаңаруға тиісті. Өмір бар жерде, поэзия болатынын ескерсек, поэзияның өлмейтініне, жаңа заманға қызмет істейтініне сенесің. Байқап қарасақ, қазіргі өлеңде елдік, Отан, патриотизм деген ұран сөздер аз кездеседі. Оның есесіне ақындар күнде көріп көзіміз үйренген қарапайым шындықты бейнелеп, содан сурет салып, сол арқылы өмір сырын терең танырлық оймен көмкеруді әдетке айналдыра бастаған. Ең бастысы – қазіргі қазақ қоғамында ұлттық рухтың, намыстың оянуы, біздің қазақтығымыз, ұлттық тарихымыздың барлығы деректі шындыққа сүйеніп айтыла бастады. Бір кезде ұранды өлеңге, айғайға үйреніп қалған көзге бұл жаңалық бірден шалынары даусыз. Мұны, расында да, лирикалық қаһарманның шынайы психологиялық бейнесі, ақындық тапқырлық деуімізге әбден болады.

Жұлдыздан жарық жеткенше,
Сағынып үлгердім сені,
Жанымнан тұрып кеткенше,
Сағынып үлгердім сені,
Көбелек қанат қаққанша,
Сағынып үлгердім сені (Жүніс, 2014:25).

Аталған ақындардың шығармаларының қайсысын алсақ та, олардың лирикасынан әсем, мәнерлі жыр жолдарын молынан кездестіруге болады. Қазіргі қазақ ақындары өлең формасын жетік меңгеріп, мазмұны терең әрі ойлы шығармалар тудырады. Өлең қандай тақырыпқа арналса да, ол ақынның көрген, сезген оқиғалары мен құбылыстарына деген жеке ойы мен сезімін білдіру құралы болып табылады. Өлеңнің әсерлі болуы үшін ол ақын жүрегі арқылы өтуі тиіс. Лирикалық туындының мазмұны тек объективті фактілердің көшірмесі емес, ол субъекті арқылы, яғни ақын жүрегі арқылы өткен жаңа өмірлік шындықты бейнелейді. Субъект пен объективті шындық бірлесіп, тұтас көзқарасты және шынайы өмір суретін жасайды.

Лирика, негізінен, объект пен субъект арасындағы тікелей қарым-қатынастан туындайтынын көрсетеді. Сезім тереңдігі де көбіне объектімен байланыс арқылы көрінеді. Бұл ғылыми тұрғыдан лириканың мәні мен шындығын дәлелдейді. Ұлы ақындардың шығармашылығын сынайтын, сезімін шыңдап, тәжірибеден өткізетін қоғамдық орта олардың поэзиясын әлеуметтік тұрғыдан байытады. Қоғаммен тығыз байланыста болған сайын, ақынның азаматтық дауысы айқындала түседі. Әр дәуір өз ақынына тән, әр ақын өз заманының өмір сүру ритмін бейнелеген. Лирикалық жанр тұрғысынан қазақ поэзиясында бірінші жақтан баяндалатын, кейде өмірбаяндық сипат алатын ұзақ лирикалық өлеңдер (толғау емес) кездеседі. Мысалы, Ерланның «Жүрек маусымдары», «Сәт. Сағыныш», «Саған, саған» өлеңдері бұл үрдіске нақты мысал бола алады. Өлеңдердің композициясы, ұйқасы, ырғақ пен интонациясы лирикалық өлшемге толық сәйкес келеді. Мазмұндық жағынан олар таза лирикалық объектіні бейнелейді. Ақынның арман-мұңы, қиял-сезімі драмалық коллизия деңгейіне көтеріліп, шығармашылықта ерекше пластикалық қабаттар құрайды.

Үндемеші. Осылай наз айтылар,

Қайбір сұрақ көңілді қажай тұрар.

Үндемеймін. Іште сөз жанып-сөніп,

Бізге бүгін керегі өзі айтылар (Жүніс, 2014:13).

Ақын Е.Жүністің лирикалық шығармаларында да осындай психологиялық шарттылықпен алынған поэтикалық арнаулар мол кездеседі. Бұл – ақынның жан әлеміндегі сезім тебіреністері қамтитын кеңістіктің сипаты. Ақын өлеңдерінің поэтикалық жүйесіндегі лирикалық қаһарман деректі және дерексіз заттық мағынасы бар ұғымдарымен тілдесу, сырласу, ой бөлісу, т.б. саналуан психологиялық жағдайдағы қарым-қатынаста болады. Ақынның табиғаттағы тіршілік иелеріне немесе құбылыстарға арнаған сөзімен нысанға алынғандар арқылы мағыналық тұжырымдар, түйіндеулер айтылады. Ақынның азаматтық-отаншылдық сарынды өлеңдері философиялық және психологиялық тұтастық сипатымен байқалады. Өлеңдерде қазақ даласының өсімдіктері де, таулары да, өзендері де, аңдары да, құстары да, аспаны да, желі де, бұлты да – бәрі де адамдардың жан ділі әлемімен тұтасқан сипатымен жырланады.

Қазіргі әдебиеттануда постмодернизм әдісі кеңінен талданып, сөз болып жүр. Әрине оны әдіске жатқызамыз ба, жоқ па, ол да әлі күнге шейін шешімін таппай келе жатқан мәселенің бірі (Orda, Sarsenbayeva, Sultanova, Abilkhayirov, Abdrakhmanova, 2021; 255). Соңғы жылдары жарық көрген ғылыми әдебиеттерде

постмодернизм бірде идеология, кейде өнердегі ағым, енді бірде өнердегі әдіс, кейде тіпті дәуір, кезең ретінде де қарастырылып жүр. Постмодернизм тек қана Батыс Еуропа немесе Америка елдеріне ғана тән ағым дей алмаймыз. Бүгінгідей жаһандану дәуірінде қоғамдық санадағы құбылыстың бір елмен шектеліп қала алмайтыны да түсінікті жайт. Сондықтан да аталған ағымның өнердегі өкілдерін өзіміздің қазақ арасынан да көптеп кездестіруге болады. Әдебиетімізде жақсы танылып қалған Тыныштықбек Әбдікәкімұлы, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс шығармаларындағы ұлттық құндылықтармен үндеспей жататын кейбір сарындар мен формалық ерекшеліктер – соның көрінісі. Оны заман ыңғайына қарай туындаған, жаңа бастамалар мен жаңа идеяларды танытуды мақсат ететін бұрыннан қалыптасқан өмір туралы философиялық ойларды қайта саралап, кейбір тұжырым пікірлерді теріске шығарушы жалпы өнер атаулыға тән сипат деп те қарастыруға болады. Әрине қашан да болса жаңалық атаулы халық санасына бірден сіңіп, кірігіп кете қоймайды. Постмодернизмнің де ежелден келе жатқан ұлттық дәстүр мен ұлттық санаға қайшы тұстары жеткілікті. Сондықтан да көбінесе аталған ағымды қабылдау кей кездері дәстүрлі мәдениеттанушылар мен ғалымдар тарапынан мансұқталып, кедергіге ұшырап жатады.

Ақын Ерланның «Диалогында»:

Сен мені көрмедім деші...

– Түн бізді сатады бірде.

– Өзінде бар ма оның өші?

– Гүлдер!

– Қуыршақ ойнайды өмір.

– Құстардан хат келмей жүр ғой!...

– Мұң деген – балқыған темір!

– Шыңғырып жіберер бірде Ой.

– Қабырға көрсетті тілін!

– Айнадан біреу тұр қарап!

– Тойлап жүр ол өлген күнін...

Өзін-өзі тонап! – дейді. (Жүніс, 2014: 275)

Постмодернистік поэзия дәстүрлі әдебиет үлгілерінен мүлде өзгеше көркемдік шешімдерді ұсынады. Сондықтан да мұндай өлеңдердің мазмұнын қарапайым оқырман, әсіресе дәстүрлі мәдени құндылықтармен сусындаған қауым, қабылдауда қиындықтарға тап болады. Өлеңде кездесетін «шыңғырған ой», «өлген күнін тойлау», «қабырға тілі», «қуыршақ ойнаған өмір» секілді

образдар дәстүрлі түсінік үшін тосын әрі жат бейнелер болып көрінеді. Дегенмен әлемдік әдебиет тәжірибесінде мұндай көркемдік тәсілдер бұрыннан бар және олардың түп-тамыры көне грек мифтеріне дейін жетеді.

Сонымен қатар өлеңнің диалогқа құрылуының да мәні зор. «Дүние – қарама-қарсылықтардың бірлігі. Сол қайшылықты, қарама-қарсылықты тұтастырушы, үйлестіруші – сұхбат, диалог. Платон да, бірқатар басқа философтар да әйгілі еңбектерін диалогқа құрған (Сұлтанова Б., 2015; 239).

Бұл туындыда дәстүрлі поэзияға тән сюжет, ырғақ, ұйқас сияқты классикалық жүйелердің барлығы дерлік жоққа шығарылған. Әдетте лирикада сюжет міндетті элемент болып саналмайды, алайда поэтикалық ойдың жүйелілігі мен ішкі тұтастығы сақталуы қажет. Қаралып отырған өлеңде ой ағымының әр тармақта өзгеше бағытқа ойысып, тұтас идеяға бағындырылмауы оқырманды екіұдай сезімге қалдырады. Туындының «Диалог» емес, «Дуалог» аталуы да дәстүрлі күтуді бұзып, жаңа форма ізденісінің белгісі ретінде қабылданады.

Білмеймін, қайдан келгем, қайда болғам,

Салдым ба күнге сарай, айға қорған?!

...Мүмкін, ақын шығармын, кім біледі,

Дүние күрсінгенде пайда болған!? (Жүніс, 2014:275)

Ақын үшін шығармашылықтың басты шарты – өз мақсатына адалдық танытып, оны қадір тұту. Бұл тұрғыда Ерлан Жүністің Қазақ хандығының 550 жылдығына арналып жазылып, байқауда бас жүлде алған «Мәңгілік елі. Наряду» поэмасы айрықша мәнге ие. Туындыда ақын жеке шығармашылық мұратын ұлттық тарих пен ұжымдық болмыс идеясымен ұштастырады. Бұл шығарманы әлемдік поэзия контекстінде қарастыру орынды. Мәселен, Томас Элиоттың «Полые люди» («Қуыс адамдар») поэмасы XX ғасырдағы рухани дағдарысты бейнелеп, өз замандастарын құндылықсыз, іші қуыс адамдар ретінде суреттеген болатын. Элиотта – рухани құндылықтың жойылуы, тарихтың ақырына деген үрей басым. Ал Ерлан Жүністің шығармашылығында осы жаһандық дағдарысқа қарсы ұлттық рухты тірек ету, тарихи тамыр арқылы бүгінгі күннің болмысын айқындау идеясы жатыр.

Қаламгердің «Мәңгілік елі. Наряду» поэмасы тек Қазақ хандығы дәуірін ғана суреттемейді. Ақынның мақсаты – тарихтың жекелеген сәттерін жинақтап, оларды қазақтың тұтас архетипіне айналдыру. Осы арқылы қазақтың өзін-өзі тану, өз болмысын тұтастандыру, рухани негіздерін қайта пайымдау идеясы алға шығады. Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтардан айырылып қалу қаупіне

қарсы ақын өз халқының үш мың жылдық тарихын алға тартып, оны қазіргі ұрпақтың рухани ем-шарасына айналдырғысы келеді. Әдеби-сын тұрғысынан алғанда, Ерлан Жүніс ұлттық поэзиядағы постмодернистік ізденістерден алыстағандай көрінеді. Оның өлеңінде эксперименттік форма немесе дәстүрлі өлшемдерден бас тарту жоқ. Керісінше, ол ұлттық рухани мұраттарды тарихпен сабақтастырып, поэзияның арқау етіп отырған идеялық-тәрбиелік қызметін алға шығарады. Бұл – қазіргі қазақ әдебиетінде ұлттық пен жаһандықты қатар тоғыстырудың бір үлгісі.

Қазіргі жас ақындардың шығармашылығына тән ізденістердің бірі – жүрек түкпіріндегі сезім сырын лирикалық шеберлікпен жеткізе отырып, оны тарихпен сабақтастыру. Жеке махаббат лирикасы ұлттық тағдырмен, тарихи жадпен біте қайнасады. Ұтымды тіркестер мен ойнақы диалогтар арқылы нәзік сезімнің көркем бояулары ашылса, тарихи сюжеттер арқылы ұлттық болмыстың тамырына бойлау жүзеге асады. Ерлан Жүністің поэмасында дәл осы үрдіс айқын көрінеді. Ақын Алтын Орда мемлекетінің ыдырауынан бастап Қазақ хандығына дейінгі дәуірлерді қамтып, қазақ мемлекеттілігінің сабақтастығын көрсетеді. Бұл қазіргі тарих ғылымындағы жаңа тұжырымдармен үндес. Алайда ақын тек ресми тарихпен шектелмей, оқырманды скиф дәуіріне, Томирис патшайым заманына, Аттиланың ғұмырлы жорықтарына, Ақтабан шұбырынды қасіретіне, тіпті Қазығұрт пен Нұх пайғамбар кемесіне дейін жетелеп барады. Мұнда исламды алғаш қабылдаған Берке хан бейнесі де орын алған. Шығарманың бас кейіпкері – Құлбақ соқыр әулие. Ол үшін өмір түстің өзіндей құбылмалы, ал бастысы – оны дұрыс жору. Осыған орай поэмада Мұңдыз ақын, Кейқайат бақсы, Көліркі данышпан түстерді әртүрлі жориды. Олардың пайымдары бір-біріне қайшы келеді. Бұл – тарихымыздың шексіздігі мен бірізді қисынының жоқтығын меңзейді. Міне осы тәсіл – постмодернистік поэтиканың айқын белгісі. Яғни үйреншікті қағидаларға күмән келтіріп, тарихи тұтастықты біртұтас жүйе емес, бытыраңқы оқиғалар легі ретінде көрсету. Автор тарихтың біртекті баянын бұзып, әрбір дербес оқиғаның өзін жеке негіз ретінде қабылдауға шақырады.

Поэма тарихи сананың үздіксіздігін емес, керісінше, оның фрагментарлығын ашып көрсетеді. Бұл арқылы ақын бүгінгі ұрпаққа мынандай ой тастайды: тарих ешқашан дайын, бекітілген мәтін емес, ол әр дәуірде, әр тұлғаның жадында жаңаша жорылып, қайта жазылады.

Қамшы болар таяғың,

Соғыс деген сонар шақ,

Сенің көрген аяның –

Баяғы емес, болар шақ. (Жүніс, 2021; 82)

Ақын Е. Жүністің «Мәңгілік елі. Наряду» поэмасында көтерілген басты идея – ұлттың болашағын оның тарихымен сабақтастыру, өткеннің тағылымын бүгінгі күннің рухани бағдаршамына айналдыру. Бұл ұстанымның түп негізі XX ғ. басындағы Алаш әдеби дәстүрімен тікелей сабақтас. Алаш арыстары да әдебиетті ұлттық сананы оятудың құралы, елдіктің темірқазығы деп түсінген. А. Байтұрсынұлының «Әдебиет – ұлттың айнасы» деген көзқарасы, М. Жұмабаевтың тарих пен болашақты ұштастыра отырып, қазақтың өр рухын асқақтатуы, М. Дулатұлының халықты бірлікке шақыруы – бәрі де әдебиеттің ұлттық идеяны жеткізудегі рөлін көрсеткен болатын. Е.Жүністің поэмасында да осы дәстүр жаңғырып отыр: ақын тарихтағы әрбір кезеңді – скифтер дәуірінен бастап Қазақ хандығына, одан бергі «Ақтабан шұбырынды» қасіретіне дейін – халықтық тәжірибе ретінде қайта зерделейді. Бұл тәсіл М. Жұмабаевтың «Батыр Баянында» немесе Ш. Құдайбердіұлының тарихи философиясында кездесетін дәстүрлі ұстанымға үндес. Айырмашылық – формада. Алаш қайраткерлері ұлттық идеяны жеткізу үшін көбіне классикалық поэтика мен дәстүрлі өлшемді қолданса, Е. Жүніс оны постмодернистік әдіспен, фрагментарлық құрылым арқылы береді. Дегенмен мазмұндық тұрғыда екеуін біріктіретін ортақ идея – ұлтты тану, өзіндік «менін» қалыптастыру, болашақты тарих сабақтарымен ұштастыру. Сөйтіп Е.Жүністің шығармашылығы қазіргі қазақ әдебиетінде Алаш дәстүрінің жаңғырып, жаңа эстетикалық формада көрініс тапқанын дәлелдейді.

Жазу бар маңдайында бұл даланың,

Жазуға күн қарадым, жыл қарадым,

Қ – Құдай,

А – адамзат,

З – замана,

А – алаш,

Қ – қара жер – құндағы оның. (Жүніс, 2021:82)

Ақын Ерлан Жүніс шығармашылығында байқалатын басты ерекшелік – әдеби форма мен мазмұнда батыл эксперимент жасауға ұмтылыс. «Акация», «Экспромт», «Есінеуік», «SHOOT THE MOON», «Қарашаның жетісі» сияқты өлеңдері – осының айқын дәлелі. Ақын дәстүрлі өлең құрылымына бағынбай, жаңа тәсілдерді игеруге, бұрынғы қалыптасқан жүйені бұзуға талпынады. Бұл

оның шығармашылығына постмодернистік сипат беріп, қазіргі қазақ әдебиетінің ізденіс көкжиегін кеңейтеді.

Бүгінгі жастар поэзиясының айрықша сипаты – алдыңғы буын өкілдерінің шығармашылығымен салыстырғанда, өзгеше қырлар мен тың ізденістерге толы болуы. Олар тек дәстүрлі тақырыптарды қайталамайды, қайтадан жаңаша пайымдап, жаңа тұрғыда бейнелейді. Бұрынғы ақындар негізінен ұлттық дәстүр мен тарихи тамырдан қуат алса, қазіргі буын ақпараттық дәуірдің, жаһандық мәдениеттің ықпалында дүниеге келген. Сондықтан олардың сусындайтын рухани бұлағы да кеңейді, арнасы да ұлғайды. Жастар поэзиясына тән тағы бір ерекшелік – еркін ойлау мен экспериментке бейімділік. Олар қатаң қалыпқа бағынбайды, поэтикалық жүйеде жаңаша ізденіске баруға дайын. Бұл үрдіс – әдебиеттің дамуындағы заңды құбылыс. Еркін ойлау кейде толық жүзеге аспағанымен, ең бастысы, оған деген талпыныстың басымдығы. Осы арқылы қазіргі жас ақындар ұлттық әдебиеттің жаңа эстетикалық өрісін қалыптастыруға үлес қосып отыр. Қазіргі қазақ ақындарының өлеңдерінің тілі – қазақ дүниетанымының ғаламдық бейнедегі көрінісін жасаушы әрі танытушы бірлік (Жутаева, Ержанова, 2020:137). Қазіргі қазақ ақындарының шығармашылығы кең көлемді зерттеу нысанына айналып үлгергенімен, олардың поэзиясының толық мағынасы мен көркемдік табиғаты әлі де терең ашыла қойған жоқ. Ақындардың өлеңдерін түсіну үшін оларды «уақыттан тумаса, уақытқа жетпейді» қағидасы тұрғысынан қарастыру орынды. Яғни әрбір поэтикалық туынды – белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдайдың, рухани орта мен заманалық қажеттіліктің жемісі. Ақын шығармашылығын зерделеуде «мән» мен «мағына» бірлігін айқындау аса маңызды. Мағына – белгілі бір құбылысты, затты немесе ұғымды тура сипаттайды, ал мән – сол мағынаның уәжділігін сақтай отырып, оның терең мазмұнын ашады. Поэтикалық мәтінде мән жетекші рөл атқарады. Егер мәтінде мән айқын көрініс таппаса, онда сөз де, мағына да, образ да көмескі тартып, «түсініксіз» сипат алуы мүмкін. Осы тұрғыда поэтикалық мәтіннің құндылығы – мән мен мағынаның іштей үйлесім табуында. Бұл үйлесім тілдік тұлғаның дүниетанымымен, ақындық ұстанымымен тікелей байланысты. Ақын сөзінің мәні мен бейнелілік қуаты тек сыртқы формаға ғана емес, ішкі мазмұнға, идеялық мақсатқа тәуелді. Сондықтан қазіргі қазақ ақындарының шығармаларын когнитивті лингвистика тұрғысынан қарастыру орынды. Ақынның поэтикалық ойы мен сөздік қолданысы – оның дүниетанымын, заманауи көзқарасын, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға қатысын айқындайды. Ақындардың

мәндік ұстанымдары мен көркемдік мақсаттары – олардың шығармаларының негізгі өзегін құрайды.

Қазақ әдебиетінің қазіргі даму үдерісінде Ерлан Жүніс шығармашылығы айрықша орын алады. Ақынның поэзиясы бүгінгі қоғамдағы рухани ізденістерді, жеке адамның жан дүниесіндегі қайшылықтар мен үмітті, табиғат пен қоршаған ортаға деген қарым-қатынасты көркем бейнелеумен құнды. Оның өлеңдерінен жаһандану дәуіріндегі ұлттық болмысты сақтау мәселесі де, заманауи адамзат өркениетінің ортақ тағдыры да қатар көрініс табады. Ақын Ерлан Жүніс шығармашылығының ерекшелігі – философиялық ойлау жүйесі мен поэтикалық көркемдіктің үйлесім табуында. Ақын тілдік бейнелеу құралдарын еркін меңгеріп, жаңа метафоралар мен тосын образдар жасау арқылы қазақ лирикасына жаңа тыныс, тың мазмұн әкелді. Ол дәстүрлі поэзия мен модернистік, постмодернистік ізденістерді шебер сабақтастырып, поэтикалық мәтінге заманауи сипат берді. Сонымен қатар ақын шығармалары «уақыттан туған» поэзия ретінде өз кезеңінің әлеуметтік-мәдени келбетін айшықтайды. Бұл – әдебиеттанудағы «мән» мен «мағына» бірлігінің нақты көрінісі. Жеке тұлғаның ішкі әлемін терең бейнелеумен қатар, ол бүкіл қоғамның рухани ахуалын сипаттайды.

Зерттеу жұмысындағы талдау қазіргі қазақ лирикасында этномәдени құндылықтардың көркемдік мазмұнды айқындайтын негізгі концептуалдық тірекке айналғанын көрсетеді. Лирикалық поэзияда ұлттық дүниетаным тек бейнелік деңгейде ғана емес, ақындық сананың терең қабаттарынан туындайтын мағыналық жүйе ретінде көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, этномәдени концептілер поэтикалық мәтіннің ішкі құрылымын ұйымдастырып, ұлттық болмыстың көркем моделін жасайды. Зерттеу барысында қазіргі қазақ лирикасында орныққан этномәдени концептілердің дәстүрлі мазмұнды сақтай отырып, жаңа әлеуметтік-рухани ахуалға сәйкес қайта семантикаланатыны анықталды. Ақындар ұлттық құндылықтарды дайын қалыпта қайталамай, оларды жеке авторлық таным арқылы жаңғыртады. Нәтижесінде «жер», «ана», «ата-баба», «рух», «жол», «тағдыр» секілді базалық ұғымдар тек этникалық белгі емес, уақыт пен кеңістікті байланыстыратын философиялық категория деңгейіне көтеріледі. Сонымен қатар қазіргі лирикадағы этномәдени құндылықтар ұлттық жад пен тарихи сананың сақталуына қызмет етеді. Поэтикалық мәтінде өткен мен бүгін, дәстүр мен қазіргі заман арасындағы сабақтастық айқын байқалады. Бұл құбылыс қазақ поэзиясының жаһандану жағдайында ұлттық ерекшелігін

жоғалтпай, керісінше, оны көркемдік тұрғыдан тереңдете түсуге қабілетті екенін дәлелдейді.

Қорытындылай келе, қазіргі қазақ лирикасындағы этномәдени құндылықтардың концептуалдық жүйесін талдау ұлттық поэзияның идеялық-көркемдік даму бағытын тануға мүмкіндік береді. Этномәдени концептілер лирикалық шығармалардың мазмұндық өзегін құрай отырып, ұлттық сананың эволюциясын бейнелейді. Осы бағыттағы зерттеулер қазақ әдебиетінің рухани табиғатын терең түсінуге және болашақ әдебиеттанымдық еңбектерге теориялық негіз қалыптастыруға жол ашады.

2.3 Тәуелсіздік кезеңі поэзиясындағы діни аксиологиялық көріністердің зерделенуі

Аксиология (лат. axis – құндылық, гр. logos – ілім) – құндылықтар туралы ғылым. XX ғасырда философия мен мәдениеттануда орныққан бұл ұғым қазіргі гуманитарлық зерттеулерде, соның ішінде әдебиеттануда кеңінен қолданылады. Аксиология жеке тұлғаның, қоғамның немесе тұтас бір дәуірдің рухани бағдарын, құндылықтық өлшемдерін анықтауға мүмкіндік береді. Әдебиеттанудағы аксиологиялық әдіс көркем мәтіндегі құндылық жүйесін, ақын-жазушы шығармашылығындағы рухани ізденістерді ашуға жол ашады

Діни аксиология – әдеби мәтіндегі имани ұстанымдар мен діни құндылықтардың көрінісін зерделейтін бағыт. Аксиологияның философиялық негізін М.Шелер, Г.Риккерт, Р.Лотце сияқты ойшылдар қалаған. М.Шелердің пікірінше, құндылықтар адам өмірінің мәнін айқындайтын ең басты бағдар болып табылады (Scheler, 1916). Әдебиеттану тұрғысынан алғанда, әрбір поэтикалық туынды тек эстетикалық дүние емес, сонымен бірге белгілі бір құндылық жүйесін бейнелейтін рухани акт болып табылады. Діни аксиология әдебиетте Құдайға қатынасты, имандылықты, рухани құтқарылу мәселесін алға шығарады. Қазақ әдебиетінде бұл құбылыс сопылық дәстүрде бастау алып, ұлттық поэзияның алтын арқауына айналды. Философиялық тұрғыдан алғанда, діни аксиология құндылықтардың трансцендентті (тылсымдық) мәнін айқындайды. Яғни адамның өмірлік бағдарлары мен моральдық өлшемдері Жаратушыға қатыстылықта қарастырылады. Ж.Алтаев пен Ғ.Есімнің пайымдауынша, «Діни аксиология құндылықтардың түпнегізін айқындап, қоғамның рухани тұтастығын қамтамасыз етеді». Осыған сәйкес діни аксиология поэзияда имандылықты, әділетті, рухани

тазаруды, Аллаға сүйіспеншілікті бейнелеудің көркемдік-эстетикалық формасына айналады.

Ақындардың шығармашылығында діни құндылықтар тек сенім категориясы ғана емес, сонымен бірге мәдени-рухани идентификацияның өзегіне айналды. Жаһандану дәуіріндегі құндылықтар дағдарысы жағдайында діни аксиология арқылы ұлттық рухани тұтастыққа ұмтылыс айқын байқалады. Бұл үрдіс қазіргі қазақ поэзиясында имандылыққа бетбұрыс, тарихи жадты жаңғырту, ұлттық руханиятты қорғау формасында көрініс табады. Қай қоғамда болмасын әдебиеттің атқаратын ролі ауыр. Өйткені әдебиет қоғамның айнасы болып табылады. Кез келген қоғам әлеуметтік құрылымнан тұрады, яғни сол қоғамда өмір сүретін адамдар тобының мүдделері мен қажеттіліктерін қамтиды. Адамзат өркениеті дамыған сайын мүдде мен қажеттілік көбінесе материалдық сипаттан гөрі рухани тұрғыдан көріне бастады. Бір замандарда адамның өмір мәні тек күнделікті азық-түлік табуға байланысты болған болса, уақыт өте келе ол тіршілікте басқа да рухани, жан жадыратар және көңіл көншітер нәрселердің бар екенін түсінді.

Ұлттың қалыптасу үдерісі көптеген елдерде әлі де жалғасуда. Бұл үдеріс адамдардың талқысына түсіп, түрлі теориялар мен жоспарлар арқылы зерттеледі, сондай-ақ оның барысында туындайтын қиындықтар мен қарама-қайшылықтарды шешуге күш жұмсалады. Бұл тұрғыда «Ренонның формуласы» тиімді құрал бола алады, ол үдерісті түсінуге және дамытуға көмектеседі. 1960 жылдары Сенегалдың президенті болған Л.С.Сенгор ұлт қалыптасуының маңыздылығына қатысты өз тұжырымдамасын ұсынған (Иванов, Назаров, 1998; 93). Отан деп аталатын белгілі бір этникалық бірлестік те кездеседі. Отан дегеніміз – ортақ тілмен, қанмен және дәстүрмен байланысқан адамдар қауымы және осы ұғыммен қатар ұлт деген термин де кездеседі. «Ұлт Отандарды біріктіреді және оның шеңберінен де шығып кетеді. Ұлт – Отан емес, ол өзіне табиғи жағдайларды байланыстырмайды, ол ортаның қалыптасуы емес, ұлт дегеніміз құрылуға немесе қайта құрылуға деген ерік-жігер. Ұлтты қалыптастыратын нәрсе, ол – бірлесе өмір сүруге ұмтылған ортақ ерік. Әрине бұл ортақ ерік көршілік тарихынан туындайды, және міндетті түрде мейірімді көршіліктен емес» (Иванов, Назаров, 1998; 43). Ұлттық мінез-құлық құрылымында ерекше орынды оның менталді бірлестігі алады, ол саналы немесе санасыз өз ұлтының рухани тәжірибесімен сусындайды. Философиялық құрылымдар өз дүниесінде белгілі бір ұлттың тәжірибесімен тығыз байланысты. Ұлттың рухани мұрасы қаншалықты бай болса, ол ұлт даму барысында мобилді іс-әрекеті жемісті болып келеді.

Ұлттық мінез-құлық пен ұлттық менталитетті тығыз байланыстыратын тағы бір компонент ол ұлттық имидж болып табылады. Ұлттық имидж дегеніміз – басқа халықтың өкілдеріне танылатын сипат және сол арқылы нақты бір ұлт өзін басқаларға көрсетіп, дәлелдей алады. Ұлттық имидж де ұлттық менталитетті зерттеуде маңызды орын алады, ол туралы Б.Ф.Поршнев былай дейді, «ұлттық имидждің ядросы ретінде «біз» ұғымының жеке немесе ұжымдық деңгейде түсінілуі жатады. Материал алғашқы қауымдық қоғам тарихынан ғана емес, алайда әртүрлі тарихи кезеңдерде көрінеді, кейде тіпті «олар» деген ұғым болса да «біз» ұғымы жоғалып кетеді. «Олар» – «біз» емес, немесе, керісінше, «біз» – «олар» емес. Тек қана «олардың» барлығы, «оларға» қатысты өзіндік анықталып алу арманын тудырады, «олардан» «біз» деген сезім арқылы бөлініп шығу» (Кусов, 2000; 79).

Н.Бердяев мемлекеттілік «ұлттық болмыстың қалыпты жағдайы, ал мемлекеттілігінен айрылу – ұлттың дінін бұзатын үлкен бақытсыздық, ауыр індет» деді (Бердяев, 1987; 267). Ал неміс зерттеушісі Дарендорф ұлттың негізі – «жалғыз ғана Конституция мен құқық» деп атап көрсетеді. Ұлттық пен мемлекеттіліктің арақатынасын айта келіп, П.Б. Струве былай деді: «Өз мемлекетінді жек көруге болады, бірақ өз ұлтыңды жек көру мүмкін емес» (Марков, 1993; 229). Расында да, мемлекеттің жүргізіп жатқан саясатына байланысты кейде келіспеушілігімізді білдіріп жатамыз, алайда ұлттық қасиет туралы айтқанда ешкім де өз ұлтына қатысты жағымсыз пікір білдірмейді. Мысалы, ойшыл Ш.Монтескье былай дейді: «Климаттың билігі барлық биліктен күшті» (Кусов, 2000; 79). Сонымен қазақстандық менталитеттің қалыптасуына әсер ететін жоғарыдағы факторлардың барлығын да айта кеткеніміз абзал. Ортақ тағдыр, ортақ территория, ортақ заң бірегейлікті қалыптастыруға жағдай жасайды. Сонымен бірге тіл мәселесін де айта кеткен жөн. Туғаннан қандай әуендерді, дыбыстарды естіген бала сол әуендерді, дыбыстарды қолданушыларға өзін жақын ұстайтын болады.

«Қазіргі ұлт менталитетінің ішкі даму тенденциясы үш себепке байланысты болып отыр. Олардың алғашқысы далалық демократия қағидаларынан сусындаса, екіншісі, социализм заманындағы қалыптасқан демократия қағидаларынан, үшіншісі қазіргі қоғамдағы демократиялық үдерістерге байланысты болып отыр. Сондықтан да Қазақстандағы демократиялық үрдіс жайында сөз еткенде, оны тек бүгінгі саяси қатынастардың көрінісі ретінде қарап қоймай, оның кешегі ментальдық астарына да үңілу керектігін баса айтқымыз келеді. Өкінішке орай,

бұл жолда тарихи-мәдени дәстүрге сүйенуден бұрын сыртқы, батыстық үлгідегі ағымдарға еліктеу басым. Қазақтың демократияны түсіну ерекшелігі оның ата дәстүрі мен салтында, мәдениетінде жатыр. Оның лейтмотиві – сыйластық. Сыйласу, өзара түсінік, мәмілелік бүгінгі демократияның негізі. Демократияның институциялық жүйелерінің қалыптасу негізінде өзара сыйластық, мәмілелік, төзімділік, түсіністік тәрізді ұлттық құндылықтар жатуы керек. Болмаған жағдайда қазақ халқы өзінің алдында тұрған әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелерден жатсынып, жаһандану қарсаңында өзінің белсенділігінен айырылып қалуы мүмкін» (Марков, 1993; 229).

Діни мазмұндағы шығармалардың дүниеге келуі қазақтың төл әдебиеті үшін тосын құбылыс емес, қайта ұлттық сөз өнерінде ертеден орныққан дәстүрлі үрдістердің бірі болып саналады. Бұл бағыттағы көркемдік ізденістердің тарихи-генетикалық бастаулары орта ғасырлардағы түркі-мұсылман өркениетінің қалыптасу үдерісімен тікелей сабақтасып, соның ішінде Қарахан мемлекеті билік құрған дәуірдегі әдеби-рухани кеңістіктен бастау алады. Аталған кезеңде ислам діні қоғамдық өмірдің, дүниетанымның және мәдениеттің маңызды өзегіне айналып, сөз өнерінің мазмұны мен идеялық бағдарын айқындайтын пәрменді фактор болды. Демек, діни-имани сарындағы поэзия мен прозаның түпкі негізі ұлт руханиятының тарихи тәжірибесімен бірге дамып, мәдени-өркениеттік ықпалдастықтың нәтижесінде кемелдене түсті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдеби дамуы ұлттық руханияттың жаңғыруымен, қоғамдық сананың өсуімен тығыз байланысты болды. Осы кезеңде қалыптасқан діни-ағартушылық бағыт көркем ой жүйесінде маңызды орын алып, әдеби процестің жетекші арналарының біріне айналды. Қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістер, отарлық саясаттың күшеюі және білімге деген сұраныстың артуы қаламгерлерді халықтың рухани тұтастығын сақтауға бағытталған шығармашылық ізденістерге жетеледі. Академик Р.Нұрғали: «XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы әдебиетте діни-ағартушылық сарын ұлттық сананың жаңғыруына қызмет етті» деп атап көрсетеді. Бұл тұжырым аталған бағыттың әдебиеттегі тарихи-әлеуметтік маңызын айқындай түседі (Нұрғали, 2002; 48). Діни-ағартушылық бағыт өкілдері көркем шығармашылықты ұлттық сананы тәрбиелеудің, адам болмысын кемелдендірудің тиімді құралы ретінде пайдаланды. Олардың туындыларында ислам діні тек діни сенім жүйесі ретінде ғана емес, адамгершілік құндылықтарды орнықтыратын, қоғамдық жауапкершілікті қалыптастыратын рухани негіз ретінде сипатталды. Осы тұрғыда

діни таным мен ағартушылық идеялар өзара сабақтасып, әдеби мәтіннің мазмұндық құрылымын байыта түсті. Аталған кезеңде қалыптасқан әдеби мектептер қазақ әдебиетінің тақырыптық, идеялық және көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтті (Дербісәлин, 1997; 256). Ақын-жазушылар шығармаларында білімге ұмтылу, ізгілікке бет бұру, рухани тазару мәселелері басты көркемдік нысанға айналды. Исламдық дүниетаным ұлттық болмыспен үйлесім тауып, халықтың тарихи жадысы мен мәдени тәжірибесін сақтаудың маңызды тетігіне айналды. Сонымен қатар, діни-ағартушылық мазмұндағы шығармаларда моральдық-этикалық ұстанымдар жүйелі түрде көрініс тапты. Авторлар адам бойындағы адалдық, әділеттілік, сабырлылық, қанағатшылдық, жауапкершілік, ар-ождан сияқты қасиеттерді тұлғаның рухани кемелденуінің негізгі өлшемдері ретінде танытты. Бұл құндылықтар көркем бейнелер арқылы оқырман санасына әсер ететін тәрбиелік тетік қызметін атқарды.

Нәтижесінде діни-ағартушылық бағыт қазақ әдебиетінде руханият пен көркемдік ойдың тоғысуына негіз болды. Аталған бағыт өкілдерінің шығармашылығы ұлттық дүниетанымның қалыптасуына, қоғамдық сананың жетілуіне және мәдени сабақтастықтың сақталуына ықпал етті. Сондықтан бұл ағым қазақ әдебиетінің даму тарихында іргелі рухани-эстетикалық құбылыс ретінде бағаланады (Әбдиманұлы, 2001; 88).

XX ғасырдың екінші жартысында кеңестік билік жүргізген қатаң идеологиялық саясат қазақ әдебиетінің рухани-діни негіздеріне елеулі нұқсан келтірді. Мемлекеттік деңгейде орныққан атеистік ұстаным діни дүниетанымды қоғамдық санадан ығыстыруды көздеп, исламдық құндылықтарға негізделген көркемдік бағыттардың еркін дамуына шектеу қойды. Кеңестік жүйе жағдайында көркем шығармашылық қатаң саяси талаптарға бағындырылып, рухани-діни мазмұндағы ізденістер ресми мәдени кеңістіктен біртіндеп ығыстырылды. Ғалым Б.Кенжебаевтың пікірінше, «социалистік реализм әдісі ұлттық әдебиеттің табиғи даму заңдылығын шектеп, оның мазмұндық еркіндігін тежеді» (Кенжебаев, 1973; 32). Бұл жағдай ғасырлар бойы қалыптасқан діни-ағартушылық дәстүрдің сабақтастығына кері әсерін тигізді.

Сонымен қатар, әдеби процесте діни тақырыптарды ашық көтеру мүмкіндігі күрт төмендеп, қаламгерлер рухани мәселелерді жанама түрде немесе астарлы тәсілдермен ғана бейнелеуге мәжбүр болды. Ғалым З.Қабдолов: «Әдебиет еркіндік жағдайында ғана толық дамиды, ал идеологиялық шектеу оның табиғи болмысын бұзады» деп көрсетеді (Қабдолов, 2002; 68). Бұл тұжырым кеңестік

кезеңдегі әдеби ахуалдың мәнін терең аша түседі. Нәтижесінде имани мазмұндағы шығармашылық тәжірибе ұзақ уақыт бойы бейресми сипат алып, ұлттық әдеби кеңістікте рухани құндылықтардың көрініс табу аясы едәуір тарылды. Кеңестік дәуірде қазақ әдебиетінде рухани мұра мен діни таным мәселелері жүйелі зерттеуден тыс қалды. Соның салдарынан діни-ағартушылық бағыттың дамуы уақытша тоқырауға ұшырап, оның қайта жандану үдерісі тәуелсіздік кезеңімен тығыз байланысты болды.

Тәуелсіздік жылдарынан бастап қазақ қоғамында ұлттық руханияттың жаңғыруына негіз болған түбегейлі мәдени-әлеуметтік өзгерістер жүзеге асты. Бұл кезеңде халықтың тарихи жады, дәстүрлі дүниетанымы мен рухани құндылықтар жүйесі қайта сараланып, ұлттық мәдени кодты жаңғырту үдерісі белсенді сипат алды. Осыған байланысты академик Д. Қамзабекұлы: «Тәуелсіздік дәуірі қазақ руханиятының табиғи арнасын қайта табуына жол ашты» деп атап көрсетеді (Қамзабекұлы, 2009; 36). Соңғы ширек ғасыр көлемінде ұлттық құндылықтар жүйесінің жаңарып, мазмұндық тұрғыдан толықтырылуы әдеби дамуға тікелей ықпал етті. Кеңестік кезеңде шектелген немесе тасада қалған діни-имани мазмұндағы шығармашылық бағыттар тәуелсіздік жағдайында қайта жанданып, көркемдік ізденістердің маңызды арналарының біріне айналды. Ғалым Қ. Мәдібай: «Қазіргі әдебиетте рухани мұраға бетбұрыс пен діни танымға жаңаша көзқарас қалыптасты» деп тұжырымдайды (Мәдібай, 2014; 25). Бұл үрдіс исламдық дүниетанымға негізделген шығармалардың қоғамдық санада өз орнын айқындауына мүмкіндік берді.

Қазіргі қазақ әдебиетінде имани-исламдық бағыттың белсенді көрініс табуы әдеби үдерістегі жетекші тенденциялардың бірі ретінде сипатталады. Бұл бағыт көркем мәтіннің идеялық мазмұнын байытып, рухани-этикалық әлеуетін арттыруға ықпал етті. Зерттеуші Т.Есембеков: «Бүгінгі әдеби процесте рухани құндылықтар көркем ойдың басты тірегіне айналып отыр» деп көрсетеді (Есембеков, 2012; 28). Осы тұрғыдан алғанда, діни-имани сарындағы шығармалар ұлттық әдебиеттің жанрлық жүйесінің жаңаруына да серпін берді. Нәтижесінде қазіргі қазақ әдебиетіндегі діни-рухани мазмұндағы туындылар тек өткен дәстүрдің жалғасы ретінде ғана емес, заманауи рухани сұраныстармен үндескен, көркемдік ізденістердің жаңа деңгейін танытатын бағыт ретінде қалыптасты.

Қазақ әдебиеттану ғылымында діни-аксиологиялық мәселелерді зерттеген ғалымдар қатарында Ә.Қоңыратбаев, Ш.Ыбраев, М.Мырзахметұлы еңбектерін атап өтуге болады. Бұл ғалымдар қазақ поэзиясындағы діни дәстүрдің танымдық

және көркемдік негізін айқындап, оның рухани-мәдени қызметін ашуға мән берген. Мәселен, Ә.Қоңыратбаев діни сарындардың эпостық дәстүрмен сабақтастығын қарастырса, Ш.Ыбраев қазақ дүниетанымындағы мифологиялық-діни мотивтердің мәнін ашып көрсетеді. Ал М.Мырзахметұлы Абай шығармашылығындағы исламдық таным мен моральдық-этикалық қағидалардың көркемдік жүйедегі орнын анықтап берген. Осы зерттеулер қазақ әдебиетінде діни поэтиканың мазмұнын, дүниетанымдық негізін және поэтикалық ерекшеліктерін жүйелі түсіндіруге мүмкіндік берді.

Ақын М. Райымбекұлының өлеңдері ислам өркениеті мен қазақ дүниетанымының тоғысын паш етеді. Оның жырларында Алланың әділеті, тағдырға тәуекел ету, имандылыққа шақыру, рухани арпалыс негізгі құндылық ретінде көрінеді. Ақын кейде заманның азғындауын сынай отырып, құтқарушы күшті иманнан табады. Осы тұрғыдан алғанда, Маралтай поэзиясы діни аксиологияның басты ұстанымдарын әділеттілік, имандылық, рухани жауапкершілік арқылы бейнелейді.

Діни аксиология қазіргі қазақ поэзиясында құндылықтар жүйесін қайта қарауға мүмкіндік береді. А. Елгезектің «Мінәжат» өлеңі мен М. Райымбекұлының поэзиясы діни құндылықтарды көркем бейнелеу арқылы қазақ әдебиетіне жаңа серпін берді. Олардың шығармашылығы арқылы имандылық, тәубе, әділет, рухани тазалық сияқты діни құндылықтар қазақ лирикасының басты тақырыптарының біріне айналды. Сонымен діни аксиология қазақ поэзиясында тек рухани бағдар ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің, тарихи жадтың, рухани тұтастықтың негізгі өзегін құрайтыны анық. Қазіргі қазақ лирикасында діни аксиологиялық бағыттағы шығармалар рухани құндылықтарды жырлаудың маңызды үлгісіне айналып отыр. Солардың бірі – М. Райымбекұлының «Шебер» атты өлеңі. Бұл туындыда жаратылыс әлемі, адам ғұмыры мен табиғаттың тұтастығы Жаратқан Иемен сабақтастықта қарастырылып, құлшылық пен мадақ сипатындағы көркем поэтикалық ой өрбиді. Қазақ поэзиясының тарихында діни-рухани сарындар ерекше орын алады. Жыраулар дәуірінен бастап, А. Құнанбайұлы мен Ш. Құдайбердіұлы шығармашылығында терең философиялық және діни-аксиологиялық идеялар көрініс тапты. Қазіргі қазақ әдебиетінде бұл дәстүр жаңа мазмұнмен жалғасып, адам мен Жаратушы арасындағы рухани байланысты бейнелеудің тың қырларын көрсетіп отыр. Сол бағыттағы көрнекті мысалдың бірі – М. Райымбекұлының «Шебер» өлеңі. Бұл туындыда Аллаға мадақ, жаратылыстың ғажайып үйлесімі мен тұтастығы жырланады. Өлеңнің

басты тақырыбы – Жаратушыға мадақ, шүкіршілік пен сүйіспеншілік. Лирикалық кейіпкер әлемнің барша құбылысын Алланың құдіретімен байланыстырады.

Шетсіз, шексіз ғаламға

Жұлдыз шашып,

Күн қадап...

Ғұмыр берген адамға,

Алла, Сізге – мың мадақ! – деген жолдарда Жаратушының космостық тәртіпті реттеуші күш екені көркем бейнеленеді. Мұндай таным А. Құнанбайұлының «Жаратқан Ие, бір өзіңе сыйындым» деп келетін өлеңдерімен, Ш. Құдайбердіұлының «Мұтылғанның өмірі» шығармасындағы Жаратушыға тағзыммен үндеседі. Сонымен бірге ақын өлеңінде табиғат пен адам болмысы арасындағы үйлесім ерекше поэтикалық өрнекпен бейнеленеді:

Бір ғаламат күй кешіп,

(Жаратқанның жарлығы!)

Тау мен дала үйлесіп,

Теңіз, мұхит – барлығы (Райымбекұлы, 2015; 65).

Бұл жерде діни аксиологияның басты қағидаларының бірі – жаратылыс атаулының біртұтастығы, оның Алланың құдіретін паш ететіндігі айқын көрінеді. Мұндай тұжырым Шәкәрімнің «Жаратушыны табиғат арқылы тану» идеясына сәйкес келеді. Жырда исламдық дүниетанымға тән ұғымдар («Алла», «Жаратқан», «екі дүния») жиі қолданылады:

Екі Дүния есігін

Теңестіріп тұратын – деген өлең жолдары дүниелік және ақыреттік өмірдің тепе-теңдігін көрсетеді. Табиғат суреттері – Құдайдың құдіретінің айғағы:

Қар мен мұзың шекердей,

О, не деген құдырет! – табиғаттың әрбір сұлулығы Құдайдың шеберлігін паш ететін көркем символға айналған (Райымбекұлы, 2015; 47).

Өлеңде құндылықтар иерархиясы төмендегідей анықталады: жоғарғы құндылық – Жаратушы. «Бәрі Сізден көктейді» деген жолдар Жаратушының барша тіршіліктің бастауы екенін білдіреді. Табиғат – Құдайдың айнасы. Әрбір табиғи құбылыс Құдайдың құдіретін бейнелейді. Адамның міндеті – шүкіршілік пен мадақ. «Шебер Алла, разымын» жолдары тәубе ұғымымен байланысты. Бұл жүйе исламдық құндылықтар жүйесіне толық сәйкес келеді. Ақын діни-аксиологиялық ойды жеткізу үшін бірнеше көркемдік құралдарды қолданған: анафора: «Сізге» сөзінің қайталануы мадақтың бағыттылығын күшейтеді,

метафора: «Тас та сөйлеп кетердей» – Құдай назар салған сәтте жансыздың да тірілетінін бейнелейді, табиғат құбылыстары – Құдайдың шеберлігінің көркем айғағы. Туындыда адамзатқа ортақ тәуелділік идеясы айқын көрінеді:

Бүкіл жанды, жансыздар,

Сізге мұқтаж еріксіз! – деген өлең жолдары Жаратушыға тәуелділіктің универсалды сипатын білдіреді (Райымбекұлы, 2015; 15). Ақын тек жеке сезімін емес, бүкіл тіршіліктің ортақ тағдырын бейнелейді. Осылайша М. Райымбекұлының «Шебер» өлеңі – қазақ поэзиясындағы діни-аксиологиялық мазмұнды жалғастыратын көрнекті туынды. Өлеңде Жаратушыға деген мадақ, тәубе, сүйіспеншілік пен ризашылық негізгі идея ретінде алынып, табиғаттың сұлулығы арқылы Құдайдың құдіреті көркем суреттелген. Ақын шығармашылығы А. Құнанбайұлы мен Ш. Құдайбердіұлының дәстүріндегі діни-философиялық ойды жалғастыра отырып, қазіргі қазақ лирикасына жаңа діни-аксиологиялық үн қосты. «Шебер» өлеңі рухани құндылықтарды дәріптеудің эстетикалық әрі діни үлгісі болып табылады.

XXI ғасыр ақындарының шығармашылығында ұлттық рухани дүниетаным, діни құндылықтар мен мифологиялық бейнелер жаңаша сипатта көрініс табуда. Соның бірі – М. Райымбекұлының «Әдилә» өлеңі. Бұл шығармада діни-аксиологиялық құндылықтар, түркілік мифологиялық код және адам болмысының трагедиялық сипаты бір-бірімен сабақтасып жатыр. Өлең тек жеке лирикалық сезімді ғана емес, тұтас ұлттың рухани ахуалын бейнелейтін көркем мәтін болып табылады. Осы ғылыми дәстүрді жалғастыра отырып, қазіргі ақындар шығармашылығынан діни-аксиологиялық мазмұнды байқаймыз. М. Райымбекұлының «Әдилә» атты өлеңінде діни және мифопоэтикалық образдар терең астарлы мағынада беріледі. Өлеңнің алғашқы шумақтарынан-ақ автор «қалың қорым», «екі Ай» бейнелері арқылы дүниенің мәңгілік пен өткіншілік арасындағы философиялық табиғатын көрсетеді:

Уа, Әдилә!

Мынау қалың қорымға

Бір басыма қос Ай қадап кіріп ем...

Сірі деммен серт тайысқан күні мен (Райымбекұлы, 2015; 29).

Бұл жолдарда қорым – өлім мен өткіншіліктің символы, ал екі Ай – бір жағынан аруақ пен тірілер арасындағы байланыс, екінші жағынан космостық үйлесімнің белгісі ретінде қолданылады. Сонымен қатар, Ұмай-Анаға мінәжат ету – түркілік дүниетанымдағы әйел бастау, аналық құдіреттің көрінісі:

Көңілім қап Маралтай мен Құдайға,
Маңдайымда қара сызық Күн, Айға,
«Қарабақ қып сезімімді таптатпа! –
деп мінәжат етпеп пе едім Ұмайға? –

деген өлең шумағында Ұмай Ана қазақтың архаикалық дүниетанымындағы бала жаратушы, отбасы мен ұрпақ қамқоршысы ретінде бейнеленген (Райымбекұлы, 2015; 21). Ақынның Ұмайға жүгінуі – қазіргі замандағы рухани дағдарысқа қарсы дәстүрлі сенім арқылы жауап іздеу. Өлеңде діни құндылықтар адамгершілік пен рух тазалығы ұғымдарымен қатар өрбиді. Мысалы: «Рухымды қан мен сүтке илеп ем» – мұндағы «қан» – құрбандық пен күрестің, «сүт» – мейірім мен тазалықтың символы. Бұл тіркес арқылы ақын адам рухының қалыптасуы күрес пен мейірімнің қос негізінде екенін меңзейді. Құлпытастағы қыз бейнесі де мифопоэтикалық сипатқа ие:

Е, Әдилә, айналайын Әдилә!
Қапелімде шыға келіп нұрдан сіз –
Мұңдана алмас мисыздарды мұңданғыз.
Қара түсті қалампырды құшақтап,
Құлпытастан күліп қарап тұрған қыз, –

деген өлең жолдары бір жағынан мәңгілік махаббаттың, екінші жағынан адам мен әруақ арасындағы символикалық байланыстың көрінісі (Райымбекұлы, 2015; 21).

Ақын М.Райымбекұлының діни поэтикасы қазақ рухани поэзиясының классикалық дәстүрімен, әсіресе А.Құнанбайұлы мен Ш.Құдайбердіұлы қалыптастырған діни-философиялық арнамен өзара үндестік табады. Абайдың «Махаббатпен жаратқан адамзатты» деген тұжырымы мен Шәкәрімнің «Ар ілімі – Алланың жолы» қағидасы имандылықты адам болмысының өзегі ретінде тануға негізделген. Бұл идеялар қазақ поэзиясында адам мен Жаратушы арасындағы рухани байланысты терең пайымдаудың көркемдік үлгісі болып қалыптасты. Аталған дәстүрді жалғастыра отырып, М. Райымбекұлы діни-рухани мазмұнды қазіргі заман талаптарына сай жаңаша көркемдік жүйеде ұсынады. Ақын шығармашылығында исламдық дүниетаным ұлттық мифологиямен, көне түркілік таныммен және архетиптік бейнелермен сабақтасып, өзіндік поэтикалық өрнек қалыптастырады. Егер А. Құнанбайұлы мен Ш. Құдайбердіұлы поэзиясында Аллаға мадақ тікелей сипатта көрінсе, М. Райымбекұлы шығармаларында Жаратушы ұғымы Ұмай-Ана, аруақ, табиғат, аспан әлемі секілді символдық

бейнелер арқылы көркемделеді. Бұл ерекшелік қазіргі қазақ поэзиясындағы діни-аксиологиялық ізденістердің жаңа бағытын айқындайды.

Ақынның «Әдилә» өлеңі діни-аксиологиялық тұрғыдан алғанда, дәстүрлі рухани таным мен заманауи адам болмысының өзара тоғысуын бейнелейтін маңызды туынды болып табылады. Өлеңде Ұмай-Ана, Ай бейнесі, қан мен сүт символикасы, құлпытастағы қыз образы сияқты мифопоэтикалық элементтер арқылы рухани дағдарыс мәселесі көркемдік деңгейде ашылады. Бұл бейнелер адам жанының тазалығын сақтау, имандылық пен адамдық болмысты жоғалтпау идеяларымен астасып, терең философиялық мазмұнға ие болады. Аталған поэтикалық жүйе қазақ әдебиетінде көне дүниетаным мен исламдық сенімнің синкреттік бірлігін көрсететін көркемдік құбылыс ретінде бағаланады. Мұндай синтез ұлттық әдеби ойлаудың тарихи сабақтастығын қамтамасыз етіп, рухани құндылықтардың жаңаша қырынан танылуына мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, М.Райымбекұлы поэзиясы дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімді тоғысуының көрнекті үлгісі болып табылады. Қазақ әдебиетінде діни-рухани тақырып ежелден маңызды орын алып келеді. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегінде исламдық құндылықтар мен сопылық таным жүйелі түрде насихатталса, А.Құнанбайұлы мен Ш.Құдайбердіұлы шығармаларында иман мен адамгершілік мәселелері терең философиялық деңгейде көрініс тапты. Аталған рухани дәстүр қазіргі қазақ поэзиясында жаңаша мазмұнмен жалғасып, М.Райымбекұлы шығармашылығында көркемдік тұрғыдан жаңғыртылып отыр.

Қазіргі қазақ поэзиясында діни-рухани дәстүрді жаңаша көркемдік деңгейде жалғастырып келе жатқан ақындардың бірі – А.Елгезек. Оның шығармашылығында діни аксиология заманауи поэтикалық ізденістермен ұштасып, адам болмысының ішкі рухани әлемін терең бейнелеуге бағытталады. Ақын поэзиясында Жаратушы мен адам арасындағы рухани байланыс лирикалық ойдың басты өзегіне айналып, көркемдік жүйенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде көрініс табады. А.Елгезектің «Мінәжат» өлеңі қазіргі қазақ поэзиясында діни-аксиологиялық бағыттың айқын көрінісі болып саналатын туындылардың қатарынан орын алады. Аталған шығармада Жаратушыға сырласу, ішкі жан әлемін тазарту, пенденің өз әлсіздігін мойындау және рухани кемелденуге ұмтылу мәселелері көркемдік тұрғыдан терең ашылады. Лирикалық кейіпкер күнәдан арылуға, тәубеге келуге, рухани тұтастыққа жетуге ұмтылып, пенделік пен имандылық арасындағы ішкі арпалысты бастан кешіреді. Өлеңде Жаратушыға мойынсұну, рухани үйлесімге қол жеткізу, адам болмысының ішкі тазалығын

сақтау басты құндылықтар ретінде танылады. Ақын жалған материалдық құндылықтарды терістей отырып, адамды рухани жаңғыруға, имандылық жолына бет бұруға үндейді. Бұл көркемдік ұстаным діни аксиологиядағы «рухани құтқарылу» категориясының поэтикалық тұрғыдан жүзеге асуымен сабақтас.

«Мінәжат» ұғымының өзі Жаратушыға жалбарыну, жан сырын ақтару, рухани тілектестікті білдіру мағынасын қамтиды. Өлеңнің коронавирус пандемиясы кезеңінде жазылуы оның идеялық мазмұнын тереңдете түседі. Аталған тарихи-әлеуметтік жағдай адамзаттың әлсіздігін, тіршіліктің өткіншілігін және өмірдің нәзік тепе-теңдігін айқын көрсеткен кезең болды. Осындай сын сағатта ақын адам баласын имандылыққа, мейірімділікке, сабыр мен тәуекелге шақырып, Құдайға деген сенімді рухани тірек ретінде ұсынады. Осылайша, А.Елгезектің «Мінәжат» өлеңі қазіргі қазақ лирикасында діни-аксиологиялық ойлаудың заманауи көрінісін танытып, рухани құндылықтарды көркемдік тұрғыдан игерудің маңызды үлгісі ретінде бағаланады. Туындыда жеке тұлғаның ішкі жан әлемі мен қоғамдық дағдарыс жағдайындағы рухани жауапкершілік өзара сабақтастықта бейнеленіп, ұлттық поэзиядағы рухани ізденістердің жаңа деңгейін көрсетеді.

Тұра берсін жерім аман, тауым да аман,

Аман жүрсін досым да, жауым да аман.

Адам түгіл, шөптер мен жәндіктердің

Қиналғанын сезіну – ауыр маған..., (Елгезек, 2009; 46) – деген өлең жолдары исламдағы кісілік пен мейірім құндылығын паш етеді. Діни аксиология тұрғысынан әрбір жаратылыс иесі – Алланың аманаты. Ақынның жанашырлығы тек адамға ғана емес, бүкіл жаратылысқа бағытталғаны – құндылықтардың тұтастығын көрсетеді.

Көңілім бар ешкімге тарылмаған,

Аман болсын жат адам, бауыр да аман,

Адам түгіл, тұп-тұнық мына аспаннан,

Жұлдыз ағып құласа – ауыр маған... (Елгезек, 2009; 46) – бұл тұста діни құндылықтардың бірі – кеңшілік пен кешірімділік көрініс тапқан. Құранда «Жақсы мен жаман тең болмайды. Жамандықты ең көркем түрде қайтар» делінген (Фуссилат, 34). Ақын дәл осы қағиданы ұстанып, жауға да, жатқа да амандық тілейді.

Шаршасам да қуатты дауылдардан,

Жауындардан беймезгіл сауылдаған.

Бәріне де көнер ем, тек сәбидің,

Жаутаңдаса жанары – ауыр маған..... (Елгезек, 2009; 64).

Сәбидің көзқарасы – пәктік пен үміттің нышаны. Исламда бала – пәктіктің бейнесі, күнәсіздіктің символы. Ақын үшін ең ауыр нәрсе – сол тазалыққа қаяу түсуі. Бұл діни аксиологиядағы пәктік пен мейірім құндылығын айқындайды.

Бір адамның өлгенін естіп қалу –

Өзім өліп қалғаннан ауыр маған...—

деген жолдар адам өмірінің қасиеттілігіне деген сенімді білдіреді (Елгезек, 2009; 46). Ислам ілімінде бір адамды құтқару – бүкіл адамзатты құтқарумен тең (Мәида, 32). Ақын дәл осы діни құндылықты поэтикалық тілмен жеткізген.

Далам да аман тұрса екен, бауым да аман,

Қалам да аман тұрса екен, ауыл да аман...

Бұл жерде туған жер, ел, отбасы – бәрі де Жаратушыдан тіленетін аманат ретінде көрінеді. Ұлттық бірлік пен ауылдың амандығы – исламдағы умма (қауым) түсінігімен үндеседі.

Өткереді не зұлмат, құйынды адам,

Елім аман болсыншы, үйім де аман.

Мына сұлу ғаламды сақта, Құдай,

Сол болсыншы беретін сыйың маған! (Елгезек, 2009; 45)

Өлеңнің соңында діни аксиологияның ең басты құндылығы – тәуекел мен Аллаға сыйыну анық көрінеді. Ақын бүкіл ғаламның амандығын тілей отырып, Жаратушыдан қорғау сұрайды. Бұл тұста дұға-тілектің мәні ерекше айқындалады.

Ақберен Елгезектің «Мінәжат» өлеңі діни аксиология тұрғысынан – мейірім, имандылық, пәктік, адам өмірінің қасиеттілігі, ұлттық тұтастық және Жаратушыға тәуекел ету секілді құндылықтарды көркем бейнелеген туынды. Коронавирус кезеңінде жазылуы оның мәнін арттыра түседі: өлең тек жеке адамның жалбарынуы емес, бүкіл адамзатқа ортақ құндылықтарды дәріптеген поэтикалық дұғаға айналады. «Сансыз ғаламнан тұратын...» атты өлеңінде ақын Ғарыш пен адам, отбасы мен табиғат арасындағы тұтастықты ашады.

Сансыз ғаламнан тұратын

шексіз Ғарыш – бір атом.

Мейірбан менің Тәңірім,

Өзі – Ғалым, Өзі – Ақын.

Сыбызғы тартса иесі,

өмірдің тәтті күйі осы.

Отбасы сынды тіршілік –
ортақ ғалам жүйесі (Елгезек, 2009; 64).

Ақын Тәңірді әрі «Ғалым», әрі «Ақын» деп сипаттап, жаратылысты өнер туындысы ретінде көреді. Бұл діни-метафизикалық көзқарас әлемді «Гүл-Ғалам» – «Ұлы Тәңірдің портреті» ретінде тануға әкеледі. Сондай-ақ, өлеңде өзін «Ұлы Нұрдың ұшқыны» санауы сопылық дәстүрдегі «адам – Хақтың сәулесі» қағидасын еске түсіреді. Бұл тұста А. Елгезек поэзиясы ұлттық сопылық дүниетанымды жаңаша пайымдаумен ерекшеленеді.

Ақын А. Елгезектің шығармалары сопылық дәстүрді еске түсіргенімен, оларды қазіргі заман адамына лайықтап жеткізеді. Егер Қожа Ахмет Ясауи иман жолын хикметтер арқылы уағыздаса, А.Елгезек оны постсекулярлық қоғам жағдайында көркем бейнелер арқылы жеткізеді. Бұл – діни аксиологияның қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңғыруы. Сонымен қатар ақын шығармашылығы әлемдік әдеби дәстүрмен де үндес. Мысалы, Т.С. Элиоттың «Полые люди» поэмасындағы құндылықсыздыққа қарсы А. Елгезек ұлттық рухани құндылықтарды алға шығарады. Ақын шығармашылығы қазіргі қазақ поэзиясындағы діни аксиологияның айқын үлгісі болып табылады. Оның өлеңдерінде адам, табиғат, ғалам біртұтас құндылықтар жүйесінде қарастырылады. Ақынның «Мінәжат» өлеңі пандемия дәуіріндегі діни-гуманистік жауап болса, «Сансыз ғаламнан тұратын...» туындысы ғалам мен адам тұтастығын діни-метафизикалық деңгейде паш етеді.

Ақынның «Ғайсаның монологі» атты поэтикалық туындысы – христиандық діни дәстүрден алынған бейнені пайдалана отырып, жалпыадамзаттық рухани құндылықтар туралы толғаныс жасайды (Елгезек, 2009; 146). Өлеңнің идеялық өзегі – адамзаттың күнәсі, пайғамбарлық миссия, құрбандық пен рухани азапты бейнелеу арқылы Жаратушы мен пенде арасындағы күрделі қатынасты көркем көрсету. Өлеңде діни құндылықтардың басты мотиві ретінде Ғайса пайғамбардың (Иса Мәсіхтің) бейнесі алынады. Ақынның лирикалық кейіпкері пайғамбардың атынан сөйлей отырып, адамзат тарихындағы күнә мен тәубе, азап пен үміт мәселелерін көтереді.

Жалғап тұрған Жер мен Көктің арасын
Қайран жалған, қайда кетіп барасың?..
Тәңір көктен жібергенде қайтарып,
Тозаң болып мені қарсы аласың!
Адамзаттың күнәсіне мұңданып,

Ажалыммен жүз ойнағам шыңдалып.

Іңір кіре Ібіліспен жолығып,

Екі кеште ке ткендеймін жынданып, –

деген жолдарда Ғайсаның миссиясы – аспан мен жер арасындағы дәнекерлік идеясы көрініс табады (Елгезек, 2009; 56). Бұл исламдық дүниетанымдағы пайғамбарлық қызметтің мәнімен де үндес. Ақынның суреттеуінде Ғайсаның азабы тек жеке тағдырлық сипатқа ие емес, ол жалпы адамзаттық күнәнің ауыртпалығын арқалаған әмбебап құбылыс ретінде беріледі:

Адамзаттың күнәсіне мұнданып,

Ажалыммен жүз ойнағам шыңдалып (Елгезек, 2009; 45).

Мұнда христиандық теологиядағы «құрбандық арқылы құтқару» концептісі қазақ поэзиясының тілінде көрініс тапқан. Өлеңнің келесі бөліктерінде Ғайсаның жан қиналысы арқылы діни-этикалық сұрақтар қойылады:

Қимаймын деп көк отына тамұқтың,

Адамзаттың қамын ойлап, қамықтым, –

деп пайғамбардың өз еркінен тыс адамзат үшін құрбандыққа баруы, сонымен қатар, оның адамдық болмысының қайшылығын көрсетеді (Елгезек, 2009; 57). Ақын пайғамбарды абсолютті киелі тұлға ретінде ғана емес, сонымен бірге пенделік әлсіздіктері бар бейне ретінде де береді. Бұл тәсіл арқылы діни мәтіндердегі канондық бейне поэтикалық тұрғыдан жаңаша қырынан ашылады.

Сездің бе сен, бір ләззатқа шөлдедім,

Бұл өмірде бір қуаныш бер дедім.

Қайғысы да, наласы да адамның

Кешір мені, сенің ғана ермегің.

Жалғыз қалдым, ажал жақын төрімнен,

Жарық жалған қараңғы екен көрімнен.

Жүрек емес, тамырларым жарылып,

Ұшар ертең жаным тәннен бөлінген, – деген жолдары Ғайсаның пайғамбарлық миссиядан бөлек, қарапайым адам ретіндегі жан айқайын білдіреді (Елгезек, 2009; 56). Мұндай интерпретация ақынның діни құндылықтарды өмірлік-философиялық категориялармен байланыстыра талдауға ұмтылысын көрсетеді. Өлеңнің негізгі пафосы – адамзат пен Жаратушы арасындағы байланыстың трагедиялық сипатын ашу. Ақын Ғайса бейнесі арқылы адалдық, құрбандық, тәубе, мейірім, кешірім сынды діни-аксиологиялық құндылықтарды алға тартады.

Уа, Жаратқан, босат мына айшықтан
Өзім үшін бір сәт өмір сүруге.
Бұл қорлыққа келер кімнің көңгісі,
Жанбай жатып келер кімнің сөңгісі,
Қасіретімнің құпиясын аңдасаң,
Көкке көз тік...

Сұлбам – сұрақ белгісі! – деген жолдар пенденің еркіндікке, бостандыққа деген ұмтылысын білдіреді (Елгезек, 2009; 58). Бұл діни поэзиядағы мәңгілік дилемма – Құдай еркі мен адам еркінің арақатынасына қатысты сұрақтарды қозғайды.

Ақын А. Елгезектің «Ғайсаның монологі» – қазақ поэзиясындағы діни-философиялық ізденістердің бірегей үлгісі. Өлеңде христиандық діни бейнелер ұлттық поэзия тілінде қайта өріліп, жалпыадамзаттық рухани мәселелерді көтереді. Ақын пайғамбардың монологі арқылы адамзаттың күнә мен тәубе, азап пен мейірім, пенделік пен киелілік арасындағы күрделі қарым-қатынасын бейнелейді. Осылайша шығарманың көркемдік-идеялық мәні діни-аксиологиялық құндылықтарды қазіргі заман поэзиясының кеңістігіне енгізумен айқындалады.

Қазіргі қазақ әдебиетінде діни-аксиологиялық құндылықтар мәселесі маңызды орын алуда. Әсіресе, түркілік мифтік таным мен дәстүрлі діни түсініктердің қазіргі поэзияда қайта жаңғыруы ұлттық рухани болмыстың өзегін айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, А. Елгезектің «Жүгіну» атты өлеңде Ұмай-Ана мен Көк Тәңір бейнелері арқылы бүгінгі қазақ қоғамындағы рухани дағдарыс пен құндылықтық өзгерістер бейнеленеді. Бұл мақалада өлең діни-аксиологиялық тұрғыдан талданады. Өлеңде көне түркі мифологиясының басты кейіпкерлері – Ұмай-Ана мен Көк Тәңір бейнелері қазіргі заманның рухани ахуалымен астастырыла бейнеленеді. Ақын:

Ұмай-Ана!
Көк Тәңірді көрдің бе?
Біздің жақта азғындаған күй мынау,
Көк Түріктің рухы өшкен заман бұл,
Кеңірдегін кеміреді қылбұрау.
Көкжалдықтан айырылған бір ағам
Төбет құсап тағып апты қарғыбау...—

деп, дәстүрлі мифтік кейіпкерге жүгіну арқылы қоғамның рухани күйін сипаттайды (Елгезек, 2009; 98). Ұмай-Ана – аналық символ, береке бастауы, ал

Көк Тәңір – жоғары күш, әділеттің символы. Бұл бейнелер арқылы ақын ұлттың түпсанасындағы киелі ұғымдарды жаңғыртып отыр. Өлеңде діни сенімнің әлсіреуі мен рухани құндылықтардың жоғалуы өткір сипатталады: Көкке қарап жылауды да ұмыттық», «Көп Түрігің көпқұдайшыл боп алды» деген жолдар қазақ қоғамындағы имансыздық пен құндылық дағдарысын айқын бейнелейді. Бұл тұста ақын сенімнің әлсіреуін ұлттың болашағына төнген қатер ретінде көрсетеді. Ақын өлеңінде бабалар рухы мен тарихи жады ерекше орын алады.

Ұмай-Ана!

Көк Тәңірді көрдің бе?

Бабаларымыз тітіреткен жаһанды!

Бізден қашан қыңқыл-қыңсыл жоғалар?..

Атқа қонып, белден буған шапанды,

Құшағына паналатқан Отанды

Бір бабамды елестетем, ағалар! –

деген өлең жолдары өткеннің ерлік дәстүріне сілтеме (Елгезек, 2009; 98).

Мұнда ақын ұлттық жадыны сақтаудың маңыздылығын көрсетеді. Бұл ой Ш. Құдайбердіұлының: «Тарихи адамды тану – рухани кемелденудің жолы» деген тұжырымымен сабақтас (Құдайбердіұлы, 1912; 53). Өлеңнің жалпы сарыны – қоғамдағы құндылықтық құлдырауға қарсылық, ұлттық тектілікті сақтауға шақыру.

Ұмай-Ана!

Көк Тәңірді көрдің бе?

Бабаларымыз тітіреткен жаһанды!

Бізден қашан қыңқыл-қыңсыл жоғалар?..

Атқа қонып, белден буған шапанды,

Құшағына паналатқан Отанды

Бір бабамды елестетем, ағалар! – деген өлең шумағында ақын көне түркілік дүниетаным мен исламдық рухани ізденісті ұштастыра отырып, қазіргі адамзаттың рухани күйзелісін көркемдік тұрғыдан бейнелейді. Шумақтың алғашқы жолындағы «Ұмай-Ана!» сөзі түркі мифологиясындағы аналық бастау, қорғаушы рух, ұрпақтың қамқоршысы ретіндегі сакралды бейнені еске түсіреді. Ұмай бейнесі – түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында өмір мен берекенің, рухани тазалықтың символы. Ақын осы архетиптік образды қолдану арқылы ұлттық рухани жадқа, тарихи-мәдени негіздерге сүйенеді.

Келесі жолдағы «Көк Тәңірді көрдің бе?» деген риторикалық сұрақ көне тәңірлік сенім жүйесіне тікелей сілтеме жасайды. Көк Тәңір – түркі дүниетанымындағы жоғарғы құдірет, ғарыштық тәртіп пен әділеттің кепілі. Бұл сұрақ лирикалық кейіпкердің рухани ізденісін, Жаратушыны тануға деген ұмтылысын білдіреді. Сонымен қатар, бұл жол қазіргі адамның сакралды кеңістіктен алыстап, рухани бағдарынан айрылып бара жатқанын да меңзейді.

Көкке қарап ұлуды да доғардық,

Қыңсылап кеп тығыламыз әркімге, –

деген жолдарда адам баласының Жаратушыға тікелей жалбарыну қабілетін жоғалтып, рухани тәуелсіздігінен айырылғаны бейнеленеді. «Көкке қарап ұлу» тіркесі – көне дәуірден келе жатқан құлшылық, дұға ету, тәуекел ету ұғымдарының көркем баламасы. Ал «әркімге тығылу» – адамның Жаратушыдан гөрі пендеге сүйенуге бейімделгенін, рухани әлсіздігін білдіретін символдық образ. «Мың бүгілген белімізге обал-ды» жолы ұлттық рухтың, халықтың намыстың күйреуін меңзейді. Мұндағы «бүгілген бел» – рухани тәуелділіктің, тарихи езгінің, моральдық қажудың көркем бейнесі. Ақын бұл арқылы рухани еркіндігін жоғалтқан ұлттың трагедиялық жағдайын көрсетеді. «Көк Түрігім өз ішінде өртенген» деген тармақта көне түркі өркениетінің рухани мұрагері болған қазіргі ұрпақтың ішкі дағдарысы көрініс табады. «Өз ішінде өртену» – рухани күйзеліс, сенім дағдарысы, ішкі қайшылықтың символы. Бұл жол ұлттың сыртқы жаудан емес, ішкі рухани әлсіздіктен зардап шегіп отырғанын аңғартады.

Соңғы жолдағы «Көп Түрігің көпқұдайшыл боп алды» деген тіркес діни-аксиологиялық тұрғыдан аса маңызды мәнге ие. Мұнда ақын қазіргі қоғамдағы құндылықтар жүйесінің бытыраңқылығын сынға алады. «Көпқұдайшыл» ұғымы тек діни мағынада емес, рухани тұрақсыздықтың, жалған идеалдарға табынудың символы ретінде қолданылады. Бұл — адамның бір Жаратушыға емес, дүниелік мүддеге, материалдық құндылықтарға, әртүрлі идеологияларға тәуелді болып қалғанын меңзейтін көркем бейне.

Өлең соңында:

Ұмай-Ана!

Көк Тәңірді көрдің бе?

Тербетегін рухымызды қолға алып,

Бізді мүлде ұмытқан ба ол ғаріп?

Күдер үзіп кетті ме екен біздерден?

Бұл жалғанда бәрі қазір өзгерген,

Бір мейірім іздеп жүрміз, алданып,

Сөніп қалған көздерден...

Ұмай-Ана!

Көк Тәңірге сәлем айт! –

деген жолдар үміт пен рухани қайта өрлеуге сенімнің белгісі ретінде беріледі (Елгезек, 2009; 98).

Қорытындылай келгенде, А. Елгезектің «Жүгіну» өлеңі – қазіргі қазақ қоғамындағы рухани құндылықтардың дағдарысын көне түркілік мифтік бейнелер арқылы жеткізген көркем туынды. Ұмай-Ана мен Көк Тәңір бейнесі өткен мен бүгінді байланыстыратын рухани көпір іспетті. Ақын жырында ұлттық жадыны жаңғырту, рухани тазару, тектілікке қайта оралу идеялары айқын көрініс табады. Бұл өлеңді діни-аксиологиялық тұрғыдан талдау қазіргі қазақ әдебиетінде рухани құндылықтардың жаңғыруын айғақтайды. Қазақтың қазіргі поэзиясындағы діни-аксиологиялық сарындар дәстүрлі рухани құндылықтар мен заманауи адамзаттық мәселелерді ұштастыра отырып, жаңа көркемдік өрнек тудырады. Ақын М. Райымбекұлының «Шебер» және А. Елгезектің «Жүгіну» өлеңдерінде Жаратушыға мадақ айту дәстүрі (хамд жанры) мен түркілік мифопоэтикалық символдар (Көк Тәңір, Ұмай-Ана, ай, күн) тоғысады. Ақын Алланың құдіретін табиғаттағы үйлесім, ғаламдағы жаратылыс арқылы таниды. Бұл сарындар Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», Ш.Құдайбердіұлының «Үш анығымен» үндесіп, қазақ руханиятындағы діни-философиялық сабақтастықты паш етеді.

Жоғарыда аталған А. Елгезектің «Ғайсаның монологі» өлеңінде христиандық миф пен жалпы адамзаттық қасірет тоғысып, Иса пайғамбардың аузымен адам мен Құдай арасындағы күрделі диалог көрініс табады. Мұнда діни-аксиологиялық мән – құрбандық, сабыр, күнәдан арылу категорияларымен сабақтас. Бұл шығармашылық әдіс Абайдағы «қоғамдық әділетсіздікке қарсылық» пен Ш.Құдайбердіұлының «ар-ұждан философиясына» жақын. М. Райымбекұлының «Әдилә» өлеңінде діни бейнелер мен ұлттық мифологиялық код астасып, рухани құндылықтардың жоғалуы, адам болмысының трагедиясы көркем суреттеледі. Мұнда «қан мен сүт», «құлпытастағы қыз», «Ұмайға мінәжат» секілді символдар арқылы ұлттық дүниетанымдағы діни-аксиологиялық өлшем жаңа сипатта ашылады. Осы тарауда талданған өлеңдердегі діни-аксиологиялық поэтика қазақ әдебиетінің дәстүрлі негізін (исламдық құндылықтар, сопылық сарын, түркілік миф) сақтай отырып, қазіргі заманның

рухани дағдарысын бейнелейді. Акындар поэзиясында діни құндылықтар имандылық, ар-ождан, рух тазалығы, адамзаттық мұраттармен астасып, ұлттық рухани жаңғыруға қызмет етеді. Қорытындылай келе, қазіргі қазақ поэзиясында діни-аксиологиялық сарындар тек діни танымды ғана емес, ұлттық болмыстың, тарихи жадының және адамзаттық құндылықтардың тұтастығын айқындайтын маңызды көркемдік-идеялық арнаға айналды. М. Райымбекұлының «Әдилә» мен «Шебер» өлеңдерінде көне мифологиялық таным мен исламдық сенімнің синтезі арқылы рухани тұтастық идеясы көрініс тапса, А. Елгезектің «Мінәжат», «Ғайсаның монологы», «Жүгіну» шығармаларында адам мен Құдай арасындағы тікелей рухани диалог поэтикалық кеңістіктің негізгі құрылымдық элементіне айналады. Бұл туындыларда лирикалық кейіпкердің ішкі жан арпалысы, тәубеге келуі, рухани жаңғыруға ұмтылысы көркемдік тұрғыдан терең ашылады. Нәтижесінде аталған шығармалар қазіргі қазақ поэзиясында діни аксиологияның көркемдік әлеуетін кеңейтіп, рухани-этикалық құндылықтардың жаңаша пайымдалуына мүмкіндік береді. Бұл поэтикалық жүйе ұлттық тарихи жадты жаңғыртуға, мәдени сабақтастықты сақтауға және рухани тұтастықты нығайтуға бағытталған маңызды әдеби-эстетикалық құбылыс ретінде бағаланады. Осы тұрғыдан алғанда, М. Райымбекұлы мен А. Елгезек шығармашылығы қазіргі қазақ лирикасында діни-аксиологиялық бағыттың қалыптасуы мен дамуында шешуші рөл атқарып, ұлттық поэзияның рухани-идеялық мазмұнын тереңдеткен көрнекті көркемдік феномен ретінде танылады.

Кесте 4. Тәуелсіздік кезеңі поэзиясындағы діни-аксиологиялық бағыттар

Бағыты / Тақырыбы	Аксиологиялық мәні (Құндылығы)	Өкілдері мен көркемдік нышандары
1	2	3
Тәуһид және Жаратушыға мінәжат	Алланың бірлігін тану, Тәуелсіздікті Құдайдың сыйы ретінде бағалау.	Темірхан Медетбек, Ұлықбек Есдәулет. Өлеңдерінде "Жаратушы", "Хақ", "Ие" бейнелері арқылы рухани тіректі іздеу басым.
Тәубе мен Тазару (Истиғфар)	Атеистік кезеңдегі рухани бостық үшін өкіну, жанды күнәдан арылту.	Жұматай Жақыпбаев, Мейірхан Ақдәулетұлы. Өткеннің қателігін саралап, имандылыққа бет бұру мотиві.

4-кестенің жалғасы

1	2	3
Дәстүрлі Ислам мен Сопылық таным	Ясауи жолы, "Хәкім Абай" мектебі, жүрек тазалығы (ихсан).	Светқали Нұржан, Тыныштықбек Әбдікәкімұлы. Мистикалық сарын, "Кемел адам" концепциясы, рәміздер мен метафоралар.
Этикалық-моральдық құндылықтар	Ар-ұят, обал-сауап, атананы қадірлеу, нәпсімен күрес.	Ғалым Жайлыбай, Бауыржан Жақып. Шариғат пен әдептің ұштасуы, қоғамдағы рухани деградацияны сынау.
Эсхатологиялық сарын (Ақырет)	Өмірдің өткіншілігін сезіну, о дүние алдындағы жауапкершілік.	Есенғали Раушанов, Қазыбек Иса. Фәни мен бақидың аражігін ашу, өлім мен қайта тірілу философиясы.

Тәуелсіздік поэзиясындағы діни құндылықтарды зерттегенде мына үш деңгейді ескеру қажет:

Интеллектуалдық деңгей: Дін — білім мен философия ретінде (Т. Әбдікәкімұлы).

Эмоционалдық деңгей: Дін — сағыныш пен сенім ретінде (С. Нұржан).

Әлеуметтік деңгей: Дін — қоғамды түзетуші күш ретінде (М. Ақдәулетұлы).

Тәуелсіздік кезеңіндегі діни аксиология — бұл қазақ поэзиясының эстетикалық нысанасы ғана емес, ұлттың өзін-өзі тануы мен ішкі тұтастығын сақтаудың құралына айналды.

Екінші бөлім бойынша тұжырым

Қазіргі қазақ лирикасы — ұлттық поэзияның дәстүрі мен жаңа заман ағымындағы көркемдік-эстетикалық ізденістерді тоғыстырған құбылыс. XX ғ. соңы мен XXI ғ. алғашқы ширегінде қалыптасқан әдеби үдеріс қоғамдағы саяси-әлеуметтік өзгерістермен, тәуелсіздік рухымен, жаһандану ықпалымен және этномәдени жадты жаңғырту үрдістерімен тығыз байланысты дамыды. Бұл кезеңдегі лирикалық поэзияның басты ерекшелігі — жеке тұлғаның ішкі әлемін, ұлттық болмысты және заман тынысын үйлестіре жырлауы. Тарауда

«алтынкөпірліктер» деп аталған буынның шығармашылығы талданды. М. Райымбек, Ө. Балқыбек, Б. Бабажанұлы, Т. Ешен, Д. Берікқажы, Т. Толқынқызы, Е. Алаштуған, т.б. ақындардың жаңаша жазу мәнері, еркін ойлау, формалық ізденістері қазіргі лириканың басты сипаттарын айқындайтыны сипатталды. Ақындар классикалық дәстүрді сақтай отырып, жаңа ырғақтық жүйелерді, постмодернистік тәсілдерді, метафоралық символиканы кеңінен қолданғаны зерделенді. Сөйтіп қазақ поэзиясында әлемдік әдеби тәжірибеге жақындасу үрдісі айқындалды.

Қазақтың тарихы, ұлттық дәстүрлері, тілдік-мәдени бейнелері қазіргі лириканың рухани арқауына айналды. Ақындар этнографиялық ұғымдарды, салт-дәстүрлік белгілерді, архетиптік образдарды (жер, ел, ана, дала, жылқы, т.б.) жаңа контексте жырлады. Бұл – ұлттық болмыстың қазіргі поэзияда жаңғыра әрі заманауи мазмұнмен толыға бейнеленгенін Ө.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек шығармашылығы арқылы сараланды. Заманауи ақындар шығармашылығында тәуелсіздіктің құндылығы, еркіндік идеясы, ұлттық бірлік пен адамгершілік мұраттары алдыңғы орынға шықты. Поэзияда қоғамды әділет, еркіндік, рухани жаңғыру қағидаттарына үндеу байқалады. Сонымен қатар қазақ ақындарының өлеңдерінде жалпыадамзаттық құндылықтар – махаббат, ізгілік, мейірім, сенім, ар-намыс тақырыптары айрықша көркемдікпен көрініс тапты.

Жүргізілген талдаулар нәтижесінде М.Райымбекұлы мен А.Елгезек поэзиясындағы діни-аксиологиялық ізденістер қазіргі қазақ лирикасындағы рухани жаңғыру үдерісінің көркемдік көрінісі ретінде айқындалды. Ақындардың «Әдилә», «Шебер», «Мінәжат», «Ғайсаның монологы», «Жүгіну» сияқты шығармаларында адам мен Жаратушы арасындағы рухани байланыс, имандылық пен адамгершілік мәселелері, рухани тазалыққа ұмтылу идеясы негізгі көркемдік өзекке айналған. Аталған туындыларда исламдық дүниетаным, көне түркілік мифологиялық таным және ұлттық рухани дәстүр синкреттік сипатта тоғысып, жаңа поэтикалық жүйе қалыптастырады. М. Райымбекұлы поэзиясында Ұмай-Ана, табиғат, аруақ, ғарыштық кеңістік секілді архетиптік бейнелер арқылы Жаратушы ұғымы астарлы түрде танытылса, А.Елгезек шығармаларында мінәжат, тәубе, жалбарыну, рухани тазару мотивтері тікелей көркемдік нысанға айналады. Бұл ерекшелік екі ақынның діни поэтикадағы өзіндік қолтаңбасын айқындайды. Сонымен қатар, зерттелген шығармаларда рухани дағдарыс, сенімнің әлсіреуі, құндылықтар жүйесінің өзгеруі сияқты заманауи мәселелер терең философиялық деңгейде пайымдалады. Ақындар жеке тұлғаның ішкі әлеміндегі қайшылықтарды,

пенделік пен руханилық арасындағы күресті көркем бейнелер арқылы бейнелей отырып, оқырманды рухани жауапкершілікке, имандылыққа және өзін-өзі тануға үндейді.

Қазіргі қазақ лирикасы — дәстүр мен жаңашылдықтың, ұлттық пен ғаламдықтың, тарихи сана мен заманауи ойлау жүйесінің синтезін көрсететін құбылыс. Ол тәуелсіздік дәуіріндегі қоғамның рухани-мәдени даму көріністерін, этномәдени болмысын және аксиологиялық бағдарларын бейнелеп, қазақ әдебиетінің жаңа кезеңін айқындайды.

ІІІ ТАРАУ. ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСНАМАСЫ

3.1 Зерттеудің жоспары мен дизайны

«Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясы» тақырыбындағы зерттеу жұмысының әдіснамалық дизайны пәнаралық сипатқа ие. Зерттеудің жоспары әдебиеттану, мәдениеттану және когнитивтік лингвистиканың түйіскен жеріндегі заманауи парадигмаларға негізделген.

Зерттеу сапалық әдіснамаға негізделген. Дизайн түрі — интерпретативті-сипаттамалық және теориялық-модельдеу.

Теориялық-концептуалдық кезең: «Ментальділік», «діл», «концепт» ұғымдарының философиялық және әдебиеттанулық негіздерін саралау. Мұнда Ю. Лотманның семиосфера теориясы мен М. Бахтиннің диалогизм қағидалары негізгі бағдар ретінде алынады. «Ментальділік», «концепт», «ұлттық код» ұғымдарының филологиялық аспектілері жүйеленді. Жоғарыда айтылғандай, бұл терминдер салааралық тұрғыдан зерттеліп, анықтамалар мен түсініктемелер берілген. Терминдердің түрлі салаларда қолданылуын кесте арқылы былай көрсетуге болады.

Кесте 5. Терминдердің жеке сипаттамасы

Термин	Тіл тұрғысынан	Әдебиет тұрғысынан	Тарих тұрғысынан
1	2	3	4
Ментальділік	Тілдік тұлғаның сөйлеу мәнері мен әлемді қабылдау тәсілі	Шығармадағы авторлық және кейіпкерлік дүниетаным деңгейі	Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан психологиялық бейнесі
Концепт	Сөздің мағыналы қабатындағы мәдени ақпарат (мысалы, бостандық)	Көркем мәтіндегі басты идеялық-мағыналы бірлік	Уақыт өте келе өзгеріске ұшырайтын тарихи категория

5-кестенің жалғасы

1	2	3	4
Ұлттық код	Тілдің генетикалық қорындағы (фразеологизмдер, мақалдар) жасырын таңбалар	Көркем шығармадағы ұлттық символдар мен архетиптер	Ұлттың өміршеңдігін сақтайтын тарихи генетикалық ақпарат

Тәуелсіздік кезеңі ақындарының мәтіндерін іріктеу және этномәдени талдау *эмпирикалық кезеңде* жүзеге асырылды.

«Жерұйық» концептісі — қазақ ментальділігінің ең терең қабаттарын ашатын, ұлттық кодқа айналған бірегей ұғым. Осы мысал негізінде «Ментальділік — Концепт — Ұлттық код» үштігінің қалай жұмыс істейтінін талдап көрейік.

«Жерұйық» концептісінің ментальділік деңгейі қазақ халқының «іздеушілік» пен «үйлесімге ұмтылу» психологиясы. Бұл концептінің мәні.

Көшпенді халықтың табиғатпен етене өмір сүруі, жайлы қоныс пен қауіпсіздікті аңсауы. Бұл — бейсаналық деңгейдегі «бақытты мекен» туралы арман. Лирикалық кейіпкердің ішкі сағынышы, метафизикалық ізденісі (мысалы, қазіргі поэзиядағы «рухани темірқазықты» іздеу).

Тілдік-мәдени қабатта «Жерұйық» сөзінің айналасындағы мағыналар жиынтығы. Асан Қайғы аңызы, «шөбі шүйгін, суы мол» жер - ядросы болса, Жұмақ, Отан, Егемендік, экологиялық таза мекен - бұл шеткі (перифериялық) мағынасы. Ақындардың біразы «Жерұйық» сөзін метафора ретінде қолданады. Мысалы, бүгінгі лирикада «Жерұйық» тек географиялық мекен емес, ол — «Тәуелсіздік» немесе «Тіл» ретінде концептуалданады.

Ұлттық код деңгейі (Символдық таңба) “Жерұйық” ұғымы ұлтты сақтап қалушы «генетикалық» ақпаратқа айналған. «Жерұйық» — бұл қазақтың өміршеңдігінің символы. Ол «Мәңгілік Ел» идеясымен ұштасады. Егер ақын өз өлеңінде Жерұйықты айтса, ол автоматты түрде оқырманның тарихи жадын (Асан Қайғыны, Жиделі Байсынды) оятады. Бұл — оқырман мен автор арасындағы «құпия ұлттық тіл».

Анықталған ментальділік кодтарды (ұлттық жад, тарихи сана, діни аксиология) жүйелеу және олардың заманауи лирикадағы жаңғыру үдерісін қорытындылау.

3.2 Зерттеу құралдары

Диссертацияда интеллектуалды және әдістемелік құралдар қолданылды. Тұжырымдамалық аппаратта когнитивтік лингвистика мен әдебиеттану тоғысындағы концепт-талдау құралдары. Бұл пәнаралық тұрғыдан зерттеу тұрғысынан *индукциялық және дедукциялық қырынан* зерттелгендігін көрсетеді. Себебі ментальділік ұғымын индукциялық әдіс арқылы жекелеген салалардағы ақпараттарды жинақтап, дедукциялық әдіс арқылы жинақтап көрсетілді. Сонымен қатар ментальділікті қазақ лирикасындағы жекелеген ақындар тіліндегі ұғым-түсініктерді де жинақтап көрсету арқылы сипатталып, жіктеліп көрсетілген.

Зерттеу құралдарының ішінде қазақ лирикасындағы ментальділікті зерттеуге *салыстырмалы-тарихи әдіс* құрал бола алады. Себебі қазақ халқының өте ертедегі ескерткіштері мен жыраулар поэзиясында да, ақындар тілінде де, сонымен қатар қазіргі жаһандану дәуіріндегі ақындар тілінде де ментальділіктің сипатын толық ашып көрсете алады. Кезең-кезең, дәуір-дәуірлердегі туындылардан дәстүрлі менталитет пен қазіргі модернизацияланған сананың айырмашылығын анықтауға, сонымен қатар даму сипатын көрсетуге мол мүмкіндікті осы салыстырмалы-тарихи әдіс бере алады.

Шығармаларды, нақтырақ айтсақ, шығармалар тіліндегі ментальділіктің дамуын бір-біріне *оппозиция* ретінде қойып қарастыру да мол нәтиже берді. Оппозициялық әдіс арқылы зерттеуде тек әр кезең ерекшеліктері ғана емес, әр ақынның шығармасындағы ментальділікті ерекшелігі ашылады.

Дереккөздер мен дәйексөздердің жүйелілігін қамтамасыз ету үшін библиографиялық бағдарламалар арқылы жүйелеу, қалыптастыру да зерттеуді ресімдеуде көп көмегін тигізді.

3.3 Деректерді жинау әдістері мен құралдары

Зерттеу материалы — 1991-2024 жылдар аралығындағы қазақ поэзиясының антологиялары мен жекелеген ақындардың (М. Мақатаевтан бастап, бүгінгі буын Т. Қыдыр, Е. Жүніс т.б. дейін) жинақтары қолданылды. Ақындардың ментальдік нышандары басым «рухани-философиялық» лирикалары таңдалып алынды. Сонымен қатар әдеби басылымдар мен «Әдебиет порталы» сияқты цифрлық қорлардан алынған деректер пайдаланылды. Әдеби материалдарды зерделеуде мәтіндік картотекалар, семантикалық карталар жасалды.

Бұдан өзге салыстырмалы талдаулар жасау үшін ментальділіктің тарихи негіздерін ашып көрсету үшін XX ғ. басындағы әдебиеттерден де мысалдар алынып, талдауға негіз болды.

3.4 Деректерді талдау

Автордың жеке менталитеті мен ұлттық ұжымдық сананың тоғысуын түсіндіру.

Мәтіндегі құндылықтар жүйесін (этикалық, эстетикалық) топтастыру.

Лирикалық қаһарманның өзінің ұлтына, өз халқының өткен тарихына деген көзқарасы түбірімен өзгерді. Бұл кездегі поэзия ұлтқа деген көзқарастарды нығайтудың құралы болып қана қоймай, ұлттық бірлік идеясын насихаттайтын уағыздаушылық қызмет атқарды. Сан ғасырлар бойы адамдардың көзқарастары, ойлары, қоғамдағы философиялық танымдары мифтер мен аңыз-әпсаналарда, кейінгі кездері ақындар мен жазушылардың шығармаларында көрініс беріп келді. «Қазіргі қазақ әдебиетінде лирикалық қаһарманның бізді қоршаған әлемге қатынасының екі үлгісін атап көрсетуге болады. Бірінші үлгіде лирикалық қаһарман әлемді, ақиқат шындықты, қоршаған ортаны, табиғатты үйлесімді сипатта қабылдайды. Ол табиғаттың тілін таба біледі, оны түсінеді және өзін соның бір бөлшегі ретінде сезінеді, сондықтан да ол табиғатпен біртұтас бүтін денеге айналып кеткендей әсер қалдырады. Екінші үлгіде лирикалық қаһарман мен әлем арасында, адамзат баласы мен оның дүниетанымы арасында нақты байланыстың жоқтығы байқалады. Мұнда лирикалық қаһарманның бойындағы жалғыздығы, мына әлемнен ажырап қалған қайғысы мен қасіреті, тұрмыстың мәнсіздігі сияқты қасиеттері сипатталады» (Қазіргі..., 2017: 9-10). Мұндай лирикалық қаһарманның бірінші түріне қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірлерінен бүгінгі күнге дейін, атап айтар болсақ, А. Құнанбайұлы, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, Қ. Аманжолов биікке көтерген гуманистік дәстүрді жалғастырушылар кіреді. Бұл бағыт – ешқашан жоғалмайтын, өшпейтін өміршең бағыт. Сондықтан қазіргі поэзияда да, олардан кейін де ол жалғасын таба бермек. Ал қазіргі кезде сол дәстүрді жалғастырушы ақындар С. Нұржанов, Ж. Әскербекқызы, Б. Жақып, Ә. Шегебаев, Б. Шарахымбай, С. Сейітман, А. Темірбай, Т. Толқынқызы, А. Елгезек, т.б. Олардың өлең өрімдері, көбіне сол ертеректегі 7-8 буын жыр үлгісі мен қазақтың 11 буынды қара өлең түрінде келеді. Әрине, көркемдік жағынан оларда өздерінің алдындағы ақындардан

ерекшелеп тұратын тың ізденістер мен өзгешеліктер жиі кездеседі. Осылайша қазіргі жастар поэзиясының ерекшеліктері мен жаңа ағымдары ұлттық әдебиеттің дамуына жаңа серпін беріп, оны байыта түседі. Жас ақындардың шығармалары терең философиялық ойлармен, әлеуметтік мәселелермен және заманауи мәдениетпен толығып, қоғамның рухани өмірін жаңартады. Бұл процесте жастардың көркемдік ізденістері мен шығармашылық еркіндігі маңызды рөл атқарады.

Ұлттық рух және жалпыадамдық мұрат ұғымдары көркем әдебиеттің іргелі мәселелерінің қатарында қарастырылады. Әдеби туындыда адам бейнесі жасалғанда, ең алдымен оның ұлттық мінез-құлқы, психологиялық ерекшеліктері және әрекет-қимылы бейнеленеді. Алайда ұлттық тұлға оқшауланып қоймай, жалпыадамзатқа ортақ сипаттарымен де көрінуі тиіс. Осы негізде әрбір ұлт өкілдері өзара ықпалдасып, рухани байланыс орнатады. Бұл үрдіс халықтарды жақындастыруға және олардың арасында туыстық сезімнің қалыптасуына ықпал етеді. Әлемдік әдебиеттің классикалық шығармаларындағы қаһармандардың ортақ қырлары мен әдебиеттің танымдық әрі тәрбиелік қызметінің артуы осы құбылыстың айғағы болып табылады. Сонымен бірге бұл заңдылықты мойындағанымызбен, ұлттық әдебиеттерде оның толыққанды көрініс табуы үнемі қамтамасыз етілмейді. Көп жағдайда ұлттық әдебиетте жалпыадамдық сипаттағы көркем бейнелеу жеткілікті деңгейде игерілмейді. Халықтарды жақындастыра алатын ауқымды ұлттық тұлғалардың сирек жасалуы да осыны көрсетеді. Бұдан бөлек, ұлттық тілде жазылған таңдаулы шығармалардың әлемдік кеңістікке таралмауы, олардың өзге тілдерге уақтылы аударылмауы және мемлекеттік деңгейде қолдау таппауы бұл үдерісті баяулатады. Ірі ұлттық әдебиеттердің өзінде жалпыадамзаттық құндылықтардың кеңінен таралуына жеткілікті дәрежеде ықпал ете алмайтын жағдайлар кездеседі.

Кеңестік дәуір әдебиетінде жетекші қаһарманның ұлттық сипаттан гөрі «кеңес адамына» тән интернационалист коммунист бейнесінде жасалуы – әдебиетке идеологиялық ықпалдың айқын мысалы. Мұндай қағида әдебиеттің даму бағытын ғана емес, сонымен қатар әдеби сын мен зерттеу жұмыстарын да бір арнаға түсірді. Осыған байланысты қазақ әдебиеті үшін ұлттық және жалпыадамдық мұраттардың өзара жақындығын терең ашу әрі оны игеру бүгінгі таңда да негізгі ғылыми-теориялық міндеттердің бірі болып қала береді. Ұлттық рух пен жалпыадамдық мұрат – көркем әдебиеттің басты теориялық мәселелерінің бірі. Әдеби шығарманың идеялық-эстетикалық құндылығы көбіне

оның кейіпкер бейнесінде ұлттық сипат пен жалпыадамзатқа ортақ қырлардың тоғысуымен айқындалады. Бұл үрдіс халықтар арасындағы рухани ықпалдастыққа, өзара түсіністікке және мәдени байланыстардың нығаюына ықпал етеді.

Қазақ әдебиетінде ұлттық рух пен жалпыадамдық мұраттарды бейнелейтін көркем туындылардың орны ерекше. Ұлттық әдебиеттің үздік үлгілері әрдайым гуманистік идеяларды насихаттауға, халық өмірінің шындығын танытуға ұмтылды. А. Құнанбайұлы, Ж. Жабаев, М. Әуезов пен С. Мұқановтың, Ғ. Мүсірепов пен Ғ. Мұстафиннің, Ә. Нұрпейісов пен Т. Ахтановтың, Ж. Молдағалиев пен С. Мәуленовтің шығармаларының шетел тілдеріне аударылып, әлемдік оқырманға жетуі – қазақ халқының болмысын, тарихын, ерлік дәстүрін және азаматтық бауырмалдығын танытудың айқын мысалы. Соған қарамастан, соңғы жылдары ұлттық әдебиеттің жаңа таланттарымен қатар көрнекті шығармалардың дүниеге келуіне қарамай, олардың шетел тілдеріне аударылуы мемлекет тарапынан жеткілікті деңгейде қолдау таппай отыр. Әдебиеттің халықты танудағы негізгі құралдардың бірі екенін ескерсек, үздік туындыларды өзге тілдерге тәржімелеу ісіне мемлекеттік маңыз беру жалпыұлттық шаралардың бірі ретінде қарастырылуы қажет.

Тәуелсіздік кезеңі қазақ әдебиетіне жаңа серпін әкелді. Кеңестік дәуірде үстем болған таптық және партиялық қағидалар өз күшін жойып, көркем шығарманың кейіпкері ендігі жерде идеологиялық типтен гөрі ұлттық болмысымен және жалпыадамзаттық құндылықтарымен дараланатын тұлға ретінде көрініс таба бастады. Осыған сәйкес адам бейнесін тану және оған деген көркемдік көзқарас түбегейлі жаңарды.

Ұлттық рух пен жалпыадамдық мұратты ұштастыру – қазақ әдебиетінің теориялық және практикалық дамуы үшін маңызды бағыт болып қала береді. Әдебиеттегі гуманистік идеяларды тереңдету, ұлттық тұлғаны жалпыадамзаттық құндылықтармен сабақтастыру, сондай-ақ үздік шығармаларды әлемдік кеңістікке шығару – қазіргі кезеңдегі басты міндеттердің бірі. Әдебиеттануда «лирикалық кейіпкер» және «лирикалық мен» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. Лирикалық кейіпкер – өлеңдегі басты бейне, яғни автордың сезімі мен ойын жеткізуші тұлға. Ал «лирикалық мен» – сол кейіпкердің ішкі жан дүниесін танытатын субъективті болмыс, ақынның дүниені қабылдауындағы даралық сипат. Көркем әдебиетте эпикалық немесе драмалық жанрлар көбінесе сыртқы оқиғаны, қоғам өмірін бейнелесе, лирикалық поэзия ең алдымен адамның ішкі

әлемін, көңіл күйін суреттеуді мақсат етеді. Сондықтан лирикада субъективтілік басты орында тұрады. З.Ахметов бұл жайында: «Лирикалық шығарма – адамның жан сыры, көңіл күйінің поэтикалық көрінісі» деп атап көрсеткен (Ахметов, 2013; 121). Лирикалық «мен» ұғымы поэзиядағы субъективті бастаманы білдіреді. Ол әрқашан да ақынның жеке көзқарасына, дүниетанымына, рухани ізденістеріне негізделеді. Бірақ лирикалық «менді» тек қана автордың өмірбаянымен шектеуге болмайды. Бұл ұғым ақынның жеке сезімін ғана емес, сонымен бірге қоғамның, дәуірдің, халықтың ортақ мұңын да қамти алады. Яғни лирикалық кейіпкердің жан сыры арқылы тұтас дәуірдің психологиялық ахуалы көрініс табуы мүмкін.

3.5 Этикалық тәуекелдерді ескеру

Докторлық зерттеу барысында келесі этикалық нормалар сақталды. Академиялық адалдықты ұстану арқылы плагиатқа жол берілмеді. Барлық авторлық идеяларға нақты сілтеме жасалды. Ғалымдардың пікірлері мен ақындардың шығармаларына сілтеме жасалды.

Көркем мәтінді талдауда субъективті идеологиялық көзқарастардан арылып, ғылыми бейтараптықтың сақталуы зерттеуде *объективті көзқарас* ұстану көзделді. Ақындардың лирикасын жариялап, талдауда *авторлық құқық* сақталды.

Ұлттық құндылықтар мен діни, этностық сезімдерге нұқсан келтірмейтін ғылыми тіл қолдануда *интерпретация этикасы* сақталды.

Үшінші бөлім бойынша тұжырым

Үшінші тарауды қорытындылай келе, таңдалған зерттеу дизайны мен әдістемелік құралдар кешені қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясын толыққанды ашуға мүмкіндік береді. Сапалық талдау әдістері мен «Адал азамат» сияқты мемлекеттік идеологемалардың ғылыми интеграциясы зерттеудің теориялық дәлдігін ғана емес, оның практикалық маңыздылығын да арттырады. Деректерді талдаудың көпдеңгейлі моделі ұлттық кодтың көркемдік эволюциясын жүйелі түрде сипаттауға кепілдік береді.

IV ТАРАУ. ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛҚЫЛАУ

4.1 Қазіргі поэзиядағы лирикалық кейіпкердің ментальді философиясы

XXI ғ. әдебиеті – бұл жаңа буынның шығармашылық әлеуетін танытатын кезең. Жас қаламгерлер тек классикалық әдеби үлгілерге еліктеп қана қоймай, сонымен қатар, өздерінің эксперименталды идеяларын жүзеге асыруға ұмтылуда. Осылайша олардың шығармаларында шынайылық пен жаңа үлгілерді іздеу үрдісі байқалады. Олар поэзия, проза, драма сияқты жанрларда жаңашылдық ала отырып, ұлттық әдебиетіміздің шекараларын кеңейтуге тырысуда. Батыс әдебиетінің постмодернизм элементтерін қабылдау, қазақ әдебиетін жаңа контексте дамытуға мүмкіндік береді. Алайда бұл үрдіс кейде ұлттық дәстүрлер мен мәдениетке қауіп төндіруі мүмкін. Жаңа буынның көзқарасы мен шығармашылығы, әсіресе, жаһандану кезеңінде, қоғамның өзекті мәселелеріне назар аударады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында әдебиет өмірге құштарлық пен болашаққа сенімділікпен өрілген болса, қазіргі жастар поэзиясы мүлде өзгеше. Олардың шығармашылығында өлім, қайғы, күйзеліс тақырыптары басты орын алады. Бұл тақырыптар қазіргі қоғамның шынайы бейнесін көрсетеді. Жастардың шығармашылығында мұң мен шерге толы өлеңдер, экзистенциалистік мәселелер, адамның жалғыздығы мен өмірдің мәні туралы терең ойлар жиі көрініс табады. Соның нәтижесінде, ұлттық поэзияда адамзаттың мәңгілік сұрақтарына жауап іздеу үрдісі байқалады. Осылайша қазіргі әдебиетімізде жастардың шығармашылығы тек қана әдебиетке ғана емес, қоғамға да әсер етеді. Олардың шығармашылығы арқылы біз жаңа ұрпақтың дүниетанымын, құндылықтарын және сезімдерін түсінуге мүмкіндік аламыз. Сонымен қатар жас қаламгерлердің шығармаларының тереңдігі мен кеңдігі, ұлттық әдебиеттің болашағы мен дамуын айқындайды.

Егер кеңестік дәуір ақындарының шығармашылығында оптимистік рух, яғни болашаққа деген сенім мен үміт басым болса, XXI ғ. жастар поэзиясында өмірден түңілу, қоршаған ортадан жеріну секілді пессимистік сарынның айқын көріністері байқалады. Мұндай өзгерістер қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлардың өзгеруімен тығыз байланысты. Жастар поэзиясында әлемнің күрделі мәселелері, экологиялық проблемалар, әлеуметтік теңсіздік және жеке адамның ішкі жан дүниесіндегі күйзелістер жиі көрініс табады. Сондай-ақ қазіргі әдебиетте мифологиялық және тарихи кейіпкерлермен қатар әлемдік мәдениетке

деген қызығушылық та арта түскен. Жас ақындар өз шығармаларында ұлттық дәстүрлермен қатар, халықаралық әдебиет пен мәдениетті зерттеуге және оны өздерінің поэтикалық тілінде көрсетуге тырысады. Бұл үрдіс ұлттық поэзияның жаңа ағымдарының пайда болуына алып келді. Жаңа стильдер, поэтикалық формалар мен тақырыптар жастар поэзиясында өз орнын табуда.

Поэзияның көркемдік сапасы мен эстетикалық құндылығы, ең алдымен, оның сыртқы тақырыптық аясымен емес, мазмұндық-идеялық тереңдігімен және адам болмысын бейнелеу деңгейімен айқындалады. Поэзиялық мәтіннің тақырыбы сан алуан болып көрінгенімен, шынайы өлеңнің өзекті нысаны негізінен бір арнаға саяды. Ол – адам тұлғасы, адам руханияты, индивидтің ішкі әлемі, сондай-ақ адам тіршілігінің өміршендігін танытатын экзистенциялық мазмұн және өмір шындығының көркем бейнесі. Осы тұрғыдан келгенде, нағыз лирикалық поэзия ақынның субъективті сезінуі мен ішкі толғанысы арқылы адамзатқа ортақ өмірлік тәжірибені жинақтап, рухани-танымдық ой түйіндеуге бағытталады. Демек, лирика жеке көңіл-күйдің көрінісі ғана емес, адам табиғатын танытатын, қоғамдық-рухани санаға ықпал ететін көркемдік феномен болып табылады. Мұндай көркемдік талап тарихи кезеңдерде де болған, қазіргі әдеби үдерісте де өзектілігін жойған жоқ.

Сонымен қатар поэзияның табиғи миссиясы белгілі бір дәуірлерде идеологиялық талаптардың ықпалында қалып, көркем сөздің негізгі мақсаты саясат мүддесіне қызмет етуге икемделгені байқалады. Нақтырақ айтқанда, өлеңді қоғамдық-саяси жүйенің мақсаттарына бейімдеп, түрлі тақырыптарды пайдалану арқылы заман идеясын мадақтауға бағытталған шығармашылық үрдіс қалыптасты. Мұндай ұстаным поэзияның көркемдік дербестігін әлсіретіп, эстетикалық өлшемнің орнына үгітшілдік пен ұраншылдыққа жол ашты. Тәуелсіздік кезеңі басталғаннан кейін ғана бұл бағыттың шығармашылық дамуға кедергі келтіретіні анық сезіліп, әдебиетте көркемдік жаңғыру мен жаңа поэтикалық ізденістерге бетбұрыс күшейді. Осылайша, бұрынғы канондық-идеологиялық шектеулерден арылып, өлең табиғатын ұлттық руханият пен адамтаным мәселелері арқылы қайта жаңғыртуға ұмтылыс пайда болды.

Әдебиеттану ғылымы тұрғысынан алғанда, ақын шығармашылығының белгілі бір тарихи-әлеуметтік кеңістікке тәуелді екендігі – объективті құбылыс. Ақын өз заманының қоғамдық жағдайын, әлеуметтік психологиясын, рухани климатын бейсаналы не саналы түрде сезініп, көркемдік әлемге айналдырады. Алайда бұл тәуелділік ақынның уақыт талабына толық бойұсынуы немесе сол

дәуірдің идеологиялық ұстанымдарын абсолютті түрде қабылдауы дегенді білдірмейді. Керісінше, көркемдік ойлау жүйесі жоғары деңгейдегі суреткерлер уақытпен шартты түрде ымыраласу арқылы шындықты көркем түрде астарлап жеткізіп, өз көзқарасын сақтап қалуға ұмтылды. Сондықтан да әдеби даму тарихында қоғамдық жүйенің қысымына қарамастан, көркем шындықты жоғалтпаған, әлеуметтік ақиқатты көркемдік биіктен бейнелей алған дарын иелері аз болған жоқ. Бұл құбылыс кеңестік дәуірдегі қазақ поэзиясына да тән.

Атап айтқанда, ХХІ ғ. бас кезінде әдебиетке келген жас ақындар буыны ұлттық поэзияның көркемдік жүйесіне елеулі жаңалықтар әкеліп, өлең жасаудың жаңаша үлгілерін орнықтыруға ықпал етті. Олар поэтикалық тіл мәдениетін жетілдіру, образдық жүйені күрделендіру, субъективті лирикалық кейіпкердің ішкі әлемін тереңдету, психологиялық иірімдерді көркем бейнелеу секілді бағыттарда ізденіс жүргізді. Нәтижесінде өлеңнің мазмұндық-идеялық кеңістігі кеңейіп, ұлттық поэзиядағы көркемдік-эстетикалық өлшемдер жаңаша сипат алды. Дәл осы кезең қазақ өлеңінің заманауи үлгіде қалыптасуына, қазіргі қазақ поэзиясының поэтикалық жүйесін орнықтыруға негіз болған маңызды белес ретінде бағалануы тиіс.

Мәтіндегі «қазақ өлеңі» ұғымы кең мағынада қолданылады және ол поэзияның шағын жанрлық түрлерінің барлығын қамтитын ұлттық-эстетикалық тұтастық ретінде ұсынылады. Бұл түсінік аясында таза ой мен сезімге құрылған лирика да, өлеңнің өзгеше жанрлық көріністері де қатар қарастырылады. Алайда дәстүрлі қазақ әдеби танымында поэзиялық жанрларды қатаң жіктеу үрдісі басым емес, керісінше өлең атаулының барлығы біртұтас ұлттық көркем ой жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қабылданады. Сол себепті поэзияның ішкі түрлік ерекшеліктерін бөле-жара қарастыру көбіне шартты сипат алады. Сонымен бірге қазіргі әдеби үдеріс лириканың ой мен сезімді терең сабақтастықта бейнелейтін түрлеріне сұраныстың артқанын көрсетеді. Бұл – қоғамдағы рухани жаңғыру үдерісімен, тұлғаның ішкі әлемін тануға ұмтылыстың күшеюімен және әдебиеттің антропоэзектік (адамтанымдық) бағытының нығаюымен тікелей байланысты. Демек, бүгінгі кезеңде лирика адамның рухани тәжірибесін, дүниетанымдық бағдарын, эмоциялық-психологиялық болмысын кеңінен ашатын көркемдік құрал ретінде айрықша қажеттілікке ие болып отыр.

Халықтың ұлттық болмысын сақтауға деген құштарлық ұлттық бастауларға деген әдебиеттің қызығушылығын күшейтті. Қайта құру кезеңінен басталған этникалық өзін-өзі тану туралы эстетикалық тұғырнамалар, біртіндеп

жалпыадамзаттық жаһандану жағдайында ұлттардың өзін-өзі сақтап қалуы туралы түсінікке қарай ойысып кетті. Бұл кезеңдегі Отаншылдық, жеке адамның бостандығы туралы тақырыптар жаңа мәнге ие болды, жаңа мазмұнда жырлана бастады. Лирикалық қаһарман бұл тұста бұрынғыдай коммунистік партияның қатардағы жауынгері, қалың бұқараның бір бөлшегі емес, өз жерінің шынайы жанашыры, қорғаушысы, атамекенінің заңды мұрагері ретінде бейнелене бастады. Осы жағынан келгенде, ол өзі мен Отаны арасындағы тарихи, рухани байланыстарды терең тарихи қатпарлардан іздей бастады. Ана тілі деген ұғым рухани жетілгендіктің белгісі болып саналды, ол тілде сөйлеу ар мен ұяттың өлшемі ретінде қабылданды.

Зерттеу нәтижелері кезеңінде әдебиеттану ғылымындағы «ментальділік» пен «концепция» категорияларының аражігі ажыратылып, қазіргі қазақ поэзиясын талдаудың кешенді методологиялық алгоритмі жасалды.

Кесте 6. Модельдің жұмыс істеу схемасы

Құрылымдық деңгей	Ментальділік (Ұлттық)	Концепция (Авторлық)	Нәтиже (Мәтін)
Лексикалық	Көне сөздер, мақал-мәтелдер.	Неологизмдер, авторлық метафоралар.	Стильдік синтез.
Образдық	Тұлпар, киіз үй, аруақ.	Абстрактілі бейнелер, парадокс.	Жаңа поэтикалық бейне.
Философиялық	Тағдырға сену (фатализм).	Таңдау еркіндігі (экзистенциализм).	Ой тереңдігі.

Тәуелсіздік кезеңі лирикасындағы ұлттық менталитеттің негізгі доминантты концептілері (архетиптер, символдар, құндылықтар) анықталып, олардың мағыналық өрісі жүйеленді.

Кесте 7. Тәуелсіздік кезеңі лирикасындағы ұлттық доминантты концептілердің мағыналық өрісі

Доминантты концепт	Архетиптік негіз	Символдық өріс	Құндылықтық мазмұн	Мағыналық-функционалдық өріс
1	2	3	4	5
Тәуелсіздік	Азаттық	Көк Ту,	Егемендік,	Сыртқы саяси

7-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
	күрес, Қаһарман, Еркін рух	Қыран, Көк аспан, Таң	Ұлттық намыс, Рухани дербестік	азаттықтан ішкі рухани еркіндікке ауысу; ұлттық субъектінің қалыптасуы
Ұлттық жад	Ата-баба рухы, Шежіре, Жер-ана	Қара шаңырақ, Домбыра, Боз дала	Сабақтастық, Тарихи жауапкершілік, Мұра	Тарихи сананы жаңғырту; ұлттық кодты реконструкциялау
Жер / Атамекен	Туған жер, Мәңгілік кеңістік	Дала, Тау, Бұлақ, Жусан	Отаншылдық, Тұтастық, Табиғатпен үндестік	Сакральды хронотоп қалыптастыру; кеңістік арқылы ұлттық болмысты тану
Рух / Ерлік	Батыр, Жауынгер, Көк бөрі	Қылыш, Найза, Тұлпар	Ар-намыс, Батырлық, Қайсарлық	Ерлік ұғымының әскери сипаттан рухани табандылыққа трансформациясы
Тіл	Ана тілі, Қасиетті сөз	Домбыра үні, Жыр, Дауыс	Ұлттық код, Таным, Рухани тұтастық	Тілді ментальділіктің таңбалық архиві ретінде репрезентациялау
Имандылық / Дін	Тәңірлік сана, Исламдық рух	Нұр, Жарық, Жүрек	Иман, Ар тазалығы, Адалдық	Рухани ізденіс; аксиологиялық жаңғыру
«Мен» (индивид)	Жолаушы, Іздеуші тұлға	Айна, Жол, Жалғыз ағаш	Еркіндік, Өзін- өзі тану	Жеке сана эволюциясы; посткеңестік тұлғалық рефлексия
«Біз» (ұжымдық сана)	Ұрпақ, Қауым, Ел	Шаңырақ, Керуен, Бірлік белгісі	Ұлттық тұтастық, Ынтымақ	Ұжымдық идентификация; тарихи- рухани бірлік

Құрылымдық модель (жүйелік иерархия)

Тәуелсіздік кезеңі поэзиясындағы концептілерді үш қабатқа бөлуге болады:

I деңгей – Іргелі ұлттық тіректер

Тәуелсіздік

Жер

Ұлттық жад

II деңгей – Рухани-аксиологиялық тіректер

Рух

Имандылық

Тіл

III деңгей – Субъектілік модель

Жеке «Мен»

Ұжымдық «Біз»

«Дала», «Ат», «Түркілік сарын», «Тәуелсіздік», «Ар-ұят» сияқты концептілердің қазіргі ақындар (мысалы, Темірхан Медетбек, Ұлықбек Есдәулет, Гүлнәр Салықбай т.б.) шығармаларындағы жаңа мағыналық реңктері ашылды.

4.2 Тәуелсіздік кезеңі лирикасындағы ұлттық менталитеттің жалпыдан жекеге ауысуы

Әлемдік әдебиеттануда бұл мәселеге байланысты бірқатар теориялық тұжырымдар қалыптасқан. Әлемдік әдебиеттануда лирикалық поэзияны түсіндіріп, «лирикалық мен» ұғымын айқындауға арналған зерттеулер көп. Ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейін бұл мәселе философиялық және эстетикалық тұрғыдан қарастырылып келеді. Антикалық дәуірде лирикалық поэзия адамның жеке жан сырын бейнелеудің негізгі құралы ретінде түсінілді. Ежелгі грек ақындары Сапфо, Архилох, Пиндар шығармаларында жеке тұлғаның сүйіспеншілігі, қуанышы мен қайғысы басты орын алды. Бұл поэзияда автордың сезімі тікелей бейнеленіп, лирикалық «меннің» алғашқы нышандары айқын көрінді.

XX ғ. әдебиеттануда лирикалық субъективтілік теориялық тұрғыдан жан-жақты қарастырылды. М.Бахтин поэзиядағы лирикалық тұлғаны «автор мен кейіпкердің тұтасқан бірлігі» (Бахтин, 1975; 440) деп сипаттады. Оның пікірінше, лирикалық шығармада автор сөзі мен кейіпкер сөзі бөлінбейді, екеуі де біртұтас

сананың көрінісі болып табылады. Ғалым А.Лосев лириканы «адам жанының философиялық рефлексиясы» (Лосев, 2009; 425) деп қарастырып, поэзиядағы субъективтілікті терең ойлау мен өзін-өзі танудың формасы ретінде бағалады. Ал Рене Уэллек пен Остин Уорреннің «Theory of Literature» еңбегінде лирикалық шығарма – «ақынның ішкі монологы» екендігі атап көрсетілді. Олар поэзиядағы субъективтілікті тілдік құрылым арқылы берілетін психологиялық құбылыс ретінде талдады. Постмодернизм дәуірінде лирикалық «меннің» табиғаты күрделене түсті. Қазіргі заманғы поэзияда «мен» көбінесе көпқабатты, ирониялық, ойын түріндегі бейнеге ауысты. Ақындар өздерінің жеке сезімін ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы тұлғаның бөлшектенген болмысын көрсетуді мақсат етеді. Сонымен әлемдік әдебиеттануда лирикалық субъективтілік ұғымы тарихи тұрғыда эволюциядан өтті:

- антикалық дәуірде – жеке жан сырын бейнелеу;
- қайта өрлеуде – жеке адамның махаббаты мен рухани толғаныстары;
- романтизмде – еркіндікті аңсаған дара тұлға;
- XX ғасырда – теориялық тұрғыдан жүйеленген эстетикалық категория;
- қазіргі постмодернизмде – көпқабатты, ирониялық сипаттағы «мен».

Бұл эволюция қазіргі қазақ поэзиясындағы лирикалық «меннің» жаңаша қырларын түсінуге теориялық негіз болып табылады.

Қазақ әдебиетінде «лирикалық меннің» табиғаты туралы ойлар А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышынан» бастау алады. Ол өлеңді адамның көңіл күйімен тығыз байланыстыра отырып, «толғау» жанрын жан-жақты сипаттады. Кейінгі кезеңде З. Ахметов, С. Қирабаев, Р. Нұрғали сияқты ғалымдар қазақ поэзиясындағы субъективті бейнелеудің ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан талдап берді. Сонымен лирикалық кейіпкер – көркем бейне болса, лирикалық «мен» – сол бейненің ішкі дүниесін ашатын негізгі поэтикалық категория. Бұл ұғым поэзиядағы жеке тұлғаның өзіндік болмысын, ойы мен сезімін, өмірлік философиясын танытудың көркемдік тетігі болып табылады. Қазақ поэзиясының басты ерекшеліктерінің бірі – оның шынайылығы мен өмірге жақындығы. Өлең-толғаулар, жыраулар жыры, ақындар айтысы – барлығы да жеке тұлғаның көңіл күйімен, ішкі жан дүниесімен тығыз байланысты болып келеді. Сондықтан «лирикалық мен» ұғымы қазақ әдебиетінде ерте дәуірден бастап-ақ айқын көрініс тапқан. Жыраулар поэзиясы – қазақ лирикасының алғашқы нышандары. Асан Қайғы, Қазтуған, Бұқар жыраулар шығармаларында жеке толғаныс, ел тағдырына алаңдаушылық, болашаққа көз жіберу сынды субъективті сарындар басым. Бұл

кезеңде лирикалық «мен» көбінесе халықтың атынан сөйледі, ақын-жырау өзінің жан сырын бүкіл елдің мұң-мұқтажымен шендестірді.

XIX ғасырдағы ақындар поэзиясында лирикалық кейіпкердің даралығы айқынырақ көрінді. Мысалы, Махамбет Өтемісұлының өлеңдеріндегі еркіндікке ұмтылыс, күрескер рух – лирикалық «меннің» батырлық сипаттағы көрінісі болса, Абай Құнанбайұлы шығармашылығында «лирикалық мен» адамгершілік, ар-ождан, рухани ізденіс сынды терең философиялық деңгейде суреттелді. Абайдың «Қайғы шықса көңілден, Қуаныш та қоса келер» деген сияқты толғаныстары – қазақ поэзиясында ішкі жан дүниені бейнелеудің жаңа үлгісін қалыптастырды. Кеңес дәуіріндегі әдебиеттану ғылымында лирикалық «мен» мәселесі көбінесе идеялық-тақырыптық тұрғыда қарастырылды. Бұл кезеңде ақынның субъективтілігі қоғамдық ой-пікірмен, социалистік идеологиямен сабақтастырылып, зерттеушілер көбінесе мазмұн мен идеяға мән берді. Дегенмен З.Ахметовтың «Өлең сөздің теориясы» еңбегі қазақ поэзиясының көркемдік-эстетикалық табиғатын, соның ішінде лирикалық субъективтілікті тереңірек талдаған маңызды зерттеу болып табылады.

Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі әдебиеттануда «лирикалық мен» жаңа қырынан қарастырыла бастады. Бұл дәуірде зерттеушілер жеке тұлғаның рухани еркіндігіне, ақынның ішкі әлемінің даралығына баса назар аударды. Мысалы, С. Қирабаев тәуелсіздік кезеңіндегі поэзиядағы жаңа тақырыптарды саралап, лирикалық кейіпкердің әлеуметтік және экзистенциалдық толғаныстарын айқындады. Ал ғалым Р. Нұрғали «қазақ поэзиясындағы тұлғалық әлемді» зерттей отырып, ақынның даралығы мен оның «лирикалық менінің» ерекшеліктерін ашуға тырысты. Осылайша, қазақ әдебиеттануында «лирикалық мен» мәселесі әр дәуірде әртүрлі тұрғыда қарастырылып келді: жырауларда – халықтық ой-толғамның бейнесі;

XIX ғасырда – ақынның жеке болмысы мен философиялық ізденістерінің көрінісі, кеңестік кезеңде – қоғамдық идеялармен сабақтас субъективтілік, тәуелсіздік дәуірінде – жеке тұлғаның еркіндігі мен ішкі рухани әлемінің көрінісі. Бұл эволюция қазіргі қазақ поэзиясында «лирикалық меннің» жаңаша сипат алуына негіз болды. Лирикалық «мен» – поэзиядағы ең негізгі категориялардың бірі. Ол ақынның ішкі жан дүниесін, сезімін, көңіл күйін бейнелеумен қатар, дәуірдің әлеуметтік-психологиялық ахуалын да көрсетеді. Теориялық тұрғыдан алғанда, лирикалық кейіпкер мен лирикалық «мен» ұғымдары өзара сабақтас: кейіпкер – көркем бейне болса, «мен» – сол бейненің субъективті болмысы,

рухани өзегі. Қазақ әдебиетінде «лирикалық мен» – ежелден бар құбылыс. Жыраулар поэзиясында ол халықтық ойдың өкілі ретінде көрінсе, ХІХ ғ. ақындарында жеке тұлғаның рухани ізденістеріне ұласты. Кеңестік кезеңде лирикалық субъективтілік көбінесе идеялық-тақырыптық тұрғыда қарастырылып, қоғамдық оймен астастырылды. Ал тәуелсіздік дәуірінде «лирикалық мен» жеке тұлғаның еркіндігі мен ішкі әлемінің терең көрінісін танытатын маңызды категорияға айналды.

Лирикалық кейіпкер

- |
- | — Өзіндік болмыс
  - | | — Жеке «Мен»
  - | | — Азаматтық «Мен»
  - | | — Ұлттық «Мен»
- |
- | — Тақырыптық бағыттары
  - | | — Махаббат лирикасы
  - | | — Азаматтық лирика
  - | | — Философиялық лирика
  - | | — Табиғат лирикасы
- |
- | — Поэтикалық бейнелеу құралдары
  - | | — Метафора, символ
  - | | — Ұлттық дәстүрлі бейнелер
  - | | — Заманауи образдар
- |
- | — Қазіргі поэзия ерекшелігі
  - | | — Жеке тұлға мен қоғам
  - | | — Дәстүр мен жаңашылдық
  - | | — Жаһандық үндестік

Әлемдік әдебиеттануда да «лирикалық мен» ұғымы тарихи даму жолынан өтті. Ежелгі дәуірде жеке жан сырын бейнелеу ретінде қалыптасып, романтизмде даралықты асқақтата көрсетті, ХХ ғасырда ғылыми тұрғыдан теориялық жүйеге түсті, ал қазіргі постмодернизмде көпқабатты, күрделі сипат алды. «Бұл дәуір

поэзиясынан көзге түсетін негізгі еркшелік – тамыры арыда жатқан дәстүр сабақтастығын жалғастыра отырып, мазмұн мен түр жағынан көркемдік ізденістерге баруы. Дәстүр сабақтастығын көңіл күй сезімдерін білдіретін шағын лирикалар мен эпикалық поэмалардан көрсек, жаңашылдықты бар ғаламды жаратқан Алла тағала мен Мұхаммед пайғамбарға арнаған мінажат өлеңдерден, адами құндылықтарды іздеген замандастарын ислам дініне шақырған үгіттік үлгідегі жырлардан көруге болады. Сонымен бірге ақындардың қоршаған орта мен былыққа батқан замандастарының арасынан орын таппай, қоғам өмірінен жатсынуы байқалады. Жоғарыда шығармалары сөз болған ақындар бірде тәуілсіздігімізді мақтан етсе, енді бірде қоғам өмірі иықтарына бар жүкті артып қойғанына налиды, күйзеледі, жұмыссыздықтан, тығырықтан шығар жол іздеп шарқ ұрады. Сондықтан элегиялық жырларда мұң-шер, құлазу, күйзелу басым» (Жаңа қазақ әдебиеті, 2024; 66). Осылайша «лирикалық мен» – поэзиядағы субъективті бейнелеудің әмбебап тәсілі, ақындық даралықтың негізгі көрсеткіші. Оның эволюциясы әрі қазақ әдебиетінде, әрі әлемдік әдебиеттануда әр дәуірдің рухани бағдарын, эстетикалық ұстанымын айқындап отыр.

Ақын Н. Тұрғанбек – осы жас буын арасынан дараланып шыққан каламгерлердің бірі. Оның «Мен емеспін» атты жыр жинағы әдеби ортада жылы қабылданып, автордың өзіндік қолтаңбасын айқындады. Ақын тек поэзия саласында ғана емес, бірнеше ән мәтіндерінің авторы ретінде де танылды. «Жан жылайды» атты жинағына енген өлеңдері лирикалық сезімге толы болып, автордың ішкі жан дүниесін, жүрек сырын бейнелейді. Ақынның шығармашылығында ауыл мен қала бейнесі қатар өріліп беріледі. Дала мен қала кеңістігін бірдей таныған кейіпкердің өлеңдерінде кең даланың әуені мен қалалық тіршіліктің қарбаласы астасып жатады. Сонымен қатар халық тұрмысындағы әлеуметтік қайшылықтар, жұмыссыздық, мардымсыз жалақы сияқты мәселелер ақын поэзиясында қоғам шындығы ретінде көрініс табады. Тұрғанбек үшін өлең – сырлас та, серік те. Сол себепті оның шығармаларында лирикалық кейіпкердің ішкі жан сыры, көңіл күйі және өмірге көзқарасы айқын байқалады.

«Жасырдым деп ем өткеннің жаныма бәрін» өлеңінде ақын тағдырдың каталдығына қарсылық білдіріп, ішкі арпалысын жырлайды:

Жасырдым деп ем өткеннің жаныма бәрін,
Сонда да неге ауырады тағы да жаным?!
Көзінде мұң бар сәт сайын балалығымды,

Қайғының әрбір тұсынан тауып аламын, – бұл жолдардан ақынның ішкі күйзелісі мен өмірдің әділетсіздігіне қарсылығы айқын сезіледі (Тұрғанбек, 2024; 186).

Жастық шақтың негізгі символдарының бірі – махаббат тақырыбы Нұртас Тұрғанбектің поэзиясында кеңінен жырланады. «Күрсіндің бе?», «Жан жылайды», «Түсін мені, тырысқын түсінуге», «Өткенімнен қалып кеткен көп белгі», «Сен менің мінезіме қапаланба», «Өткен күндердің тізбегінде», «Жолын таппай жүректі тербетудің», «Мен саған хат жазайын деп ем...», «Не жасырдық, несіне күннен қаштық», «Тәп-тәттім» сияқты өлеңдерінде ғашық жүректің қуанышы мен өкініші, үміті мен мұңы қатар өріледі. Ақын кейіпкері сүйгенімен сырласуға асығып, сезім дүниесін ақ қағаз бетіне төгеді. «Махаббат па?» атты өлеңінде ақын ғашықтық сезімнің шынайы әсерін осылай тербейді:

Махаббат па?

Ол қайда тапшы маған,

Сезімсіз де тірлікке нақ шыдағам.

Сүйіп келіп жақыным жат боп кетіп,

Менің жалғыздығымды жат сынаған (Тұрғанбек, 2024; 217).

Бұл өлең жолдарынан ақынның ғашықтық алдындағы дәрменсіздігі, сүйіктісін көрген сәттегі толқуы, жүрек әміріне бағынған жан күйзелісі анық аңғарылады. Дегенмен Нұртастың шығармалары тек шаттыққа емес, қайғыға да толы. Бұл өлең жолдары махаббатта мұң мен өкініштің үнемі қатар жүретінін, олардың мәңгілік серік екенінің дәлелі.

Нұртас Тұрғанбек поэзиясында шығыс әдеби дәстүрінің сыршылдығы мен батыс поэзиясының жаңашыл өрнегі қатар өрілгенін байқауға болады. Шығыс пен батыс әдебиетін еркін меңгерген жас ақындардың жаңа буыны, қазақ поэзиясын ерекше бояумен байытып, ұлттық өлең өнерінің мазмұны мен түрін тереңдете түсуде. Нұртастың шығармалары қазіргі қазақ лирикасының ізденіс пен толысу жолындағы жаңа бір белесі деп аталуға толық негіз бар.

Қазақ поэзиясының жаңа толқынын толықтырған ақындардың қатарында 1989 жылы Қытай Халық Республикасының Мори ауданында дүниеге келген Еркежан Бейсенбекқызы да бар. Оның шығармашылық жолындағы елеулі қадамдарының бірі – «Ана жүрегіндегі өмір» жыр жинағы. Бұған дейін жарық көрген «Көктем қыздың ерніндегі күбірлер» атты кітабымен оқырманға таныс ақын, бұл жинағын үш бөлімге бөліп ұсынған. «Ерке сыр», «Ерке мұң», «Ерке жыр». Бұл тарауларда ата-анаға, туған жерге, махаббат пен сағыныш сезіміне

арналған өлеңдер жинақталған. «Ана жүрегіндегі өмір» өлеңінде лирикалық кейіпкердің дүниеге келу сәті «Құрсағынан қуып шықты мені өмір, Құшағыңа тығылдым» деген бейнелі жолдармен ерекше суреттелсе, «Қапалақ-қапалақ қар жауған дейді» атты өлеңінде он жасына дейін өзінің қыз бала екенін білмей, ұл балалармен асық ойнаған балалық шағынан бастап, анасы тіккен көйлекті кигеннен кейінгі нәзік қыз кейпіне ауысқан сәт әсерлі берілген. Ақын шығармашылығында туған жер тақырыбы да кең орын алады. «Үзіліс», «Мори», «Ата-мекенге ақ сәлем», «Көш келеді», «Туған жер», «Айнакөлдін жағасында», «Туған жерге сағыныш», «Мұң шағу», «Жайлаудың кеші», «Ақсай, Баркөл, Мориға арналған жырлар», «Туған өлке» сынды туындыларында перзенттің туған топырағына деген сағынышы айқын сезіледі. Бұл сағыныш бірте-бірте Отан ұғымына ұласқанын «Сүйші мені, адамдар» өлеңінен байқауға болады. Сонымен қатар «Қызыл парта» жырында кейіпкер туған жерімен ғана емес, білім алған мектебімен де қоштасады. Ақын өлеңдерінде өршіл рух пен отансүйгіштік сарын басым:

Ата жаудың алдаспаны өтпеген

Мен қазақтың қалғымаған рухымын...

Тізе бүкпей басын берген жауына

Мен қазақтың жалғыз тамшы қанымын! (Бейсенбекқызы, 2021; 15-16)

Өлеңді өзінің тағдырымен сабақтастырған Еркежан Бейсенбекқызының шығармаларында сантүрлі көңіл күй айқын көрініс табады. «Жүрегімді тастап қашқым келеді», «Қанатына мұң қатқан қарлығаштың», «Жоғалту», «Өмірге мұң шағу», «Өмір элегиясы», «Жалғыз сызық түсіпті-ау маңдайыма», «Өкініш», «Қала түні», «Жалғыздық немесе көктемге сыр», «Түңіліс», «Сүріну» жырларында торығу мен мұң басым болса, «Бақыт жыры» мен «Желтоқсан жыры», керісінше, шаттық пен рухани қуанышқа толы. «Желтоқсан жырында» ақын өз бойындағы өршіл, батыр рухты ерекше екпінмен бейнелейді:

Абылайдың адаспаған арманымын,

Жәнібектің жігері боп жалғандым.

Дұшпандарым су құйса да отыма,

Сексеуілдің шоғындай боп қалғанмын (Бейсенбекқызы, 2021; 14).

Ақынның поэзиясына жансызды жандыға айналдыра суреттеу, бейнелі тілмен ой қорыту тән. Оның «Ымырт қыздың ерініндей үлбіреп», «Жалғыз тал жапыраққа жанымды іліп», «Құлазыған махаббатты құшақтап», «Қаламыңнан қашып шыққан жаспын мен», «Сырғадай сыңары жоғалған», «Жүрегіңнің

қанымен суарылған бақшадағы поэзия гүлімін», «Қаламымнан сия емес, шок тамып», «Есалаң сезімдерім тұлпар жырдың шылбырында сүйретіліп жүр», «Жапырағын жел сауған күзгі емендей», «Түймеңнің таудай ауыр қасіреті», «Гостағандай төңкерілген тағдырдың ішінде құмырсқадай қыбырлаймын», «Жүрегің тыпырлайды уысымда», «Жалғыздықтың суық қолы жалмаңдап» тәрізді жолдар ақындық қиялының қуаттылығын көрсетеді. Осындай көркем бейнелеудің мысалын «Көктем қыздың ерніндегі күбірлер» өлеңінен де табуға болады:

Көрпесін қар қызының көк бел көміп,

Ақ самал қиял қаңбақ кетті өңгеріп.

Қыз күлкімді ұрлаған бұлақты сай,

Сыңғыр-сыңғыр күлгендей көктем келіп (Бейсенбекқызы, 2021; 47).

Қазақ әдебиетіндегі арнаулар дәстүрін ақын «Ана жүрегіндегі өмір», «Аяулы әкеміз Әкпарбек Мәртебеұлына арнау», «Жан бауырға» сияқты шығармаларымен, сонымен бірге «Ақын Әділ Ботпанға арнау», «Фариза Оңғарсыноваға» деген арнаулары мен ана тақырыбына жазылған «Еркіндік немесе ана қаталдығы» балладасымен толықтырады. Ақын поэзиясындағы мәңгілік тақырыптардың бірі – махаббат жыры. Махаббат тек қуаныш қана емес, сағыныш пен мұңға да толы екенін «Жар сыры», «Асыл жар», «Жас жүректің лүпілі», «Сүріну», «Күн монологы», «Кеш сезіну», «Сағыныш» өлеңдері дәлелдейді. «Күн монологы» шығармасында:

Сенің күлкің көз жасымды кептірген,

Күлу үшін күнге айналып кеттім мен.

Көз жастарым мойнымдағы маржаным,

Қолың жетпей қалуы үшін көкке ілген, –

дейді (Бейсенбекқызы, 2021; 75), дәстүрлі үлгіден гөрі тың ізденістер байқалатын «Сен қайдасың?» өлеңінде:

Өзіңді ойлау – сезім жоймау жүректен,

Тітіркенем сен сыйлаған тілектен.

Быт-шыт қылып шағып кеттің түсімде,

Менің көңіл құмырамды гүл екен..., – деп жалғастырады (Бейсенбекқызы, 2021; 76).

XXI ғасырдың екінші онжылдығының соңғы жылдарында әдебиет сахнасына өз дауысымен, болмысымен келген жас ақындардың бірі – Шерхан Талап. Оның шығармалары «Жыр маржаны» деп аталатын қазақ ақындарының он томдық антологиясына және «Жайықтың толқындары» жыр жинағына енгізілген.

«Адасқан ойлардың аспаны» – Шерхан Талаптың жеке авторлық жыр жинағы. Бұл жинақтың алғашқы тарауы «Бір жарық мөлдіреп жанарда...» деп аталып, ақынның лирикалық жырлары топтастырылса, екінші «Арман мен махаббат арасы» тарауына оның көркем аудармалары енгізілген. Әдетте, тәуелсіздік дәуірінде дүниеге келген жастарды, отарлық езгінің зардабын көрмей, еркін ортада өскен ұрпақ деп қабылдайтынымыз рас. Дегенмен, Шерхан сынды жас ақындардың шығармашылығынан елдің ертеңі мен қазіргі мәселелеріне деген алаңдаушылық, қоғамдағы ауыр жағдайларға деген жан күйзелісі байқалады. Оның «Ақынға айналып кетейін, Ерніме қондырып ғасырды» деген өлең жолдары осының айғағы. Көп жағдайда жас ақындар алғашқы өлең жолдарын махаббат тақырыбына арнаса, тәуелсіздіктің ақындары терең ой мен қырағылығымен ерекшеленеді. Олар Шығыс поэзиясын да, Батыс әдебиетін де қатар оқып, шығармашылығына әлем тынысын енгізе білді. Ақынның «Ақын ғұмыр» атты өлеңінде де осы ерекшелік айқын сезіледі:

Ақ таңнан алса мазаны дүбір,

Арманға бастар асыл мұң.

Ақындық тағдыр, азалы ғұмыр –

Ғазалы ғазиз ғасырдың! (Талап, 2021; 6)

«Күрсініс талыққан бөлмеде» өлеңіндегі көркемдік өрнектер жас ақынның ішкі жан дүниесінің қақтығыстарын айқын бейнелейді. Өлең атауындағы «бөлме» концептісі тек тұрмыстық кеңістік емес, тұйықталған, қоғамнан оқшауланған рухани әлемді символдық деңгейде танытады. «Күрсініс» сөзі болса, лирикалық кейіпкердің өмірге қанағатсыздығы мен ішкі мұңын жинақтап тұрған эмоционалды-экспрессивті доминантаға айналады. Осы екі бейнелі сөздің тоғысуынан ақынның жалғыздыққа қамалған психологиялық ахуалы толық ашылады. Өлең мәтініндегі лексикалық-стильдік бірліктер де жалғыздық пен мұңның семантикасын тереңдете түседі. Мәселен, «талған бөлме» тіркесінде бөлменің физикалық сипатынан гөрі оның рухани-психологиялық өлшемі айқын. Бұл поэтикалық деталь ақынның өмірге деген ренішін, замандастарына қояр өкпе-назын бейнелей отырып, оқырманды қоғам мен жеке тұлға арасындағы үйлесімсіздік туралы ойлануға итермелейді. Сонымен қатар ақын шығармашылығында байқалатын жалғыздық сарыны тек жеке бастың трагедиясы емес, ұлттық поэзиядағы дәстүрлі сарынмен сабақтасып жатыр. Қазақ әдебиетінде жалғыздық мотиві жыраулар поэзиясынан бастап қалыптасқан, ал XX ғасырда Мұқағали Мақатаев, Төлеген Айбергенов сынды ақындар поэзиясында ерекше

екпінге ие болғаны белгілі. Осы дәстүрді жалғастыра отырып, жас ақындар жалғыздықты жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайға сәйкес бейнелейді. Бұл – посткеңестік кезеңдегі қоғамдық өзгерістер мен урбанистік өмір салтының ақын психологиясына тигізген ықпалының көрінісі.

«Күрсініс талыққан бөлмеде» сияқты өлеңдер арқылы біз жас буын поэзиясының негізгі ерекшелігін аңғарамыз: олар үшін жалғыздық – рухани күйзеліс қана емес, өмірлік шындықты танудың, замана қайшылықтарын ашудың көркем тәсілі. Яғни жалғыздық – жаңа дәуір ақындарының шығармашылық кредосына айналған маңызды концепт.

Күрсініс талыққан бөлмеде,

Дыбыстар шуына шөлдеген.

Ауада тербелген елестің,

Жалғыздық ойымын – мен деген, – деп мұң шақса (Талап, 2021;12),

«Аңсар» өлеңінде» осы ойды:

Жалғыздықтың жанарына жұтылдым,

Қол созарға жан таппай, – деп өз ойын жалғастырады (Талап, 2021;21).

Ақынның «Аңсар» атты туындысында жалғыздық лирикалық кейіпкердің рухани сағынышымен астасып жырланады. Мұнда «аңсар» сөзі белгілі бір арманға, қиялға, қол жетпес мұратқа деген іңкәрлікті білдіреді. Өлеңдегі лирикалық қаһарман өзінің өмірлік ортасынан алыста, жалғыз қалғандай күй кешеді. Алайда бұл жалғыздық мұң мен шерді ғана емес, үміт пен арманға деген құштарлықты да қамтиды. Осы арқылы ақын жалғыздықты күйзелістің нышаны ғана емес, шығармашылыққа жетелейтін ішкі күш ретінде де бейнелейді.

Қара түннің құшағында ой налып,

Тағы отырмын жүрегімде күз жылап.

Тәнім – мұңға, жаным – жырға айналып, – деген «Зарық» өлеңіндегі жыр жолдары жалғыздықтың трагедиялық сипаты алдыңғы қатарға шығады (Талап, 2021; 23). Мұнда сарғайып күтуі, үмітінің үздіксіз азабы көркем тілмен беріледі. Өлеңдегі «зарығу» мотиві жалғыздықтың уақытпен сабақтасқан түрін көрсетеді: ұзақ күту, ешкімнен жауап алмау, үміттің ақталмауы ақынның ішкі жан әлемін одан сайын тұйықтап жібереді. Бұл жерде жалғыздық – қоғамнан бөлініп қалған тұлғаның психологиялық драмасын көрсететін экзистенциалды категория. «Музейдегі түн» өлеңінде жалғыздық ерекше символикалық сипатқа ие болады. Музей – өткен дәуірлердің куәсі, тарихтың үнсіздігі, ал түн – қараңғылық пен тыныштықтың белгісі. Осы екі кеңістіктің бірігуі жалғыздықты уақыт пен

кеңістікке тәуелді философиялық ұғымға айналдырады. Өлеңде лирикалық кейіпкер «музейдегі түнде» өзін адамзат тарихынан оқшауланған, үнсіз куәгер ретінде сезінеді. Мұнда жалғыздық – жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл ұрпақтың мәдени-рухани жалғыздығының көрінісі. Жас ақынның «Аңсар», «Зарық», «Музейдегі түн» өлеңдеріндегі жалғыздық мотиві әртүрлі қырынан ашылады. «Аңсар» – жалғыздықты сағыныш пен арманға жетелейтін рухани күш ретінде көрсетеді. «Зарық» – жалғыздықтың азапты, трагедиялық сипатын бейнелейді. «Музейдегі түн» – жалғыздықты тарихи-мәдени кеңістікте философиялық деңгейге көтереді. Осылайша жалғыздық сарыны жас буын поэзиясында тек жеке адамның психологиялық күйі ғана емес, әлеуметтік, мәдени және философиялық ойды жеткізудің көркемдік доминантасына айналғанын байқаймыз.

«Астаналық романс» триптихындағы «Оралу», «Сезім кешу», «Байлану» өлеңдерінде лирикалық кейіпкердің Астанаға қайта оралу сәтіндегі шаттық пен қуаныш ерекше жырланады. Ақын Астананы тек саяси орталық ретінде емес, елдің тәуелсіздігі мен ерлігінің символы ретінде танытады. «Астана жұртын айналдым, Арғымақ аттай жебелеп» деген жолдар – лирикалық қаһарманның қалаға деген махаббатын, еркіндікке деген құштарлығын айқындайтын бейнелі деталь. Мұнда туған жерге, елдікке деген сүйіспеншілік пен азаматтық мақтаныш сезімі айқын көрініс тапқан. Шерхан Талаптың шығармашылығында географиялық кеңістік – көркемдік дүниетанымның басты өзегі. Ақ Жайыққа арналған «Жайық» өлеңіндегі:

Жайықтан ұл кеткенмен, жыр кетпеген!.. – деген жолдар туған өлкеге деген перзенттік сағынышты бейнелесе, Алматыға арналған «Алматыдағы алғашқы өлең», «Алматым ластаса да таза жаның» сияқты туындылар қаланың рухани орда ретіндегі ролін көрсетеді. Ал Астанаға арналған «Астаналық романс» триптихы – ел астанасына деген қуанышты сезімнің көркем куәсі. Осылайша ақынның поэзиялық кеңістігі ауылдан басталып, Жайық, Алматы, Астана арқылы әлемдік өркениет орталықтарына (Анкара, Каир) ұласады. Ш.Талап поэзиясында жансызды жанды етіп бейнелеу (кейіптеу), метафора, символдық образдар молынан кездеседі. Мысалы: «Көзіңде көшеді бұлдыр, Автобус терезесіндегі қала» – урбанистік көріністі психологиялық күймен астастырады. «Жамау да жамау жамылып жылдар көрпесін» – уақыттың ауырлығын суреттейтін метафора. «Жүрегіне қадала ма жебедей, Қызғаныштың ілінбеген кірпігі» – ішкі сезім драмасын бейнелейтін кейіптеу. Бұл поэтикалық өрнектер ақынның суреткерлік қуатын, ойлау кеңістігінің тереңдігін дәлелдейді.

Ақын шығармашылығының бір қыры – тарихи тақырыптарға ден қоюы. «Қылыш» өлеңінде Исатай батырдың ерлігін бейнелесе, Е. Раушанов шығармаларынан шабыт алған өлеңдерінде дәуірлік сабақтастық пен тарихи жад мәселесі көтерілген. Бұл бағыт – қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысуын көрсетеді. III. Талаптың серб, түрік, кувейт ақындарының өлеңдерін қазақша сөйлетуі – оның шығармашылық ізденісінің кеңдігін, әдеби көкжиегінің ауқымдылығын дәлелдейді. Бұл қадам ұлттық поэзияны әлемдік әдебиетпен сабақтастырып, көркем аударма саласына жаңа леп қосады. Шерхан Талап поэзиясы – кең географиялық кеңістікті, ұлттық тарихи жадыны, урбанистік болмысты, сондай-ақ экзистенциалды жалғыздық пен қуанышты сезімдерді қатар қамтыған көпқырлы шығармашылық әлем. Оның «Астаналық романс» триптихындағы шаттық пен елдік рух, «Жайық» өлеңіндегі туған жерге сағыныш, «Алматы» цикліндегі қалаға махаббат – қазіргі қазақ жастары поэзиясының жаңа өрісін айқындайтын айшықты туындылар.

Кесте 8. Ақын Шерхан Талаптың поэзиясындағы басты концептілер

Концепт	Негізгі шығармалар	Мазмұндық қыры	Көркемдік ерекшелігі
1	2	3	4
Туған жер	«Жайық», «Ауылға бара жатқанда...»	Перзенттік сағыныш, кіндік қаны тамған жерге махаббат	Табиғат пен туған өлкені кейіптеу, эпитет, метафора
Қала (Алматы, Астана)	«Алматыдағы алғашқы өлең», «Алматым ластаса да таза жаның», «Астаналық романс»	Алматы – рухани орталық; Астана – елдік пен ерліктің символы	Урбанистік поэтика, символикалық бейнелеу
Тарих	«Қылыш», тарихи тұлғаларға арналған өлеңдер	Ұлттық батырлар рухын жаңғырту, тарихи жадпен сабақтастық	Эпикалық сарын, тарихи реминисценциялар

8-кестенің жалғасы

1	2	3	4
Жалғыздық	«Күрсініс талыққан бөлмеде», «Музейдегі түн», «Зарық», «Аңсар»	Жеке тұлғаның рухани қасіреті, экзистенциалды ізденіс	Метафоралық тіркестер, тұйық кеңістік бейнесі
Еркіндік	«Астаналық романс» триптихы, «Мәңгілікке ынтығу»	Тәуелсіздік рухы, еркіндікті сезіну, бостандыққа құштарлық	Символикалық образдар («Арғымақ аттай жебелеп»)
Махаббат	Лирикалық циклдар, «Көше кезіп көңілсіз бір ән салар...»	Жеке сезім мен замандық толғаныс	Кейіптеу, психологиялық суреттеу
Әлемдік кеңістік	«Анкара әуендері», «Пирамидаларға сапар»	Ұлттық ойды әлемдік өркениетпен сабақтастыру	Географиялық кеңістікті поэтикалық образға айналдыру
Аударма	Адонис, С. Иолги, Мона Кәрім өлеңдері	Әлемдік әдебиетпен үндестік, көркемдік алмасу	Ұлттық тілдің бейнелеу мүмкіндігін кеңейту

Ақын Шерхан Талаптың шығармашылығы – қазіргі қазақ әдебиетінде жаңа буынның көркемдік ізденістері мен рухани болмысын айқын танытатын ерекше құбылыс. Оның шығармалары бірнеше қырынан құнды деуге болады: ұлттық рух пен туған жерге адалдық – «Жайық» сияқты туындыларда туған өлкені жырлауы арқылы ақын қазақ поэзиясындағы дәстүрді жалғастырып, перзенттік сағыныш пен кіршіксіз махаббатты биік деңгейде бейнелейді.

Жалғыздық концептісі – ақынның поэзиясында экзистенциалды сарын кең орын алады. Жеке тұлғаның рухани қасіреті, қоғаммен үйлеспейтін ішкі драмасы жас ақынның көркемдік кредосын айқындайды. Еркіндік пен бостандық рухы – Астанаға арналған өлеңдерінде тәуелсіздік ұрпағының азат ойы, бостандыққа деген құштарлығы көрініс тауып, ұлттық сананың жаңа деңгейін паш етеді. Әлемдік әдебиетпен үндестік – Ш. Талаптың шетел ақындарын тәржімалауы қазақ әдебиетін әлемдік поэзия кеңістігімен тоғыстырып, ұлттық поэтиканы жаңа

өрістерге жетелейді. Осы тұрғыдан алғанда, Шерхан Талап поэзиясы – дәстүр мен жаңашылдықты, ұлттық пен әлемді, жалғыздық пен еркіндікті, туған жер мен урбанистік кеңістікті тоғыстырған қазіргі қазақ әдебиетінің маңызды арнасы. Оның шығармашылығы жас буынның рухани ізденісін, жаңа дәуірдегі ұлттық сөз өнерінің көркемдік бағыттарын айқын бейнелейді.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік үні бар жас ақын Ерзат Асыл шығармашылығы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысын айқын көрсетеді. Оның өлеңдеріндегі басты тақырыптар – туған жерге махаббат, ата-баба рухына тағзым, адамгершілік құндылықтар мен махаббат сырлары. Ақынның «Құлағымда тұяқтардың дүбірі» жинағы – осы бағыттардың көркем куәсі. «Жоңғария сағынышы», «Сары күзде сапар шеккен тағдырмын» топтамалары туған өлкенің табиғатын, тарихи жадын, ата-баба аманатын поэтикалық өрнекпен жеткізеді. «Барам сенен туған сырды қуалап», «Алматы көктемі» сияқты өлеңдерде туған жерге деген сағыныш лирикалық кейіпкердің басты сезімдік күйіне айналады. Мұнда туған топырақ – тек географиялық кеңістік емес, тарихи жады мен рухани тіректің символы. «Қарашығында қалғып кетсем бе», «Іздеу», «Сен ән салушы едің», «Қоштасу», «Сұлулық» өлеңдері – ақынның нәзік сезімге толы сыршыл жырлары. Лирикалық кейіпкердің ішкі толғаныстары арқылы адам жанының терең сырлары ашылады. Бұл өлеңдердегі бейнелеу құралдары көбіне метафора, эпитет, психологиялық параллелизмге негізделген. Ерзат Асыл поэзиясының маңызды қыры – әдеби сабақтастықты сақтауы. Ол Мұқағали Мақатаев, Тұманбай Молдағалиев, Мұрат Шаймаран, Мейіржан Әуелханға арналған арнауларында олардың шығармашылық даралығына құрметпен қарайды. Мәселен, Мұқағалиға арнаған «Өмір бейне өлеңіндей өрілген» өлеңінде:

Мәңгілікке сәби боп қалды рух,
Аспан ана омырауын арда еміп,
Біз ақынның тәнін ғана жерледік, –

деп, ұлы ақынның «Сәби болғым келеді» атты өлеңін негізге алып, оның рухының мәңгілігін поэтикалық образдар арқылы бейнелейді. Бұл тұста жас ақын әдеби дәстүрді жалғастырушы ғана емес, оны терең түсініп, жаңа буынға жеткізуші рөлін атқарады. Ерзат Асылдың поэзиясы – қазіргі қазақ әдебиетінде дәстүр мен жаңашылдықты тоғыстырған жас буын шығармашылығының жарқын көрінісі. Оның жырларынан туған жерге адалдық, ата-баба рухына тағзым, махаббат пен сағыныштың сыршылдығы, әдеби дәстүрді қастерлеу айқын

аңғарылады. Осы ерекшеліктер Ерзат Асылды жас толқын ішінен даралап, оны қазіргі қазақ поэзиясының ізденімпаз әрі ойлы өкілдерінің қатарына қосады.

Қазақ поэзиясына тың леп әкеліп жүрген жас ақындардың бірі – Әрі би-Бек Өр Алтай. 1989 жылы Қытайдың Өр Алтай аймағында дүниеге келген ақын туған жер тақырыбын, тарихи жад пен ұлттық рухты, сондай-ақ махаббат сырын өлеңдерінің негізгі арқауы етеді. Оның «Марқажүрек» атты өлеңдер жинағы – жаңа буын поэзиясының айшықты көрінісі. Жас ақынның «Ата-бабам», «Тарих», «Алаш» өлеңдері ұлттық тарихи жадты жаңғыртып, ел мен жер тағдырына қатысты ой толғайды. Мұнда ақын ата-баба аманатын поэтикалық концепт деңгейінде көтеріп, өткен мен бүгінді жалғайды. Бұл өлеңдерде халықтың ұжымдық жады басты идеялық өзекке айналады. «Алтай ғұн», «Аспан өзені», «Хош, туған жер» жырлары туған жерге деген перзенттік сүйіспеншілікті бейнелейді. Лирикалық кейіпкер туған өлкеден алыстап, білім іздеп сапар шеккен сәтін жүрек қылын тербеткен сағынышпен жеткізеді:

Ізім қалсын бетіңді шимайлаған,

Қимай барам туған жер, қимай барам! (Алтай, 2021; 80)

Бұл жолдар туған жердің тек географиялық кеңістік қана емес, рухани Отан, жан дүниенің тірегі екенін дәлелдейді. Ақын шығармашылығында ғашықтық тақырыбы ерекше орын алады. «Жүзі, міні», «Арман қыз, алғашқы түсінгенім», «Бұл махаббат», «Қасару», «Түбінде», «Хош деймін», «Асылзада», «Қыпшақ қызы», «Сүттен ақ сұлу жұпарым» сияқты өлеңдерінде нәзік сезімнің сан қырын бейнелейді. Мәселен, «Арман қыз, алғашқы түсінгенім» өлеңінде лирикалық кейіпкердің жүрек сырын былайша ашады:

Мен бүгін аумай қаппын қандалаңнан,

Ғашық болу жақсы екен болмағаннан.

Мен сенің келбетіңмен көріскелі,

Бір құдірет тұрардай қолдап алдан, –

деген өлеңде махаббат тағдырдың сыйы, адамды рухани кемелдікке жетелейтін құдіретті күш ретінде бейнеленген (Алтай, 2021; 31).

Әрі би-Бектің шығармалары ұлттық тарих пен тағдырдан бастап, ғашықтық пен табиғат әсемдігіне дейінгі кең тақырыптарды қамтиды. Оның өлеңдерінде ұлттық рухани код пен жеке лирикалық толғаныс үйлесім табады. Әрі би-Бек Өр Алтай поэзиясы – қазіргі қазақ жырының жаңа тынысын айқындайтын құбылыс. Оның шығармашылығында ұлттық тарихи жад пен ата-баба рухына тағзым, туған жерге сағыныш пен сүйіспеншілік, махаббаттың түрлі қырларын бейнелейтін

сыршылдық, жаңашыл көркемдік ізденіс басымдық алады. Осы арқылы Би-Бек қазақ поэзиясына тың тақырыптық серпін әкеліп, жас толқын ақындардың ішінен өзіндік поэтикалық қолтаңбасын қалыптастырып отыр. Қорыта келгенде, қазіргі қазақ лирикасындағы лирикалық тұлға – ұлттық дүниетанымның айнасы, ұлт жанының метафорасы. Бұл тарауда талданған Н. Тұрғанбек, Е. Бейсенбекқызы, Ш. Талап, Е. Асыл, Әрі би-Бек Өр Алтай сияқты ақындар поэзиясы заманауи лирикалық «меннің» ұлттық-ментальділік кодтарын айқындап, қазақ поэзиясындағы рухани-адамгершілік сабақтастықты жаңаша қырынан көрсетеді. Атап айтсақ, Н. Тұрғанбек поэзиясындағы лирикалық тұлға – халықтық жад пен рухани жауапкершілікті иеленген субъект. Ақынның өлеңдерінде «мен» бейнесі дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында тұр: ол өткеннің даналығын қазіргі сана кеңістігіне көшіреді. Оның лирикалық кейіпкері туған жер, ата мұра, ұлт тағдырына адалдық арқылы көрінеді; сөйтіп, «жеке рух» пен «ұлттық рухтың» диалогын тудырады. Ал, Е.Бейсенбекқызы лирикасында әйелдік «мен» нәзік психологиялық өріспен өріліп, ұлттық рухтың ішкі интуициясына айналады. Оның өлеңдеріндегі ұлттық болмыс аналық, рухани, эстетикалық тұрғыдан көрініс табады. Табиғат пен жүрек, дәстүр мен тағдыр метафоралары арқылы ақын қазақ әйелінің мәдени кодын жаңаша бейнелейді. Осы тұрғыда оның поэзиясы феминдік интонация мен этнофилософиялық тереңдікті біріктірген жаңа бағытқа жатады.

Ақын Ш.Талап лирикасындағы тұлға – ізденістегі ұлттық сана иесі. Ақынның «Мен» бейнесі тәуелсіздік ұрпағының рухани жауапкершілігін, уақыт алдындағы рефлексиясын білдіреді. Оның поэзиясында ұлттық мінездің жаңа этикалық өлшемі қалыптасқан: адалдық, борыш, адамдық қасиет – ұлттық «кодтың» жаңғырығы. Осы арқылы ақын лирикалық кейіпкерді аксиологиялық (құндылықтық) деңгейде жаңғыртады. Е.Асыл шығармашылығында ұлттық болмыс экзистенциалдық тереңдікпен астасады. Оның лирикалық тұлғасы рухани жалғыздық пен метафизикалық сұрақтарға жауап іздейді. Ақын «тағдыр», «уақыт», «жол», «жарық» сияқты универсалды символдар арқылы қазақтық дүниетанымды кеңейтіп, замана мен мәңгілік арасындағы рухани ізденісті көрсетеді. Бұл – ұлттық «меннің» философиялық деңгейге көтерілуі. Әрі би-Бек Өр Алтай поэзиясы – этнорозетикалық дүниетанымның көрінісі. Ақын лирикасындағы тұлға – «Тәңір тауы», «Өр Алтай», «Көк тудың елі» сияқты символдар арқылы ұлттың геоментальділік кеңістігін бейнелейді. Оның өлеңдерінде тарих пен география, тіл мен тағдыр – бәрі тұтас поэтикалық карта

ретінде ұсынылады. Бұл поэзияда ұлттық болмыс кеңістік пен жад бірлігінде айқындалады.

Жоғарыда аталған ақындар поэзиясында лирикалық тұлға – жеке психологиялық бейне ғана емес, ұлттық рухтың поэтикалық концептісі. Олардың шығармалары ұлттық болмысты үш деңгейде ашады: семантикалық деңгейде – туған жер, тіл, ата-баба, жад, рух сияқты тұрақты концептілер арқылы; эмоциялық деңгейде – сағыныш, махаббат, ар-намыс, борыш, парыз сынды сезімдік өрнектер арқылы; ментальділік деңгейде — тарихи жад, мәдени сабақтастық, рухани жаңғыру категориялары арқылы. Қазіргі қазақ лирикасындағы лирикалық тұлға, осылайша, ұлттық болмыстың жаңғырған формасы, дәстүр мен модерннің синтезі ретінде көрініс табады. Н.Тұрғанбек пен Е.Бейсенбекқызы – рух пен нәзіктіктің тоғысын, Ш. Талап пен Е. Асыл – ой мен сана тереңдігін, Әрі би-Бек Өр Алтай – кеңістік пен тарих сабақтастығын бейнелейді. Лирикалық тұлғаның ұлттық болмысы қазіргі қазақ поэзиясында рухани өзіндік сананың көрінісіне айналды. Бұл – ұлттың мәдени-ментальділік кодын сақтаудың әрі жаңартудың көркем жолы. Аталған ақындар шығармашылығының ортақ ерекшелігі ұлттық «Меннің» жаңғыруы мен тарихи жадпен байланысы, поэзияның жеке тәжірибені ұлт тағдырымен тоғыстыру қасиеті, дәстүрлі архетиптердің заманауи мәнге ие болуы. Сондықтан лирикалық тұлғаның ұлттық болмысы – қазіргі қазақ лирикасының идеялық өзегі мен рухани тірегі, ұлттың мәдени жады мен уақыт арасындағы поэтикалық көпір болып қалыптасты.

4.3 Қазіргі лирикадағы ұлттық жад феномені

Қазіргі қазақ әдебиетінде орта буын өкілдерінен кейін қалыптасқан жас каламгерлер шоғыры дербес шығармашылық бағдарын айқындап, әдеби үдерісте өзіндік орны бар құбылыс ретінде танылып отыр. ХХІ ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап ұлттық әдеби кеңістікке жаңа есімдер қосылып, тәуелсіздік кезеңімен сабақтас дамыған жас авторлардың көркем туындылары жүйелі түрде жарық көре бастады. Аталған буын өкілдерінің шығармалары алдымен мерзімді басылымдар беттерінде жарияланып, кейіннен жеке жинақтар түрінде басылып, оқырман қауымға ұсынылды. Жас ақындар мен жазушылардың дүниетанымдық ұстанымдары, табиғатты көркемдік тұрғыдан игеру ерекшеліктері, махаббат тақырыбын бейнелеудегі стильдік ізденістері сан алуан қырынан көрініс табады.

Сонымен қатар поэзия мен прозада қалам тербеген қаламгерлердің көркемдік ойлау жүйесі, шығармашылық еркіндігі мен қиял кеңістігі айқын аңғарылып, қазіргі қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық және эстетикалық тұрғыдан дамуына елеулі ықпал етіп отыр.

Заманауи қазақ поэзиясында өзіндік үнмен ерекшеленіп жүрген жас ақындардың бірі – Бауыржан Әліқожа. Ол көркем әдебиет айдынына «Хұснихат», «Айтұмар», «Ақтүн» атты жыр жинақтарымен еніп, ұлттық поэзия қазынасын тың туындылармен толықтырды. Ақын шығармашылығында махаббат тақырыбы жетекші орын алады. Бұл – жастық дәуреннің табиғи сипаты әрі нәзік сезімнің өміршендігін айқындайтын көркемдік үдеріс. Ақынның «Көзілдірікті қыз», «Балауса», «Құлын мүсін», «Мен сүйген қыз...», «Бақ жұлдыз», «Ақ қар сезім», «Қалқатайым», «Жанарымдағы жыр», «Ай мен сұлу», «Аңсар», «Жәудір көз», «Наз», «Купедегі ару», «Махаббат көпірі», «Қылықтым» сияқты өлеңдері – жастардың көңіл-күйін, жүрек иірімдерін бейнелейтін сыршыл туындылары. Лирикалық кейіпкер сезімнің қуанышы мен қасіретін қатар кешеді. «Неге мені айналдыра бересің, ақ апамның қолындағы ұршықтай» деген жолдарда махаббаттың екіжақты сипаты – шаттық пен мұң қатар өріледі.

«Наз» өлеңіндегі:

Бойдағы сарқыдың сабырды,
Бұл сенің неткенің, қарағым?!
Жанымның әйнегі шағылды,
Өзінді жек көріп барамын, –
немесе:

Мың батпан мұң арқалап,
Кептердей сыңар қанат
Ұша алмай секеңдеймін

Шық жасын іркіген гүл, – сияқты жолдарда ғашықтықтың күйзелісі, ішкі драматизм анық сезіледі (Әліқожа, 2022; 49). Мұндағы «жанымның әйнегі шағылды» деген метафора нәзік жанның жараланғыштығын, ал «кептердей сыңар қанат» бейнесі – жалғыздықтың символын береді.

Сонымен қатар ақын жырларында ғашықтың қуанышы, сезімнің шуағы да айқын:

Бір бойжеткен жүрегімде лаулады,
Ай да – өзі, Жұлдыз да – өзі, Күн – өзі!
Жылу беріп өн бойыма баурады,

Ғашығымның мейіріндей мінезі, – деген өлең жолдарында сүйіктісінің бейнесі ғаламдық өлшемдермен (Ай, Күн, Жұлдыз) салыстырылып, махаббаттың ғарыштық қуаты бейнеленеді (Әліқожа, 2022; 47). Табиғи құбылыстардың символдық қолданысы – ақынның стильдік ізденістерінің айғағы. Бауыржан Әліқожа поэзиясында дерексіз сезімдер жүйесі нақты көркем образдар арқылы бейнеленіп, лирикалық мазмұнның терең ашылуына мүмкіндік береді. Ақын шығармаларында кездесетін «жанымның әйнегі», «сыңар қанат кептер», «шық жасын іркіген гүл» тәрізді бейнелі тіркестер махаббат сезімінің күрделі әрі көпқырлы табиғатын көркемдік елестету негізінде оқырман санасына әсерлі түрде жеткізеді. Аталған образдар жүйесі жас қаламгердің көркемдік-бейнелеу мүмкіндіктерінің кеңдігін танытып, дәстүрлі поэтикалық үлгілер мен жаңашыл ізденістерді өзара сабақтастыра алғанын дәлелдейді.

Ақын шығармашылығындағы махаббат лирикасы жастарға тән нәзік психологиялық күйді бейнелеумен қатар, жалпыадамзаттық сезімдер болмысының көркемдік танымына негізделген эстетикалық кеңістік ретінде қалыптасқан. Оның өлеңдерінде сезімнің екіұдайлы сипаты, яғни қуаныш пен мұңның, үміт пен күдіктің қатар өрілуі, метафоралық бейнелеу тәсілдерінің мол қолданылуы, сондай-ақ Ай, Күн, Жұлдыз сынды ғаламдық сипаттағы символдардың жиі ұшырасуы айқын аңғарылады. Сонымен бірге ақын поэзиясында стильдік ізденістер мен тың көркемдік шешімдер жүйелі түрде жүзеге асырылып, шығармашылық даралықтың қалыптасуына ықпал етеді. Осы ерекшеліктер арқылы Бауыржан Әліқожа ұлттық поэзиядағы махаббат лирикасының дәстүрін жаңаша қырынан дамытып, қазіргі әдеби үдерістегі өзіндік орнын айқындайды.

Бауыржан Әліқожаның шығармашылық әлемінде параллелизм тәсілі ерекше көркемдік рөл атқарады. Ақын «Күз бен қыз» өлеңінде сүйгеніне деген сағыныш сезімін күз мезгілімен астастырып, табиғат пен адамның рухани күйін үндестіреді:

Сыртқа шықсам сарғайған күзді көрем,
Жүдеу жүзді содан соң қызды көрем,
Сағынышқа бөленген мұңлықтарға,
Дәрі бола қояр ма, біздің өлең? –

Бұл өлеңдегі параллелизм күздің сарғаюы мен ғашықтың жүдеу жүзін қатар алып, эмоционалды әсерді күшейтеді (Әліқожа, 2022; 151). Белгілі ақын Есенғали Раушанов жас таланттың бұл өлеңіне жоғары баға беріп, оның поэтикалық

жүйелілігі мен көркемдік тұтастығын айрықша атап өтеді (Әліқожа, 2022; 150-151). Параллелизмнің тағы бір мысалы – «Ай мен сұлу» өлеңі. Мұнда ақын жанындағы аруды Айға балап, аспан мен адамды бір-бірінің көркем көшірмесіндей бейнелейді:

Көзіме түсті қолдағы меңің,
Ай бетіндегі дақ құсап...
Көктегі Айдың керегі бар ма,
Жанымда тұрсаң ай болып! –

деген жыр жолдарындағы поэтикалық қолданыс – классикалық қазақ поэзиясындағы айға теңеу дәстүрінің жаңаша жалғасы (Әліқожа, 2022; 36). Ақын шығармашылығында табиғат құбылыстары мен жыл мезгілдері ерекше маңызға ие («Астар», «Аспан», «Таңғы шық», «Құйын», «Нөсерде», «Көктемгі күй», «Мөлдір моншақ», «Ай», «Қыс»). Ол табиғатты «Жаратылыс – жаза алмас қиын дастан» деп сипаттап, оны адам жанының айнасына айналдырады. Қазақ поэзиясында көктемді аруға теңеу дәстүрлі құбылыс болса, Әліқожа Күнді жігіт бейнесіне балап, сирек кездесетін поэтикалық жаңашылдық жасайды:

Көктемдей аруды ұнатып,
Жігіт-Күн төгуде шуағын.

Ақын табиғатты кейде қоғамдық-әлеуметтік ойдың символына айналдырады. «Аспан» өлеңінде:

Аспан, неге жылайсың ағыл-тегіл,
Бола тұра мекені құдіреттің?!
Жағал-жағал осынау тіршілікті
Тазалайын дедің бе көз жасыңмен?! –

деген өлең жолдары қазіргі қоғамның рухани былығын табиғаттың жаңбыр арқылы тазартуы секілді астарлы ойға құрылған (Әліқожа, 2022;18). Табиғат бейнесі Бауыржан Әліқожа поэзиясында әлеуметтік-философиялық ойды көркемдік тұрғыдан жеткізудің маңызды құралы ретінде қызмет атқарады. Ақын шығармашылығында параллелизм тәсілі лирикалық кейіпкердің ішкі сезім әлемін табиғат құбылыстарымен астастыра бейнелеудің негізгі көркемдік тетігіне айналған. Табиғат көріністері мен жыл мезгілдерінің ауысуы адам жанының психологиялық күйін, рухани толғанысын, эмоциялық ахуалын ашуда символдық әрі метафоралық мәнге ие болып, көркемдік жүйенің ажырамас бөлігі ретінде қолданылады. Сезім мен табиғат арасындағы үйлесімділік ақынның поэтикалық дүниетанымын, стильдік даралығын және жаңашыл бағыттағы ізденістерін

айқындайтын маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Осы арқылы қаламгер дәстүрлі көркемдік үлгілерді жаңаша қырынан игеріп, ұлттық поэзия кеңістігінде өзіндік қолтаңбасын қалыптастырады. Сонымен қатар ақын шығармашылығы әдеби сын тарапынан оң бағаланып, оның көркемдік әлеуеті мен шығармашылық болашағына сенім білдіріледі. Нәтижесінде Бауыржан Өліқожа қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа есімдердің қатарынан орын алып, әдеби үдерістегі өзекті тұлғалардың біріне айналып отыр.

Әдебиеттану ғылымында туған жер мен Отан тақырыбы ұлттық дүниетанымның, этномәдени болмыстың негізгі көрінісі ретінде қарастырылады. Қазақ поэзиясында бұл тақырып жыраулардан бастап бүгінгі жас ақындарға дейін үзілмей жалғасып келе жатқан дәстүрлі арқау. Бауыржан Өліқожаның шығармашылығы да осы дәстүрдің жалғасы ретінде туған жерге, ұлттық кеңістікке қатысты дүниетанымды бейнелеумен құнды. Ақынның «Сыр жағасы», «Қожатоғай», «Отан», «Қаратау тәжі», «Киелі Кентау», «Ақсу өңірі» секілді өлеңдері туған өлкенің табиғаты мен тарихын суреттеу арқылы ұлттық жадты жаңғыртады. Мысалы, «Мекен бұл кие өрілген, Жаралған топырағымды» деген жолдар туған жерді қасиетті кеңістік, киелі мекен ретінде қабылдаудың дәстүрлі қазақтық танымымен сабақтас. Бұл тұста Ә. Қайдар, М. Мағауин сынды ғалымдардың туған жер концептісін этникалық, мәдени бірегейліктің тірегі деп бағалаған пікірлерімен үндестік бар. Ақын өлеңдерінде туған жерге деген махаббат тек шағын ауыл-аймақпен шектелмей, кеңейіп, Отан ұғымына ұласады. «Қожатоғайдан» басталған сағыныш пен сүйіспеншілік «Алматы», «Есентай өзені», «ҚазҰУ қалашығы» жырларында мегаполис табиғаты мен мәдени кеңістігі арқылы жалғасады. Бұл ұлттық поэзиядағы урбанистік кеңістікке бейімделген жаңа сипаттың белгісі. Ақын Б. Өліқожа арнау жанрын қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы тұрғасынан дамытады. Оның Абайға, М.Мақатаевқа, Т.Айбергеновке, Ш. Қалдаяқовқа арналған жырлары – мәдени сабақтастықтың, рухани құрметтің айғағы. Бұл туындыларда ақын ірі тұлғалардың шығармашылық әлемін өзіндік қабылдауымен бейнелене отырып, қазақ өнері мен әдебеттің алтын арқауын қазіргі дәуірмен жалғастырады. Мысалы, Мұқағалиды «қара өлең шекпеніне» теңеу арқылы ұлттық поэзияның мәңгілік құндылығын паш етеді. «Отан, туған жер – әр қаламгердің шығармашылығынан ерекше орын алатын тақырып. Бауыржан Өліқожаның да осы тақырыпты толықтыратын «Сыр жағасы», «Қожатоғай», «Отан», «Қаратау тәжі», «Киелі Кентау», «Ақсу өңірі» тәрізді шығармалары жетерлік. Бабалардың қаны мен тері сіңген жерді «Мекен бұл кие

өрілген, Жаралған топырағымды» деп мақтан еткен ақын байтақ елін асқақтата мадақтайды. Туған жерге деген махаббат Қожатоғайдан басталып, «Алматы», «Тау баурайында» өлеңдеріндегі Алматы қаласымен толығып отан деген кең ұғыммен жалғасады. Махаббат жырларын толықтыратын «Есентай өзені», «ҚазҰУ қалашығы» да Алматы қаласынан сыр шертеді» (Жаңа қазақ әдебиеті, 2024; 140). Бұл пікір ақынның әдебиеттегі орны әлі де кеңейіп, даралана түсетінін көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің тарихи дамуында дәстүр мен жаңашылдықтың өзара сабақтастығы көркемдік эволюцияның негізгі заңдылықтарының бірі ретінде қалыптасқан. Әдеби мұрада жинақталған идеялық-көркемдік тәжірибенің кейінгі буын қаламгерлер шығармашылығында жаңаша сипатта қайта көрініс табуы интертекстуалдық байланыстар аясында жүзеге асады. Бұл үдеріс қазіргі әдебиеттану ғылымында «палимпсест» ұғымымен тығыз байланысты қарастырылады. Палимпсест ұғымы бастапқыда көне қолжазбаларда бұрын жазылған мәтіннің үстіне жаңа мәтіннің түсірілуі нәтижесінде ескі жазбаның ізі толық жойылмай сақталуын білдірген. Ал әдебиеттану саласында бұл термин алдыңғы көркем туындылардың семантикалық, идеялық және образдық қабаттарының кейінгі мәтіндерде астарлы түрде көрініс табуын, жаңа мазмұнмен толықтырылуын сипаттайтын теориялық категория ретінде қолданылады. Осы тұрғыдан алғанда, палимпсестік құбылыс мәтіндер арасындағы диалогтық байланыстың, көркемдік жалғастықтың маңызды көрінісі болып табылады.

Француз ғалымы Жерар Женетттің еңбектерінде палимпсест ұғымы интертекстуалдық теория аясында ғылыми тұрғыдан негізделіп, әдеби мәтіндердің көпқабатты құрылымын талдаудың әдіснамалық тетігі ретінде айқындалды. Ғалымның тұжырымдамалары қазіргі әдебиеттануда көркем шығармаларды салыстырмалы, құрылымдық және семантикалық тұрғыдан зерттеуге кең мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ поэзиясында палимпсестік сипаттың көрініс табуы дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығын айқындайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады. Осы бағыттағы көркемдік ізденістердің айқын үлгісі ретінде жас ақын Мирас Асанның Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдығына арналған «Мағжан-нама» поэмасын атауға болады. Автор аталған туындысын «поэма-палимпсест» ретінде анықтап, классик ақын мұрасын постмодернистік поэтика аясында жаңаша интерпретациялайды. Поэмада алаш ардақтысы, ақын Мағжан Жұмабаев шығармашылығына тән идеялық-мазмұндық жүйе мен образдық құрылым қазіргі

заманның рухани-эстетикалық талаптары тұрғысынан қайта пайымдалып, жаңа көркемдік кеңістік қалыптастырады. Осылайша палимпсест теориясы қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысын ғылыми тұрғыдан зерделеуде маңызды әдіснамалық негіз ретінде қарастырылады және зерттеу жұмысының теориялық тірегін құрайды. Оның пайымдауынша, «Кез-келген мәтін – палимпсест». Яғни жаңа мәтін бұрыннан бар мәтіндердің үстінен жазылады, ал ескі мәтіндердің ізі жаңа туындының астарынан әрдайым сәуле шашып тұрады» (Кәпұлы, Наурызбаева, Жаңбырбай, 2020; 45).

Қазақ сөз өнері тарихында көркемдік жалғастық пен рухани сабақтастық дәстүрі тұрақты түрде көрініс тауып келеді. Жыраулар поэзиясындағы елдік мұраттар, ұлттық бірлік пен еркіндік идеялары Абай Құнанбайұлы шығармашылығында жаңа сапалық деңгейде жаңғырып, терең философиялық және гуманистік мазмұнмен толықты. Ал Абай қалыптастырған адамгершілік, ізгілік және рухани кемелдену идеялары XX ғ. басындағы Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытов сынды қаламгерлердің шығармашылық жүйесінде одан әрі жалғасын тапты.

Қазіргі қазақ поэзиясында Мағжан Жұмабаев мұрасының ықпалы айрықша байқалады. Бұл, ең алдымен, ақынның түркілік бірлік идеясын, ұлттық тәуелсіздік пен рухани еркіндік мәселелерін көркемдік тұрғыдан терең әрі жан-жақты жырлауымен байланысты. Мағжан поэзиясы ұлттық сананы жаңғыртатын, тарихи жадыны сақтайтын рухани құндылық ретінде кейінгі буын ақындарының шығармашылық бағдарын айқындауға ықпал етіп келеді. Осы тұрғыдан алғанда, ақын Мирас Асанның «Мағжан-нама» поэмасы әдеби дәстүр мен мәдени жадтың сабақтастығын заманауи көркемдік жүйе аясында жаңаша пайымдайтын маңызды туындылардың бірі болып табылады. Поэманың көркемдік құрылымында классик ақын мұрасымен интертекстуалдық байланыс жүйелі түрде жүзеге асырылады. Әсіресе шығарманың алғашқы жолдарынан-ақ Мағжан Жұмабаевтың «Күннен туған баламын» атты әйгілі өлеңімен мағыналық, идеялық және образдық үндестіктің айқын аңғарылуы автордың саналы түрде дәстүрлі поэтикалық кеңістікке сүйенгенін көрсетеді.

Ащы өксігің айдаудағы көмейіме кептеліп,
«Мағжан!» дедім көкте үннің отты демі леп беріп!
Күннен туған, Ғұннан туған рухыңа діл суардым,
Ей, түркінің данышпаны, ер шайыры Тұранның! –

деген жыр жолдарынан ақын Мағжан түркілік идеяларын жаңғыртып, оны күллі түркі әлемінің рухани көсемі ретінде бейнелейді (Асан, 2023; 25). Мирас Асанның «Мағжан-нама» поэмасында Мағжан Жұмабаев шығармашылығына тән образдық жүйе мен идеялық бағдар жаңа көркемдік мазмұнда қайта жаңғыртылады. Поэмада тау, дала, аспан сынды кеңістік бейнелері ұлттық рухтың мәңгілігін, тарихи сабақтастықтың үзілмейтін сипатын білдіретін символдық мәнге ие. Аталған образдар арқылы Тұран идеясы түркі халықтарының рухани және мәдени бірлігін аңсау концептісі ретінде көрініс тауып, ақын тұлғасы уақыт пен кеңістіктен биік, мәңгілік рух иесі деңгейінде сомдалады.

Ақын Мағжан Жұмабаев поэзиясына тән романтикалық пафос пен асқақ рух Мирас Асан шығармашылығында постмодернистік ирониямен, көпқабатты мағыналық құрылыммен ұштасып, жаңаша интерпретацияланады. «Мағжан-нама» поэмасында тарихи жад пен қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістік арасындағы көркемдік диалог жүйелі түрде жүзеге асырылады. Автор Мағжан Жұмабаев идеяларын механикалық түрде қайталамай, оларды деконструкциялау және қайта құрастыру тәсілдері арқылы қазіргі заман талаптарына бейімдейді. Бұл үдеріс постмодернистік поэтиканың негізгі әдістерінің бірі ретінде айқындалады. Сонымен қатар ақын аталған идеяларды ХХІ ғ. жастарының дүниетанымдық ұстанымдарымен сабақтастырып, ұлттық рухани құндылықтарды қазіргі заман контексінде қайта пайымдайды. Поэмада тарихи уақыт пен бүгінгі уақыттың қабаттаса берілуі мәтіннің көпқабатты құрылымын қалыптастырып, палимпсестік табиғатын айқындайды. Бұрынғы мәтіндік қабаттар жаңа көркемдік мазмұнмен толығып, қосымша семантикалық өріс түзеді. Осылайша Мирас Асан Мағжан Жұмабаев қалыптастырған көркемдік дәстүрді шығармашылық тұрғыдан жалғастыра отырып, қазіргі қазақ поэзиясына тың серпін әкелді. Оның «Мағжан-нама» поэмасы ұлттық әдеби кеңістікте интертекстуалдық әдісті саналы түрде жүзеге асырған, көркемдік-эстетикалық ізденістерімен ерекшеленетін бірегей туынды ретінде жоғары бағаланады. Аталған шығармада палимпсест ұстанымы айқын көрініс тауып, Мағжан Жұмабаев поэзиясына тән идеялық-мазмұндық жүйе мен символдық бейнелер жаңа дәуірдің рухани-әлеуметтік тынысымен тоғыса отырып, сапалық тұрғыдан жаңаша сипат алады. Поэмада классик ақын мұрасының көркемдік әлеуеті қазіргі заман эстетикасы аясында қайта пайымдалып, жаңа семантикалық кеңістік қалыптастырады. Осы арқылы Мирас Асан ұлттық әдебиеттің интертекстуалдық даму үдерісіндегі маңызды буын

ретінде дараланып, дәстүрлі поэтикалық үлгілерді шығармашылық тұрғыдан жаңғыртуға елеулі үлес қосады.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі поэтикалық дәстүрді жаңаша игерудің көрінісі ретінде «Мағжан-намадағы» палимпсестік әдіс Мағжан поэзиясының идеялық негіздерін сақтай отырып, оларды жаңа тарихи кезеңнің көркемдік-эстетикалық талаптарына сәйкестендіру мүмкіндігін танытады. Бұл үдеріс ұлттық әдебиеттегі «дәстүр мен жаңашылдық» мәселесінің өзектілігін тағы да дәлелдей отырып, қазіргі әдеби дамудың басты бағыттарының бірі ретінде айқындалады. Мағжан Жұмабаевтың поэзиясындағы басты концептілердің бірі – ұлттық рух, түркілік тұтастық, азаттық идеясы. Мирас Асан осы ұғымдарды өзінің шығармасында көркемдік тұрғыдан қайта пайымдап, ХХІ ғасыр жастарының дүниетанымында жақын формада жеткізген. Бұл жерде интертекстуалдық байланыс пен авторлық қайта түрлендіру (трансформация) қатар өрбиді. Жалпы поэмада бірнеше қыр айқындалады: тарихи-поэтикалық сабақтастық – Мағжан шығармашылығындағы «Тұран», «ұлттық бірлік» идеялары қайта жаңғырып, жаңа тарихи кезеңдегі жастардың рухани ізденісімен сабақтастырылады. Постмодернистік қыр: автор Мағжан сөздерін тура қайталаудан гөрі, оларды жаңа мәтіннің ішіне енгізіп, көпқабатты мағыналық кеңістік жасайды. Бұл әдіс палимпсестің табиғатын толық ашады. Көркемдік-поэтикалық стиль: поэмада эпикалық пафос пен лирикалық нәзіктік қатар өріліп, Мағжанның рухани әлемі мен бүгінгі заман оқырманының дүниетанымы үйлестірілген. Идеялық мән: Мағжан бейнесі тек тарихи тұлға ғана емес, бүгінгі ұлттық рухтың символына айналады. Автор оны «Тұранның данышпаны» деп сипаттай отырып, қазақ қоғамының рухани бағдар боларлық көркем бейне жасайды. Осы тұрғыдан алғанда, «Мағжан-нама» – тек Мағжанға арналған шығармашылық қана емес, сонымен қатар қазіргі қазақ әдебиетінің дәстүрді жаңғыртып, жаңа көркемдік арналарға бет алғанын көрсететін маңызды туынды.

Ұлы Тұран «Мағжан!» деді, маңғаз таулар жаңғырып,
«Мағжан!» деді төбе, белдер, тарғыл дауысы қарлығып.

Көкше көлдер шалқып кетті, «Мағжан!» деген үнге еріп,

Бұйра құмдар толқып кетті, көз алдымда түрленіп , – деген жолдар арқылы автор Тұран мемлекетін құруды аңсаған Мағжанның өз сөздерін жаңғыртып, ақынды күллі түркі әлемінің жоғары бағалайтынына назар қойды. Шығарма бірнеше тарауларға бөлініп, олардың әрқайсысы сол уақыттағы заман шындығын айқын көрсетеді (Асан, 2023; 28).

Мирас Асанның «Мағжан-нама» поэмасы – XX ғ. тарихи жадыны көркемдік тұрғыда қайта пайымдаған шығарма. Поэма құрылымдық жағынан бірнеше бөлімдерден тұрып, әрқайсысы жеке бір дәуірлік шындықты, ұлт басынан өткерген қасірет пен рухани мұраны бейнелеуге арналған. «ҚарЛАГтағы балалар» бөлімінде ақын сталиндік зұлмат жылдарын балалар тағдыры арқылы көрсетеді. «Қарлагта» дүниеге келген сәбилер бейнесі – ұлттық трагедияның символы. Әке-бабаларын «халық жауы» деп айыптап, Сталинді «Ағзам» деп дәріптеуге мәжбүр болған ұрпақтың қасіреті арқылы ақын тоталитарлық жүйенің жеке тұлғаға ғана емес, тұтас халықтың тарихи жадына салған жарасын суреттейді. Мұны әдебиеттанушы С.Қасқабасов «Ұжымдық жадты өшіру – отаршылдықтың ең қауіпті қаруы» деп атап көрсеткен (Қасқабасов, 2008; 75).

Үй суретін көрсетті, «Барак!» деді балалар,
Қатқан нанды көрсетті, «Тамақ!» деді балалар,
Темір торды көрсетті, «Шарбақ!» деді балалар,
Қара суды көрсетті, «Шәрбат!» деді балалар,
Қызыл туды көрсетті, «Құдай!» деді балалар (Асан, 2023; 6).

«Өртенген кітаптар» тарауында Мағжан шығармаларының жойылуы тек бір жазушы мұрасы емес, ұлттық рухтың дүниенің күйреуі ретінде беріледі. Мағжанның «Түркістан», «Шолпанның күнәсі» сияқты туындыларының өртенуі – қазақ әдебиетінің алтын қорына жасалған қиянат. Бұл тұста Асан мәтінді палимпсест тәсілінде құрып, Мағжан сөзін өз помасында қайта тірілтеді. Ғалым Ю.Лотманның айтуынша: «мәдениет ескерткішінің жойылуы – сол халықтың тарихи жадының бір қабатын жоюмен тең» (Лотман, 1992; 18).

«Аштық» бөлімінде қолдан жасалған ашаршылық тақырыбы қозғалады. Автор тарихи деректерді поэтикалық көрініспен сабақтастыра отырып, аштықтан қырылған халықтың қасіретін көз алдына әкеледі. Бұл тәсіл Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуімен» үндесіп, деректілік пен көркемділіктің синтезін көрсетеді.

Ақынның жүрегін омбылап келеді,
Аш-арық сүлделер.
Ақынның жүрегін құшақтап өледі,
Қан-сөлсіз мүрделер (Асан, 2023; 6).

«Мағжанның ғашығы» бөлімінде ақынның жары Зылиха бейнесі трагедиялық сипатта ашылады. Жарының тағдырынан бейхабар, өмір бойы үміт пен күдік

арасында ғұмыр кешкен Зылиха – репрессия құрбаны әйелдердің жиынтық бейнесі.

Мағжанның перизат ғашығы – нұр, арай,
Жәудіреп жанары құралай,
Ақынды күтеді қиырға көз қадап,
Қондырған көңілге көбелек жаз қанат (Асан, 2023; 6).

«Мағжанның Алаш деп аһ ұрып, «Халық жауы» деп атылып кеткенін кім айтсын?!» деген жолдар тарихи деректілікті әйелдік зармен ұштастырады. Әдебиеттанушы Т. Кәкішевтің сөзімен айтқанда, «әдебиет – халықтың тарихын адам тағдыры арқылы сөйлейтін ең сенімді айғақ» (Кәкішев, 1994; 203). Поэманың соңында Мирас Асан Мағжан Жұмабаевты «ер түріктің бесігіне» балап, оның «Мен жастарға сенемін» өлеңін жаңа формада қайта жырлайды. Бұл – интертекстуалдық әдістің айқын көрінісі. Ақын Мағжан мәтінін жаңғырта отырып, оны бүгінгі жастарға үлгі етіп ұсынды:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты,

Түркістан деген – ол Мағжан! – деген өлең жолдарында Мағжан бейнесі түркілік өркениеттің символына айналып, тарихи тұлға мен ұлттық кеңістік біртұтас концепция ретінде беріледі (Асан, 2023; 30).

Қорыта айтқанда, «Мағжан-нама» – тек Мағжан ғана емес, тарихи жадты жаңғыртатын көркем шежіре. Мирас Асан Мағжан мұрасын палимпсест принципінде қайта жаңғыртып, XX ғ. трагедиясына жаңа буынға түсінікті поэтикалық тілмен жеткізді. Ақын шығармашылығында тарихи деректілік пен символдық образдар, интертекстуалдық әдіс пен ұлттық идея біртұтас өрнекке айналған. «Мағжанның белгісіз суреті» тарауы – ұжымдық жад пен тарихи сана мәселесін бейнелейтін ерекше көркемдік шешім. Лениннің портретінің артына жасырылған Мағжан суреті – тоталитарлық дәуірдің қасіретті шындығы мен «жасырынған ұлттық рухтың» символы. Бұл бейне қоғамдағы қорқыныш, үнсіздік пен үмітсіздікті айқындайды. Жас балаға суреттегі адамның кім екенін ешкімнің ашық айта алмауы – репрессиялық жүйенің жеке тұлға есімін ғана емес, ұлттық жадты да өшіруге ұмтылғанын көрсетеді. Мұны С. Қасқабасов «тарихи амнезия – халықтың ең үлкен қасіреті» деп сипаттайды (Қасқабасов, 2008; 74). «Жалғасқа» атты тарауында ақын өз баласына қарата отырып, келер ұрпаққа ұлттық аманат қалдырады. Бұл – қазақ әдебиетіндегі дидактикалық дәстүрдің жалғасы. Абайдың

«Сен де бір кірпіш дүниеге» немесе Мағжанның «Мен жастарға сенемін» өлеңімен сарындас осы жолдарда ұрпақтар сабақтастығы айқын:

Қанатыңда дала деп қомда, серме,
Алашым деп балапан, Жалғас, өрле.
Бұл даланың білектеп қорғады атаң,
Білімменен ендеше қорға сен де, –

деген шумақтарда ұлттық кеңістікті («дала»), тарихи борыш («атаң қорғаған жер») және білім арқылы қорғау идеясы тоғысады (Асан, 2023; 31). Яғни қарумен қорғалған тәуелсіздікті енді рухани һәм интеллектуалдық күшімен сақтауға қажет деген ой ұсынылады.

«Түркі аруы» тарауында Мұхтар Әуезов шығармаларындағы Фатима, Сәкен Сейфуллин поэзиясындағы Гүлбаһрам, Мағжан Жұмабаев туындыларындағы Зылиха бейнелері негізінде әйел образының көркемдік жүйесі қалыптастырылады. Аталған бейнелер арқылы автор қазақ әйелін тек жеке тағдыр иесі ретінде ғана емес, ұлттық руханият пен мәдени болмыстың жинақталған символы деңгейінде сомдайды. Әйелдің қыпша белін аққудан үзілген қауырсынға, Сарыарқаның жусанына теңеу секілді поэтикалық қолданыстар қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі табиғат пен әйел бейнесінің үндестігін жаңғыртып, ұлттық поэтикалық танымның сабақтастығын көрсетеді. «Мағжанға атылған оқ» бөлімінде ақын тарихи әділетсіздік мәселесін көркемдік тұрғыдан терең аша отырып, саяси қуғын-сүргін құрбаны болған Мағжан Жұмабаевтың қазасын жалған айыптау мен негізсіз жала салдарынан қабылданған асығыс үкімнің нәтижесі ретінде бейнелейді. Бұл поэтикалық интерпретация ұлттық әдебиеттегі «құрбан болат тұлға» концептісін жалғастырып, тарихи шындықты көркемдік таныммен ұштастырады.

Аталған тарауларда жеке тұлға тағдыры мен жалпыұлттық тарихтың өзара байланысы жүйелі түрде көрініс табады. Ақын жекелеген кейіпкерлердің өмір жолы арқылы тұтас бір дәуірдің әлеуметтік-саяси ахуалын, халық басынан өткерген рухани трагедияларды бейнелейді. Әсіресе, «ҚарЛАГ-тағы метіркелер» бөлімінде ата-анасының есімі көрсетілмей, тек нөмір арқылы тіркелген балалар тағдыры тоталитарлық жүйенің адам болмысына жасаған зорлық-зомбылығының көрінісі ретінде суреттеледі. Бұл бейнелер ұлттық тарихи жадтан ажыраған, рухани тамырынан қол үзген ұрпақтың символдық образына айналады. Жоғарыдағы көркемдік шешімдер арқылы автор қазақ халқының басынан өткен ең ауыр қасіреттердің бірі – саяси қуғын-сүргін кезеңінің зардаптарын терең пайымдайды. Ақынның тұжырымдамасына сәйкес, Алаш арыстары аманаты,

бабалардың қаны мен жанымен келген тәуелсіздік идеясы «Мағжан үні» арқылы мәңгілік рухани құндылық ретінде ұрпақ санасында сақталады. Осылайша поэма ұлттық тарихи жадты жаңғыртатын, рухани сабақтастықты қамтамасыз ететін маңызды көркем туынды ретінде бағаланады.

Сол үннен Алаш табады жолын,
Ол келсе көп үн қайраңдар,
Жетеді сол ұрпаққа сол үн,
Жап-жарық Күн боп, Пайғамбар, –

деп Мағжан үні – ұлттық жаңғырудың, рухани құндылықтардың, тарихи сабақтастықтың символы (Асан, 2023; 6). Ақын Мағжан мұрасының пайғамбарлық сипаттағы «жол нұсқаушы» деңгейіне көтереді. Мирас Асанның «Мағжан-нама» поэмасының бұл тараулары тарихи жадыны көркемдік тұрғыда қайта жаңғырып, ұлттық бастан өткен қасіретті кезеңдерді символдық образдар арқылы көрсетеді. «Жасырынған сурет», «жадсыз бала», «жетімектердің нөмірі», «әйел зары», «Мағжан үні» сияқты бейнелер ХХ ғасырдағы ұлттық қасіреттің көркемдік кодына айналған. Осы арқылы ақын Мағжанды тек тарихи тұлға ғана емес, рухани мәңгілік пен ұлттық идеяның символы ретінде танытады.

Қазіргі қазақ поэзиясында қалыптасып келе жатқан жас буын ақындарының шығармашылығы ұлттық әдебиеттің көркемдік дамуына тың серпін беріп, дәстүрлі поэтикалық үлгілердің жаңа мазмұнмен толығуына ықпал етуде. Осы тұрғыдан алғанда, Айдана Қайсарбекқызы поэзиясын қазіргі жас ақындар шығармашылығымен салыстыра қарастыру оның көркемдік даралығын айқындауға мүмкіндік береді. Ақын Айдана Қайсарбекқызының поэтикалық ізденістері дәстүрлі лирикалық сарындарды заманауи көркемдік тәсілдермен ұштастыруымен ерекшеленеді. Көптеген замандас ақындар поэзиясында эмоциялық-психологиялық көңіл күй басым көрінсе, Айдана шығармаларында философиялық пайым мен диалектикалық ойлау жүйесі жетекші орын алады. Әсіресе қарама-қарсы ұғымдарды қатар қою арқылы лирикалық мазмұнды тереңдету тәсілі оның поэзиясына тән басты ерекшеліктердің бірі болып табылады. Ақынның «Мен өлермен, тек өтінем өлме», «Сүймейін сені жек көріп тұрып», «Заман да сені қияр өлімге, Ғалам да мені тияр өмірде...» сияқты жолдары өмір мен өлім, махаббат пен жеккөру, ізгілік пен зұлымдық ұғымдарын біртұтас философиялық жүйеде бейнелейді. Бұл тәсіл өзге жас ақындар поэзиясындағы біржақты эмоциялық суреттеулермен салыстырғанда, Айдана Қайсарбекқызы шығармашылығының мазмұндық күрделілігін көрсетеді.

Сонымен қатар көптеген замандас ақындарда лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі көбіне жеке «мен» шеңберінде шектелсе, Айдана поэзиясында ол ана, сүйген жар, қоғам және уақыт ұғымдарымен өзара байланыста көрініс табады. Бұл ерекшелік ақын шығармаларындағы тақырыптық ауқымның кеңдігін және рухани ізденістің тереңдігін аңғартады. Тағы бір назар аударарлық жайт – ақын шығармаларындағы философиялық толғаныстың ерте қалыптасуы. Көптеген қаламгерлерде мұндай пайым өмірлік тәжірибе нәтижесінде орнықса, Айдана Қайсарбекқызы поэзиясында оның жас кезеңнен бастап байқалуы шығармашылық даралықтың айрықша белгісі ретінде бағаланады.

Осылайша салыстырмалы талдау нәтижесінде Айдана Қайсарбекқызы поэзиясының қазіргі жас буын ақындары арасындағы өзіндік орнын айқындауға болады. Оның шығармашылығы ұлттық поэтикалық дәстүрді сақтай отырып, философиялық тереңдік пен заманауи көркемдік ізденістерді үйлестіруімен ерекшеленеді. Бұл қасиеттер ақын поэзиясын қазіргі қазақ әдебиетіндегі маңызды көркемдік құбылыстардың бірі ретінде тануға негіз болады. «Өмір» атты өлеңінде:

Асықтырасың, Тасыттырасың!

Жетім көңіл ғып жасыттырасың.

Өзіңді бір сәт жек көргізіп ап,

Қайтадан ессіз ғашық, –

деген үзіндіде өмірдің қарама-қайшылыққа толы болмысы, көңілдің құбылмалы сипаты айқын көрініс тапқан қыласың (Қайсарбекқызы, 2021; 8). Ақынның сөз шеберлігі әсіресе табиғат құбылыстарын бейнелеуде айқын сезіледі. «Соқыр күн көтерер сәулелі кірпігін», «Бұлттың да мазақтап жыртығын», «Жауар бұлттай құшақтап күркіреп күле берем» сияқты жолдар жансыз табиғат құбылыстарына жан бітіріп оларды адамдық мінезге бөлейді. Бұл – қазақ поэзиясындағы дәстүрлі «тірілту» тәсілін жаңа қырынан қолдану. «Жасың болып жанарымнан құлайды ән» атты өлеңінде:

Кербездік пе келбетіме кигенім?

Тынши алмай тек ішімде тынады ән.

Жол бетінен көлеңкелер сүйгенін,

Көрсететін болғанда ғой бір адам (Қайсарбекқызы, 2021; 51).

Айдана Қайсарбекқызы поэзиясында абстрактілі ұғымдар, атап айтқанда көңіл күй, ішкі сыр, рухани мұң сияқты психологиялық категориялар нақты поэтикалық образдар жүйесі арқылы көркемдік тұрғыдан бейнеленеді. Бұл

ерекшелік ақынның символдық және метафоралық ойлау жүйесінің жоғары деңгейде қалыптасқанын және көркемдік танымының тереңдігін аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, оның шығармашылығы көптеген замандас ақындар поэзиясындағы тікелей эмоциялық баяндаулармен салыстырғанда, мазмұндық әрі құрылымдық тұрғыдан күрделілігімен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ жастары поэзиясында өзіндік үнімен танылған ақын шығармалары антитезалық құрылымға, символдық бейнелеу тәсілдеріне, сондай-ақ табиғат көріністері мен адам жанының ішкі әлемін өзара астастыра суреттеуге негізделген. Бұл көркемдік ұстанымдар лирикалық мазмұнды тереңдетіп, поэтикалық мәтіннің көпқабатты мағыналық жүйесін қалыптастырады. Басқа жас ақындар шығармаларында табиғат бейнесі көбіне фондық сипатта көрінсе, Айдана поэзиясында ол психологиялық ахуалды ашудың белсенді көркемдік құралы ретінде қызмет атқарады. Сонымен қатар жас ақынның философиялық толғаныстары өмір мен өлім, сүйініш пен күйініш, махаббат пен жеккөру, ізгілік пен зұлымдық сияқты мәңгілік категорияларды қатар қарастыру арқылы көрініс табады. Мұндай диалектикалық пайымдау тәсілі оның поэзиясының интеллектуалдық деңгейін арттырып, шығармашылық даралығын айқындайды. Бұл тұрғыда Айдана Қайсарбекқызының көркемдік ойлау жүйесі замандас ақындар арасындағы ортақ тенденциялармен үндес болғанымен, мазмұндық тереңдігімен дараланады. Осылайша салыстырмалы талдау нәтижелері Айдана поэзиясының ұлттық әдеби дәстүрдің негізгі арналарын сақтай отырып, оларды заманауи эстетикалық талаптар мен жаңа ойлау жүйесі негізінде жаңғыртқан тың көркемдік құбылыс екенін көрсетеді. Ақын шығармашылығы қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңашыл ізденістердің маңызды бағыттарының бірі ретінде бағалануға толық негіз береді.

Қазіргі қазақ поэзиясында соңғы онжылдықтарда қалыптасып келе жатқан жас буын өкілдерінің шығармашылық ізденістері ұлттық әдебиеттің көркемдік даму үдерісінде маңызды орын алып отыр. Осы бағыттағы жас ақындар қатарында өзіндік поэтикалық үнімен ерекшеленетін қаламгерлердің бірі – Асылан Тілеген. Оның «Бойтұмар» атты жыр жинағына енген туындыларында табиғаттың мезгілдік әуендері мен нәзік лирикалық сезімдер көркемдік тұрғыдан үйлесім тауып, поэтикалық мазмұнның тереңдеуіне ықпал етеді. Қазақ поэзиясында табиғат құбылыстарын бейнелеу дәстүрі жыраулар поэзиясынан бастап, Абай, Мағжан, кейінгі буын ақындар шығармашылығына дейін үздіксіз жалғасып келе жатқан көркемдік үрдіс болып табылады. Асылан Тілеген осы

поэтикалық дәстүрді заманауи көркемдік таныммен сабақтастыра отырып, жыл мезгілдерінің эстетикалық болмысын жаңаша қырынан суреттейді. Бұл тұрғыда оның табиғат лирикасы замандас жас ақындар шығармашылығымен салыстырғанда бейнелік нәзіктігімен және эмоциялық тереңдігімен ерекшеленеді.

Ақынның «Күз» өлеңінде алтын түсті күз көрінісі нәзік әрі әсем кейіпке еніп, антропоморфтық сипатқа ие образ ретінде бейнеленеді.

Ару күз – тойға барар құдашадай,

Таранды-ай зеңгір аспан айна алдында, – деген жолдар арқылы ақын поэтикалық метафораның көркемдік мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып, табиғат көрінісін адам болмысымен астастыра суреттейді. Нәтижесінде күз бейнесі тек мезгілдік құбылыс ретінде ғана емес, лирикалық кейіпкердің эмоциялық-психологиялық күйін жеткізетін символдық образ деңгейіне көтеріледі. Сонымен қатар Асылан Тілеген поэзиясында табиғат лирикасы көптеген замандас ақындардағыдай сыртқы көріністі сипаттаумен шектелмей, ішкі рухани толғаныстармен тығыз байланыста беріледі. Бұл ерекшелік оның шығармашылық даралығын айқындап, ұлттық поэтикалық дәстүрді жаңаша игеру үрдісінің көрінісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, ақынның табиғат тақырыбындағы өлеңдері қазіргі қазақ поэзиясындағы көркемдік ізденістердің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Әдебиет пен өнердің орталығына айналған Алматы қаласы көптеген ақындардың шығармашылығында көркем бейнеленіп келеді. Асылан Тілегеннің «Алматы қалай?» атты өлеңі де осы дәстүрдің жалғасы іспетті. Мұнда қала сұлулығы, табиғаты мен рухани жылулығы жыр арқауына айналып, Алматы поэзияның мәңгілік шабыт көзі ретінде көрініс табады. Тәуелсіздікпен бірге қайта жаңғырған дін мен руханият құндылықтары жас ақындардың шығармашылығында ерекше орын алды. Асылан Тілегеннің:

Құдайым тұрса көп ойда,

Асарсың қалай Құраннан?!

Қанатыңа ілестіріп әкетші,

Өздеріңмен бірге ұшайын, Мекайыл?! –

тәрізді жолдары оның шығармашылығындағы діни сарынның айқын дәлелі (Тілеген, 2021: 96). Ақынның сөзін «Бісмилләдан» бастауы да дәстүрлі рухани бағдарды заманауи поэзияға енгізу әрекеті болып табылады.

Ақын Асылан Тілеген поэзиясы лирикалық көңіл күйді бейнелеумен ғана шектелмей, тарихи тақырыптарды көркемдік тұрғыдан игеруімен де

ерекшеленеді. Ақынның «Сайғақ» атты өлеңінде Құла, Әліби сынды тарихи тұлғалардың дәуіріне ой жүгірту арқылы ұлттық тарихтың күрделі кезеңдері поэтикалық тұрғыдан пайымдалады. Шығармада «Бассыздыққа лағынет!» деген жолдар арқылы автор тарихи әділетсіздікке азаматтық ұстаным тұрғысынан қарсылық білдіріп, лирикалық кейіпкердің әлеуметтік-позициялық көзқарасын айқын танытады. Ақынның тарихи тақырыпты игеру тәсілі қазақ поэзиясындағы азаматтық лирика дәстүрімен тығыз сабақтасып жатыр. Бұл ретте Сабыр Адайдың «Әр қазақ – менің жалғызым» деген поэтикалық танымымен үндестік табуы Асылан Тілеген шығармашылығының идеялық бағыт-бағдарын айқындай түседі. Ақын Кейкі батырдың тағдырын, Аманкелді Имановтың тарихи тұлғасын көркемдік тұрғыдан бейнелей отырып, «Бар қазақ – менің жалғыз қасқалдағым!» деген жолдар арқылы ұлттық бірлік, ортақ тағдыр және тарихи жауапкершілік мәселелерін алдыңғы қатарға шығарады (Тілеген, 2021: 28). Бұл поэтикалық үндестік ақынның жеке тұлғалық сезім мен жалпыұлттық мүддені өзара сабақтастыра алғанын көрсетеді. Сонымен қатар Асылан Тілеген поэзиясында діни-рухани сарын мен адамгершілік құндылықтар мәселесі де маңызды орын алады. Табиғат пен мезгілдік әуендерді нәзік бейнелеумен қатар, ақын шығармаларында рухани ізденіс, тағдыр мен сенім мәселелері көркемдік тұрғыдан көрініс табады. Бұл ерекшелік оның поэтикалық дүниетанымының кеңдігін және мазмұндық байлығын айқындайды. Осылайша Асылан Тілеген қазіргі қазақ жастары поэзиясында табиғат лирикасын, азаматтық-патриоттық сарындарды, діни-рухани ой-толғаныстарды және тарихи тақырыптарды біртұтас көркемдік жүйеде тоғыстыра алған ақын ретінде танылады. Оның шығармашылығы ұлттық әдебиеттегі дәстүрлі тақырыптарды жаңа заманның рухани-әлеуметтік сұраныстарымен ұштастырып, қазіргі қазақ поэзиясының идеялық-көркемдік дамуына елеулі үлес қосып отыр.

Қазіргі қазақ әдебиетінде байқалатын маңызды көркемдік құбылыстардың бірі – ақ өлең (верлибр) үлгісінің кеңінен қолданысқа енуі болып табылады. Бұл поэтикалық форма әсіресе жас буын қаламгерлердің шығармашылығында белсенді дамып, ұлттық поэзияның көркемдік құрылымын жаңғыртудың негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Дәстүрлі ұйқас пен ырғаққа негізделген поэзиямен салыстырғанда, верлибр еркін құрылымы арқылы авторлық ойды шектеусіз жеткізуге мүмкіндік береді және заманауи поэтикалық танымның көрінісі ретінде қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, ақын Роза Асқапанқызының шығармашылығы қазіргі қазақ верлибр поэзиясының өзіндік ерекшеліктерін

айқындайтын маңызды үлгілердің бірі болып табылады. Ақын өзіне тән қысқа да нұсқа стиль қалыптастырып, ықшам тармақтар арқылы терең философиялық және әлеуметтік мазмұнды жеткізе білуімен ерекшеленеді. Оның поэтикалық тілінде артық баяндаулар мен күрделі синтаксистік құрылымдардан гөрі жинақылық пен мағыналық тығыздық басым сипат алады.

Роза Асқапанқызы поэзиясының басты ерекшеліктерінің бірі – ақпараттық қоғам жағдайында қалыптасқан қабылдау ерекшеліктеріне бейімделген ықшамдық пен мазмұндық жинақылыққа ден қоюы. Қазіргі жастық поэзиядағы көлемді лирикалық толғаныстармен салыстырғанда, оның шығармаларында ойдың қысқа формада берілуі жетекші орын алады. Ақынның бір-екі тармақ арқылы өмірлік мәні бар философиялық түйін жасай білуі поэтикалық шеберлігінің жоғары деңгейде қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен қатар Роза Асқапанқызы шығармашылығы Айдана Қайсарбекқызы, Асылан Тілеген сынды замандас ақындардың дәстүрлі лирикалық үлгілеріне негізделген поэзиясымен салыстырғанда, формалық жағынан еркіндігімен және мазмұндық минимализмімен ерекшеленеді. Бұл ерекшелік қазіргі қазақ поэзиясындағы стильдік әртараптану үдерісінің айқын көрінісі болып табылады. Осылайша салыстырмалы талдау нәтижесінде Роза Асқапанқызы поэзиясының қазіргі қазақ әдебиетіндегі верлибр бағытын дамытудағы маңызын, ықшам форма арқылы терең мағына тудыру мүмкіндігін кеңейткенін байқауға болады. Ақын шығармашылығы ұлттық поэзияның жаңа көркемдік ізденістерін айқындайтын маңызды құбылыстардың бірі ретінде бағалануға негіз береді:

«Мөп-мөлдір»... Алғаусыз...Бейкүнә...»

Ғаламды дейтін, ә?!

Сүйкімсіз жылдардың сүйікті сәттерін

Бейітке балайтын кей шүбә.

Дірдектеп жүгірген даланың төсінде

Ең таза ой шығар..., – деген тармақтардан-ақ, өмірдің өткінші сәтін сезімдік деңгейде бейнелеу шеберлігі аңғарылады (Аспанқызы, 2021; 56).

Ақын поэзиясында табиғат құбылыстары символдық тұрғыда қолданылады. «Теңіз», «Құс» сияқты ұғымдардың бас әріппен жазылуы кездейсоқтық емес. Бұл тәсіл табиғаттың жалпылама бейнесін жекелеген тұлғалардың тағдырымен байланыстырып, символикалық интерпретация жасауға мүмкіндік береді. Әдебиеттанушы М.Базарбаевтың: «Дәстүр мен жаңашылдық, яғни ұлттық сипат, белгілі бір кезеңнің ғана емес, әдебиет дамуының барлық дәуіріне тән», – деген

пікірі осы жерде мәнді. Роза Аспанқызы дәстүрлі бейнелеу үлгілерін заманауи поэтикалық формаға енгізу арқылы жаңашылдық танытады (Базарбаев, 2005; 110). Ақын верлибр үлгісін игере отырып, поэзияда ықшамдық пен әсерлілікті ұштастырады. Мәселен, төмендегі шумақтарда ойдың ықшам берілуі мен көркемдік қуаттың сақталуы байқалады:

Сізді Құдай алдаған жоқ,

Алдауға да тырысқан жоқ ол.

Тек сіздің өтіріктерге сеніп қала берді Құдай,

Себебі өтіріктеріңіз ұнайтын оған...»

Немесе:

Ол майшамның таусылып бара жатқан хәліндей күйде еді.

Жоқ, аянышты емес.

Құдды, бір өнер туындысы ма дерсіз...» (Аспанқызы, 2021; 46).

Бұл мысалдардан ақынның ойды қысқа сөйлемдер арқылы беруі, сонымен қатар, образдылық пен философиялық тереңдікті сақтауға ұмтылысы көрінеді. Роза Аспанқызының шығармашылығынан Батыс поэзиясындағы верлибр дәстүрінің ықпалы да байқалады. Ақынның ықшам сөйлем құрылысы, символдық қолданыстары мен философиялық түйіндері әлемдік поэзиядағы заманауи бағыттармен үндеседі. Бұл қазақ поэзиясының дамуына жаңа серпін беретін үрдіс. Қазіргі қазақ поэзиясында Роза Аспанқызы шығармашылығы ақ өлең үлгісінің сәтті дамуының көрінісі болып табылады. Оның поэзиясы ықшамдық пен тереңдікті, дәстүр мен жаңашылдықты, ұлттық сипат пен әлемдік әдеби ықпалдарды ұштастырады. Ақын шығармашылығы қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа бағыттарын айқындап, поэтикалық ізденістердің кеңеюіне үлес қосып отыр.

Қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісінде дәстүрлі ұлттық поэзия мен әлемдік көркемдік ағымдардың өзара ықпалдасуы айрықша маңызға ие болып отыр. Әсіресе, бұл үрдіс жас ақындар шығармашылығында айқын көрініс табуда. Дәстүр сабақтастығы мен көркемдік жаңашылдықтың қатар өрбуі әдеби процестің жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік беріп, ұлттық поэзияның эстетикалық мүмкіндіктерін кеңейтуде. Жас ақын Бауыржан Майтайұлының «Қаладағы жылқы дауысы» атты поэтикалық жинағы қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік-эстетикалық ізденістерді айқындайтын маңызды әдеби құбылыс ретінде бағалануға лайық. Ақынның бұл жинағында жеке тұлғаның ішкі сезім әлемін, жан толғанысын, рухани ізденісін бейнелейтін «Кешір, ана», «Ант», «Тәтті мұң», «Хат», «Сұрақ қою», «Қиялдау», «Бекіну», «Суреттеу» секілді

лирикалық шығармалар топтастырылған. Аталған өлеңдерде анаға деген перзенттік сүйіспеншілік, махаббат сезімі, адамгершілік құндылықтар, өмірлік жауапкершілік мәселелері терең философиялық тұрғыда көрініс табады. Сонымен қатар жинақтағы «Қорқыт» атты поэмалық туынды дәстүрлі эпикалық сарынға негізделіп, мәңгілік өмір мен уақыт, адам болмысының өткіншілігі секілді жалпыадамзаттық тақырыптарды қозғайды. Бұл шығарма арқылы ақын ұлттық мифологиялық және фольклорлық мұраларды заманауи көркемдік таныммен сабақтастырып, олардың жаңа мазмұндық қырларын ашады.

Жас ақын Бауыржан Майтайұлының табиғат лирикасына арналған өлеңдері де қазақ поэзиясындағы қалыптасқан көркемдік дәстүрдің жалғасы ретінде ерекшеленеді. Ақын табиғат құбылыстарын адам жанының көңіл-күйімен астастыра отырып, символдық бейнелеу тәсілдері арқылы философиялық ой түйіндейді. Табиғат пен адам арасындағы үйлесімділік, рухани байланыс мәселелері оның шығармашылығында маңызды орын алады. Сонымен қатар ақын поэзиясында дәстүрлі көркемдік үлгілермен қатар жаңа поэтикалық ізденістер мен тың бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылады. «Бақсы сөзі», «Жеткізуші», «Жолмен сөйлесу», «Шеңбер», «Үрейлі үй», «Үйдің іші», «Менің үйім» секілді өлеңдерінен автордың поэтикалық ойлауының жаңаша сипаты, символикалық және метафоралық жүйесінің күрделілігі айқын аңғарылады. Бұл туындыларда кеңістіктік және заттық бейнелер лирикалық кейіпкердің ішкі рухани әлемін ашудың маңызды құралына айналады. Мәселен, «Үйдің іші» атты өлеңінде үйдің құрылымдық бөлшектері көркемдік-символдық мәнге ие болып, адамның жан дүниесінің, психологиялық күйінің көрінісі ретінде бейнеленеді. Ақын тұрмыстық кеңістікті рухани кеңістікпен ұштастыра отырып, адамның ішкі болмысындағы алаңдаушылық, жалғыздық, үміт пен күмән сияқты сезімдік күйзелістерді көркем түрде жеткізеді. Осы арқылы автор заманауи адамның рухани болмысын терең психологиялық деңгейде ашуға ұмтылады.

Ақынның «Қаладағы жылқы дауысы» жинағы дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіре отырып, қазіргі қазақ лирикасының көркемдік дамуына елеулі үлес қосатын маңызды еңбек болып табылады. Ақын шығармашылығы ұлттық поэзияның эстетикалық әлеуетін арттырып, оның заманауи рухани сұраныстарға сай дамуына ықпал етеді.

Терезем шағылды, есігім ұрланды...

Шағылған терезем – аққан жасым,

Ұрланған есігім – ескі сүйегім..., –

деген үзіндіде дәстүрлі бейнелеу жүйесінен өзгеше символика көрініп, ақынның постмодернистік поэтикалық тәжірибеге бет бұрғанын байқатады (Майтайұлы, 2021; 28). Ақынның өзіндік ерекшелігі «Неоромантизм» үлгісін жасауы. Мұнда ол кеңістік пен уақыт, жақсылық пен жамандық, адам мен құдай ұғымдарын қарама-қарсы қою арқылы жаңа философиялық-көркемдік мазмұн тудырады:

Оған кінәлі Құдай емес,

Оған кінәлі Уақыт емес,

Оған кінәлі сайтан емес, – деген жыр жолдарында қазақ поэзиясында қалыптасқан дәстүрлі діни-мифологиялық түсініктерді жаңа қырынан пайымдайды (Майтайұлы, 2021; 44). «Неоромантизм» үлгісіндегі өлеңдер Б.Майтайұлының қазақ постмодернизмінің көрнекті өкілдерінің қатарына қосылуына негіз болады. Әдебиеттанушы Ардақ Нұрғазы ақын шығармашылығына: «Б. Майтайдың өлеңдері өзінің кім екенін айқын танытады. Ол – қазақтың постмодернистік поэзиясының көгінде жарқырап шыққан жарық жұлдыздардың бірі» деп баға берген (Нұрғазы, 2021). Бұл пікір Майтайұлының әдеби үдерістегі жаңашылдық сипатын нақтылай түседі. Оның «Қаладағы жылқы дауысы» жинағы – қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр жалғастығы мен постмодернистік ізденістердің тоғысын паш ететін көрнекті туынды. Ақынның лирикалық өлеңдері ұлттық рухани арнаны жалғастырса, «Неоромантизм» үлгісіндегі шығармалары жаңа көркемдік парадигма қалыптастыруға бағытталған тәжірибелердің нәтижесі болып табылады. Демек Б. Майтайұлы поэзиясы қазақ әдебиетінің әлемдік әдеби кеңістікпен үндесуіндегі жаңа сапалық қадамды танытады.

Батырхан Сәрсенхан – қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен танылған жас ақын. Оның «Өмір – өзен» (2010), «Мейірім ғаламшары» (2015) атты жыр жинақтары жарық көріп, оқырман ықыласына бөленді. 2014 жылы Халықаралық «Шабдыт» шығармашыл жастар фестивалінің Поэзия аталымы бойынша Гран-При иегері атанып, 2021 жылы ҚР Үкіметінің «Дарын» мемлекеттік жастар сыйлығының лауреаты болды. Сонымен қатар, Ресейдегі Дельфи байқауында үздік шығып, шығармалары «Москва» журналында жарияланды. Ақын студенттік кезеңнен бастап-ақ ерекше ойлау жүйесімен, өзгеше сөз саптауымен көзге түсті. Оның шығармашылығы ұлттық поэзияға жаңа өрнек енгізуімен құнды. Ақынның «Бір уыс мейірім» атты өлеңінде:

Бір уыс,

Бір-ақ тамшы,
Бұлақты аңсап,
Құлады жасыл терек,
Бүр атқанша.
Бір уыс,
Бір-ақ қарыс сенімде әлем,
Сол ғана биіктігің сенің менен.
Көз ішіне сыймаған құбылысты,
Сенімніңнен көрем де көңілденем (Сәрсенхан, 2015; 70).

Жас ақын Батырхан Сәрсенханның аталған өлеңі адам болмысының рухани-эмоционалдық қырларын терең пайымдауға бағытталған көркем туынды ретінде ерекшеленеді. Ақын шығармасында сенім, үміт, махаббат және адамдық жылылық секілді жалпыадамзаттық құндылықтар негізгі идеялық өзекке айналады. Лирикалық мәтінде адамның ішкі жан дүниесіндегі нәзік сезімдер мен рухани толғаныстар көркемдік тұрғыда шебер бейнеленеді. Ақын поэтикалық ойды жеткізуде «бір уыс», «бір тамшы», «бір қарыс сенім» тәрізді шағын әрі мөлдір бейнелерді символдық мәнде қолданады. Бұл образдар арқылы адам табиғатының нәзіктігі, оның рухани әлемінің тереңдігі мен сезімталдығы айқын ашылады. Аталған бейнелер адам өмірінің, сезімнің және сенімнің өткіншілігін, сонымен қатар олардың аса қымбат әрі бағалы құндылық екенін аңғартады.

Поэзияның идеялық мазмұны адам мен әлем арасындағы рухани байланысты, тұлғаның ішкі сенімінің беріктігі мен әлсіздігі арасындағы қайшылықты көрсетуге бағытталған. «Бір уыс, бір-ақ тамшы» тіркесі адамның өмір жолындағы үміт пен махаббаттың, рухани тірек пен жан жылуының символдық көрінісі ретінде қолданылады. Бұл бейне арқылы ақын адам тағдырының, сезімдік күйдің және өмірлік құндылықтардың мөлдір әрі өткінші сипатын көркем түрде бейнелейді. Сонымен қатар шығармада жарық пен көлеңке, үміт пен өкініш, махаббат пен намыс сияқты қарама-қарсы ұғымдар лейтмотив ретінде алынып, поэтикалық құрылымның идеялық тұтастығын қамтамасыз етеді. Аталған бинарлық оппозициялар арқылы ақын адам жанының күрделілігін, оның ішкі қайшылығын, рухани ізденісін терең философиялық тұрғыда ашады. Батырхан Сәрсенханның бұл өлеңі көркемдік бейнелеу құралдары мен символдық жүйесі арқылы қазіргі қазақ поэзиясындағы рухани-адамгершілік мәселелерді өзекті деңгейде көтеретін, эстетикалық және танымдық құндылығы жоғары туынды ретінде бағаланады.

Белгісіз жас келіншек жылап тұрды,
Бір түйір жан жылуы жетпей қалып... –

деген өлең жолдарында адамның рухани жалғыздығы мен қоғамдағы эмоционалдық салқындық көрініс тапқан көңілденем (Сәрсенхан, 2015; 51). Жырлағы лирикалық кейіпкер – жүрегі нәзік, әлемді рухани қабылдайтын тұлға. Ол айналасындағы кішкентай құбылыстардан үлкен мән табады. Ақынның бұл өлеңі – қазақ лирикасындағы ментальділік-поэтикалық бағыттың айқын көрінісі. Ол дәстүрлі табиғат-лирикасын қазіргі экзистенциалдық философиямен ұштастырады. Ақынның поэзиясы адам жанының нәзік қалтарын, сенім мен үміттің эстетикалық қуатын бейнелейді. Ал, «Мен» атты өлеңінде:

Есімдей сан алжасқан, сан ауысқан,
Жан беріп тіршілікте жан алысқан.
Қаңғыбас түндерім-ай текке өртенген,
Кәрі дос – білтесі алтын балауыз шам.
Несі бар таңдай қағып таңданатын?
Таңданатын көрмедім оңған ақын.
Сары мұңға күйдірген сол қанатын,
Бар еді ғой...

бір жүрек бар болатын... көңілденем (Сәрсенхан, 2015; 71).

Қазақ дүниетанымында құс бейнесі еркіндіктің, биікке ұмтылудың, рухани азаттықтың, жаратылыс пен жан үйлесімінің символы ретінде орныққан. Ұлттық мәдени-мифологиялық санада құс көбіне адам рухының, ішкі еркіндіктің, тәңірлік бастау мен рухани биіктіктің көрінісі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, ақынның өлеңін «Мен құс едім» деп бастауы оның лирикалық «Менін» архетиптік деңгейге көтеріп, жеке тұлғалық шеңберден шығарып, жалпыадамзаттық және рухани болмыс деңгейіне ұластырады. Мұнда ақын өзін тек әлеуметтік субъект ретінде емес, рухани мәні бар символдық тұлға ретінде танытады. «Оралам қара кештен құр сүлдерім...» деген өлең жолындағы «кеш» ұғымы уақыттың физикалық өлшемімен ғана шектелмей, кең мағынадағы рухани күйзелістің, шаршаудың, түнекке бой алдырудың және адасудың хронотопы ретінде көрінеді. Қазақ дүниетанымында «кеш» бейнесі көбіне өткінші өмірдің, көмескі сананың, үміттің әлсіреуінің және рухани тұйықталудың символы саналады. Ақын осы бейне арқылы адам мен уақыт арасындағы күрделі рухани драманы бейнелеп, шығарманың экзистенциалдық мазмұнын тереңдете түседі. «Кәрі дос – білтесі алтын балауыз шам...» деген жыр жолындағы «шам» образы

қазақ поэзиясындағы дәстүрлі символдардың бірі ретінде жарық, рух, жалғыздық, адамгершілік, ұстаздық және ар-ождан ұғымдарымен сабақтасады. Бұл өлеңде шам ақынның ішкі рухани серігі, жан дүниесінің тірегі ретінде көрініс табады. Алайда оның біртіндеп сөніп бара жатуы үміттің әлсіреуін, рухани қажудың тереңдеуін білдіреді. Ментальділік тұрғыдан алғанда, бұл бейне рухани ізденістің трагедиялық сипатын көрсетеді: жарық бар, алайда ол сарқылып, тозу шегіне жеткен. «Бар еді ғой... бір жүрек бар болатын...» деген жолдар бүкіл шығарманың эмоционалдық әрі ментальділік тұрғыдан шарықтау шегін құрайды. Қазақ дүниетанымында «жүрек» концептісі ар-ожданның, сенімнің, мейірімнің, адамдық болмыстың негізгі өзегі ретінде қабылданады. Ақын осы ұғым арқылы рухани құндылықтардың әлсіреуін, қоғамдық қатынастардағы салқындық пен жатсынудың күшеюін астарлы түрде меңзейді. Жүректің «болғанын» еске алу – өткен рухани тұтастыққа деген сағыныш пен қазіргі рухани дағдарыстың көрінісі. Аталған өлең қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік поэтиканың көрнекті үлгілерінің бірі ретінде бағалануға лайық. Ақын ұлттық рухтың ішкі тілін символ, астар, пауза мен үнсіздік арқылы көркем бейнелеп, адам мен қоғам арасындағы рухани диалогты тереңдетеді. Өлең құрылымындағы ишаралы образдар оқырманды тікелей баяндаудан гөрі ойлануға, ішкі толғанысқа жетелейді. Шығарманың поэтикалық өзегін құрайтын «кұс», «кеш», «шам», «жүрек» концептілері қазақ халқының рухани кодының көркем поэтикалық реконструкциясы ретінде көрінеді. Бұл символдар арқылы ақын ұлттық ментальділіктің терең қабаттарын ашып, заманауи рухани ахуалмен сабақтастырады. Аталған туындыда еркіндік жоғалған сенімнің символына, ал жүрек жоғалған мейірім мен рухани жылылықтың хронотопына айналып, қазіргі қоғамдағы адам болмысының дағдарысын көркемдік тұрғыда бейнелейді. Аталған өлең ұлттық дүниетаным мен заманауи экзистенциалдық ойлауды ұштастыра отырып, қазіргі қазақ поэзиясындағы рухани-эстетикалық ізденістердің тереңдігін айқындайтын маңызды көркем туынды көңілденем (Сәрсенхан, 2015; 74).

Жалпы алғанда, Батырхан Сәрсенхан шығармашылығы – қазақ лирикасына жаңа тыныс әкелген ізденістердің жемісі. Оның өлеңдерінен дәстүр мен жаңашылдықтың, ұлттық болмыс пен заманауи көркемдік ізденістердің үйлесімін байқауға болады. Оның поэтикалық жүйесінде дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығы көрініс табады. XX ғасырдағы қазақ ақындары қалыптастырған философиялық-символикалық бейнелеу үлгілері Сәрсенхан поэзиясында жаңа қырынан дамып, заманауи ырғақ пен стильдік ерекшелікке ие болды. Ақынның

өлеңдерінде көркемдік-образдық жүйе – көлеңке, күн, табиғат құбылыстары сияқты символдар арқылы адам жан дүниесі бейнеленеді. Туған жер концептісі – табиғаттың жансыз құбылыстарын кейіпкерге айналдыру арқылы туған жерге деген перзенттік сағыныш көркем кестеленеді. Лирикалық кейіпкердің ішкі монологы – табиғатпен сырласу, уақыттан кешірім сұрау, өткен шақпен қоштасу секілді мотивтер арқылы поэтикалық-философиялық мазмұнға ұласады. Поэтикалық формадағы жаңашылдық – дыбыстық қайталауларды мақсатты қолдану, ақ өлең үлгісін пайдалану, ырғақтық өрнектерді түрлендіру арқылы жүзеге асады. Осылайша Батырхан Сәрсенхан лирикасы қазақ әдебиетінде ұлттық дәстүрдің сабақтастығын сақтай отырып, заманауи көркемдік танымға сай жаңа өрнек енгізген жас ақынның дара қолтаңбасын танытады.

Жас ақын Қуаныш Жазайдың «Толқынға қарсы» атты жинағы – жас ақынның лирикалық ізденістерін айқын көрсететін туынды. Жинақтағы өлеңдердің басым бөлігі – жастық шақтың айнасы іспетті махаббат жырлары. Ақынның «Ақ курай», «Сағыныш па есімің?», «Саған күнді жібердім, жаным», «Мен осы шақта қалам...», «Түн. Торығу» сияқты шығармаларында адам жанының нәзік сезімдері мен жүрек тебіреністері шынайы өрнектеледі. Бұл өлеңдер жас ақынның ішкі сырын, сезім иірімдерін оқырманға әсерлі жеткізетін туындылар қатарында. Ақын поэзиясының бір қыры – ата-ана тақырыбы. «Әке» өлеңінде ол әке тәрбиесінің өмірдегі маңызын айшықтап, әкенің қаталдығын баланың дұрыс жолға түсуіне бағытталған қамқорлық ретінде түсіндіреді.

Жіберетұғын күнде жүз қате,

Бала едік онда жас, бұла.

Бұзықтық етсек бірде, бізді, әке,

Алушы ең таяқ астына.

Даланы шарлап досымы – Күнмен,

Өспедік қаңғып, доп қуып.

Есейіп ерте есіміз кірген,

«Көк ала қойдай» боп жүріп (Жазай, 2021;17).

Ал «Неге?» атты өлеңінде замандастарын ойлантип, ата-ана қадірін кеш түсінетін буынға сауал қояды. Бұл – ақынның әлеуметтік-психологиялық мазмұнды тақырыптарды да көтеретінін көрсетеді. Қуаныш Жазай шығармаларында табиғат пен адамды теңестіре суреттеу жиі кездеседі. «Жұлдызға сыр», «Жапырақ», «Аға бол маған қара емен» сияқты өлеңдерінде табиғат құбылыстары кейіпкерге айналып, адамдық қасиеттермен сабақтасады.

Әсіресе «Қос жапырақ» деп адамды бәйтеректің бір жапырағына теңеуі өмір философиясын астарлайды.

Таптың, бәлкім, басқа тұрақ,
Кеттің, бәлкім, тіпті, алшақ?
Бәрі үзілді... қос жапырақ,
Сені ғана күтті аңсап.
Ойран салып мына басқа,
Небір долы түн өтті.
Бірі – менде, бірі – ағашта,
Қос жапырақ дір етті (Жазай, 2021; 31).

Ақын аязды «терезені тырнаған албастыға» теңеп, дәстүрлі поэтикалық бейнелерден өзгеше қыр ұсынады. Желді «қызға қырындайтын тентек жігітке» балай отырып, табиғат құбылысын адамдық эмоциямен астастырады. Мұндай поэтикалық тәсілдер ақынның жаңашыл бейнелеу өрнегін танытады. Жинақтағы әлеуметтік мазмұнды туындылардың бірі – «Алматыда жиі жер сілкінеді» атты өлең. Мұнда жер сілкінісі табиғи құбылыс қана емес, адамзаттың әділетсіздігіне қарсы Жер-ананың жауап қатуы ретінде түсіндіріледі. Ақын табиғат пен қоғам арасындағы байланысты меңзеп, философиялық ой түйеді. Бұл – экологиялық, әлеуметтік, моральдық мәселелерді бір арнада тоғыстыратын терең мазмұнды шығарма. Сондай-ақ «Шетелдік отбасында өрбіген әңгіме» атты өлеңінде ақын ұлт тағдырына қатысты ауыр мәселеге назар аударады. Қазақ баласының өзге елдің отбасында өсуі, «Қазақстанда жасалған ойыншыққа» деген аңсары – ұлт болашағы мен ұлттық құндылықтарға деген сағынышты бейнелейді. Бұл өлеңде жеке оқиға жалпыұлттық трагедияға ұласып, ақынның азаматтық үнін танытады. Қуаныш Жазайдың «Толқынға қарсы» жинағы – қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік үні бар жас қаламгердің көркемдік ізденісін көрсететін туынды. Оның өлеңдерінде махаббат пен сағыныш, ата-ана мен туған жерге құрмет, табиғат пен қоғам мәселелеріне ойлы көзқарас тоғысады. Ақынның шығармалары терең лирикалық иірімдерімен қатар, замандастарына ой салатын әлеуметтік-пәлсапалық мазмұнға да толы. Осы арқылы ол қазақ әдебиетінің жаңа буынындағы жас ақындардың поэзияға әкелген тың лептің бір өкілі ретінде танылады.

Өлеңдері республикалық және облыстық басылымдарда жарияланып жүрген жас ақындардың бірі – Тұрсынбек Башар. Оның алғашқы жыр жинағы «Интертекст» деп аталады. Кітапқа жазған алғысөзінде Таласбек Әсемқұлов,

француз ойшылы Роллан Барттың интертекст жайындағы пікірін келтіреді. Ғалымның айтуынша, «Текст дегеніміз, өзінің түп негізін ұмытқан, көптеген мәтіндердің астасуы болып табылады. Шындығында, әрбір текст интертекст, себебі ол – әртүрлі дәуірден, түрлі контекстерден келген цитаталардың жаңа бірлігі». Осыған байланысты постмодернистік ойлау жүйесін кейде «цитаталық ойлау» деп атаса, ал постмодернистік шығармаларды «цитаталық әдебиет» деп есептейді (Башар, 2021;5). Ақын жинағын үш бөлімге бөліп жүйелеген. Алғашқы бөлімі «Біздің ғасыр – цитаталар ғасыры» деп аталып, «Скептицизм» өлеңімен басталады. Скептицизм – шындықтың кез келген дәлелді негізіне күмәнмен қарауды көздейтін философиялық ұстаным. Мұндай көзқарастағы скептик адамдар, көпшілік мойындаған қағидаларды қабылдамай, үнемі күмәнді ойларға бейім болады. Ақынның лирикалық кейіпкері де өз дәуірін толық қабылдай алмай, ХХІ ғ. қайшылықтарына қанағаттанбай, «ХХІІ ғасырға аяқ басқым келеді, Жаңарған қоғаммен, ескірген Абаймен» деп өзге бір әлемді аңсайды. «Өз жаным тәнімді жатсынған», «Келесі аялдамадан түсемін, Ішке қалдырып өзімді» деген жолдардан жан мен тән арасындағы үйлесімсіздік байқалса, «Пессимистік ойлар» атты өлеңінде өмірден түңілу, пессимистік көңіл-күй анық сезіледі. Пессимизм ұғымы – өмірдің жағымды емес, көлеңкелі жақтарына көбірек назар аудару, сәтсіздік пен шарасыздықты «серігі» етіп алғандардың өмірлік көзқарасы екенін ескерсек, ақынның «Мен ылғи да Мунк салған бас көрем» деуінен әйгілі норвег суретшісі Эдвард Мунктың «Айқай» сияқты экспрессионистік картиналары елестейді. Мунк шығармашылығына тән үрей, қасірет пен күйзеліс Т.Башар поэзиясында да көрініс тапқан. Ақынның «Оу, ағайын бәріңізге ас берем, Бір кітапқа көшкен күні мәңгілік» деген жолдары да адам болмысының күйзелу, өмірден түңілу тәрізді сәттерде болатын кезеңдерін бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, оның әр өлеңі шынында да, цитаталарға, мәдени кодтарға толы. Мәселен, «Саспенс» өлеңінде «Жапырақ көлеңкесіне асылып, Мунктың «Айқайы» қарайды» деген жолдар да, суретшінің «Айқай» картинасын қайта тірілткендей әсер қалдырады. Қоршаған ортадан, өлім және сырқаттан үрейленген әйгілі суретшіні әйелдермен арадағы қарым-қатынастар да күйзеліске түсіргені мәлім. Ал жас ақынның «Жаңғырған дауысқа жарт қараймын, кесілген басты көрем әнтек жымыған...» деген жолдарынан, оның Мунк шығармашылығына деген қызығушылығы мен сол өнердің өз бойындағы мұңды күймен үндесіп жатқанын аңғаруға болады. Ал «Метаморфоза» өлеңінде дүниенің үнемі өзгерісте болатыны айтылады:

Дүние өзгерместей көрінеді,
Өзгертеді ертең-ақ Сені... Мені...
Өз есімің өзгеге беріледі,
Өз меншігің өзгеге телінеді (Башар, 2021;16).

Бұл ойды ғалым М.А. Иванов та қолдап: «Метаморфоздың мағыналық ерекшелігі, ең алдымен, өзгермейтінді өзгерту арқылы көрсетуде, түбегейлі біртұтас құбылысты оның түрлендіретін формаларының алуан түрлілігі арқылы берілуінде», деп жазады. Демек Т.Башар поэзиясындағы басты идея – ештеңе мәңгілік емес, уақыттың өзі барлығын өзгеріске түсіреді деген тұжырым. «Левиафан» атты өлеңінде ақын: «Түнімен қою-қою теңіз көрем. Тағы да жалғыз өзім маңып барам, Топырағы сарғайған өлі ізбенен» деп суреттейді. Бұл жолдар оқырманға Киелі кітапта аталған, айрықша айбарлы әрі қорқынышты теңіз мақұлығы – левиафанды еске түсіреді.

Тұрсынбек Башардың поэтикалық шығармашылығына тән негізгі ерекшеліктердің бірі – оның өлеңдерінде белгілі қаламгерлер мен ақындардың шығармаларынан алынған эпиграфтарды жүйелі әрі мақсатты түрде қолдануы болып табылады. Бұл тәсіл ақынның көркемдік ойлау жүйесінде интертекстуалдық байланыстардың маңызды орын алатынын аңғартады. Эпиграфтар арқылы автор өз туындыларын ұлттық және әлемдік әдеби дәстүрмен сабақтастырып, поэтикалық мәтіннің мағыналық аясын кеңейтеді. Мәселен, ақын Доспанбет жыраудың «Алты құлаш ақ найза, ұсынып шаншар күн қайда...» деген жолдарын «Түс» атты өлеңіне эпиграф ретінде алып, тарихи кезеңдер арасындағы рухани сабақтастықты көркемдік тұрғыда бейнелейді. Доспанбет дәуірінде жырау мен батыр бейнесі біртұтас сипат алып, ақын қолына қару ұстап, жауға тікелей аттанған болса, ХХІ ғасырдағы лирикалық кейіпкер рухани күрес жағдайында өмір сүреді. Бұл жағдай ақынның «Жауға шабар аты жоқ... сормандаймын», «Жекпе-жек деп айқайлап ат үстінен, атып тұрам ұйқымнан...» сияқты жолдарынан айқын байқалады (Башар, 2021; 5). Мұнда қазіргі заман адамының рухани әлсіздігі, тарихи жадымен салыстырғандағы ішкі дағдарысы мен күйзелісі көркем түрде бейнеленеді. Тұрсынбек Башар өз шығармаларында жыраулық поэзия өкілдерімен ғана шектелмей, әлем және қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – Оноре де Бальзак, Мағжан Жұмабаев, Есенғали Раушанов, Жәркен Жақыпбаев, Мұқағали Мақатаев, Төлен Әбдік, Бауыржан Алдияр, Мұрат Райымбекұлы, Айболат Елгезек, Ерлан Жүніс сияқты қаламгерлердің ой-тұжырымдарын да эпиграф ретінде пайдаланады. Бұл үрдіс ақынның кең әдеби-

мәдени кеңістікті игергенін, оның шығармашылық эрудициясының жоғары деңгейін көрсетеді.

Көп жағдайда қаламгерлер өзге авторлардың пікірін өз көзқарасымен үйлестіре отырып, эпиграфты идеялық тірек ретінде қолданады. Ал Тұрсынбек Башар поэзиясында эпиграфқа полемикалық қатынас жасау үрдісі де жиі кездеседі. Яғни, ол кей тұстарда алынған дәйексөзге қарсы пікір білдіріп, өзіндік поэтикалық позициясын айқындайды. Мысалы, Жәркен Жақыпбаевтың «...Бір күлермін ғарыш жаққа кетерде» деген жолына ақынның «Бір күлмей-ақ ғарыш жаққа кетермін» деп жауап қатуы осының айқын дәлелі. Мұндай поэтикалық диалог жас ақын шығармашылығындағы мұнды, трагедиялық сарынның басым екенін көрсетеді. Бұл құбылысты интертекстуалдық поэтика аясында қарастыру орынды. Зерттеуші Т. Әсемқұлов интертекст туралы: «Әрбір мәтін бұрыннан бар, жасы белгісіз цитаталардан тұрады, ал постмодернистік мәдениеттің символы – тырнақша» деп анықтама береді. Алайда поэтикалық мәтінде цитаталар көбіне формалды түрде тырнақшаға алынып көрсетілмейді. Оларды тану үшін оқырманның белгілі бір мәдени-әдеби дайындық деңгейі болуы қажет. Бұл тұрғыда Умберто Эконың «текстен тыс білім» туралы тұжырымы ерекше мәнге ие. Ғалымның пікірінше, көркем мәтінді толық түсіну үшін оқырманның кең эрудициясы, бұрынғы және қазіргі әдеби үдерістерді терең білуі маңызды. Яғни, «текстен тыс білім» дегеніміз – оқырманның әдеби, тарихи және мәдени контексті меңгеру деңгейі. Осыған байланысты Тұрсынбек Башар поэзиясындағы эпиграфтар жүйесі тек көркемдік тәсіл ғана емес, оқырман мен мәтін арасындағы интеллектуалдық диалогты қалыптастыратын маңызды құрал ретінде қызмет атқарады (Башар, 2021; 5).

Ақын Тұрсынбек Башардың эпиграфтарды мақсатты түрде қолдануы оның шығармашылығындағы интертекстуалдық кеңістіктің кеңдігін, поэтикалық ойлаудың тереңдігін және ұлттық әрі әлемдік әдеби дәстүрмен сабақтастықты сақтауға ұмтылысын көрсетеді. Бұл ерекшелік ақын поэзиясының мазмұндық-көркемдік әлеуетін арттырып, қазіргі қазақ лирикасындағы өзіндік орны мен даралығын айқындайды. Мысал ретінде, «Іңірдегі Қазақстан» өлеңінің эпиграфы ретінде Тұрсынбек А. Блоктың мына өлең жолдарын алған:

Ночь, улица, фонарь, аптека,
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи еще хоть четверть века –
Все будет так.

Исхода нет.

Блоктың мұнды ойы жас ақынның мына шумағымен үндестік тапқан:

Іңірдегі өрмекші үміт отын жағады,

Әлемді құтқарушы жымып қарады...

Қасиетті Қазақстан, бейбақ Қазақстан,

Ойынмен,

Күлкімен,

Сауықпен,

Келесі ғасырға кетіп барады (Башар, 2021; 12).

Қазақстанның бүгінгі «сауықшыл қарттары мен ұраншыл жастарына» сын көзбен қараған ақын, елдің келешегіне күмәнмен қарайды. Сырттай «жаңа Қазақстан құрамыз» деген ұран көп болғанымен, іс жүзінде ғасырлар ауысса да, ескі ұраншылдықтың көлеңкесі қоғамнан арылмай отырғанын айтады. «мкр. Қалқаман» өлеңінде ол өз замандастарының өмір салтына жиіркене қарап, ал «Біздің ғасыр – цитаталар ғасыры» туындысында бүгінгі қоғамның шындығын алға тартады:

Біздің ғасыр – көсем сөздер ғасыры,

Керенаулау митыңдайды ақырын...

Мына әлем ақиқатты күтіп жүр,

Өтіріктің жарып шығар жатырын (Башар, 2021; 16).

Ақынның Шерхан Мұртазаға арналған «Барыс» өлеңінде, ақын жазушының қайраткерлік болмысын еске алып, оның рухына тағзым етеді. Сондай-ақ, Ақберен Елгезекке («Біз, бәлкім, ақымақ шығармыз»), ұстазы Съезд Ақымбекке арналған («Индиго») жырларында да тың ой өрбітеді. Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтардың жоғалуы ақынды алаңдатса да, ұстазы Съезд Ақымбекпен бірге ХХІ ғ. қазақтың төл болмысын сақтап қалатын индиго балалардың келетініне сенім білдіреді.

«Индиго балалар» ұғымын алғаш рет экстрасенс Нэнси Энн Тапп енгізген болатын. Ол аурасы көкшіл түсті болып көрінетін ерекше балаларға қатысты қолданылған. 1990 жылдардың соңында «Жаңа дәуір» қозғалысының еңбектерінде бұл ұғым кеңінен тарады. Мұндай балаларға жоғары интеллект, ерекше сезімталдық, тіпті телепатиялық қабілеттер тән деп сипатталады. Кей деректерде оларды «адамзаттың жаңа буыны» деп те атайды (Дети индиго). Осы секілді «Чириме», «Миледи?», «Антикосмоногия», «Парадокс», «Суицид» атты өлеңдерінде де түрлі әлеуметтік әрі философиялық мәселелер қозғалады. Бұл

туындыларды толық ұғыну үшін әрбір атаудың мәнін білу маңызды. Парадокс жайында философия ғылымдарының докторы, Анатолий Майданов: Парадокс – ғылыми білімдегі бір мәселе бойынша бір-біріне қарама-қарсы, бір-бірін жоққа шығаратын екі тұжырымның болуымен сипатталатын және әрбір тұжырымның өзіндік дәлелдері бар жағдай. Бірақ мұндай жағдай жүйеліліктің логикалық заңына қайшы келетіндіктен, ғалымдардың алдында оны жеңу, білімді үйлесімділік жағдайына көшіру міндеті тұр», – деген болатын (Дети индиго). Ал «миледи» сөзі ағылшын ақсүйектеріндегі әйелдерге қарата айтылатын ілтипатты атау, мағынасы «госпажаға» ұқсас. Ақынның мәтін ішінде мәтінді еркін пайдалануы, оның шығармашылығындағы постмодернистік элементтерді айқындайды. Досханға арналған «Ретро» өлеңінде қазіргі қоғам бейнесі былай суреттеледі:

Әділдіктің ауылы көшкен төрем,
Кіл пысық басқа шауып, төске өрлеген.
Мескарындар мұнда да ішіп жатыр,
Өмірінде бір рет те ас көрмеген! (Башар, 2021; 21).

Туған жерге арналған «Түсімде жиі елестер», ата-анаға арналған «Сағыныш» өлеңдерінде, ақынның туған елі мен жеріне деген сағынышы, кіршіксіз мейірімі мен махаббаты сезіледі. Ал Алматы қаласына арнап жазылған жырлардың мазмұны өзгеше. Көптеген ақындар үшін сұлу шаһар шабыт берер мекенге айналса, Тұрсынбек оны басқаша қабылдайды. Мысалға, ақын ақ жауынға толы күнді суреттеп:

Алматының аспаны жылап тұрды,
Алматы ма, жылаған өзім бе екен?! – деп жан дүниесіндегі мұңды жеткізеді. «Қоштасу» атты өлеңінде қаламен тілдескендей, бүгінгі Алматыны осылай сипаттайды:

Алматым-ау!
Тәкәппарлық аңқиды жүрісінде,
Жасың кетіп барады шыны ішінде...
Бұрын мұндай емес ең, Алматым-ау,
Арың кетіп барады түн ішінде (Башар, 2021; 26).

Ақын шығармашылығында Алматы қаласының бейнесі тек эстетикалық тұрғыдан әсем табиғат пен сәулетті кеңістіктің көрінісі ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, рухани және мәдени үдерістерді бейнелейтін күрделі көркемдік образ деңгейінде көрініс табады. Қала ақын үшін уақыт ағымын,

қоғамдық сананың өзгерісін, адам болмысының трансформациясын көрсететін тірі айна іспетті сипатқа ие.

Ақынның:

Мына қоғам есалаң ба, білмеймін,

Бұрымыңды кесіп алып кендір етті! –

деген жолдары қазіргі қоғамдағы рухани құндылықтардың әлсіреуіне, адам қолымен жасалып жатқан бейәдеп әрекеттерге, мәдени және моральдық нормалардың бұзылуына деген авторлық қынжылысты айқын білдіреді (Башар, 2021; 5). Бұл жолдарда символдық тұрғыда әйел затының бұрымы арқылы ұлттық болмыс, дәстүр, ар-ұят және рухани тазалық ұғымдары меңзеліп, олардың тапталуы қоғамдағы құндылықтар жүйесінің дағдарысын көрсетеді. Көп жағдайда Алматы қаласы сырт көзге көркем, сәулетті, заманауи мегаполис ретінде қабылданғанымен, ақын оның тұрғындарының кейбір жағымсыз әрекеттері мен немқұрайлы көзқарастары салдарынан қаланың ішкі рухани келбеті біртіндеп жұтаңдап бара жатқанын аңғартады. Мұнда қала бейнесі тек географиялық кеңістік ретінде емес, адам мінезі мен қоғамдық ахуалдың көрінісі ретінде суреттеледі. Аталған идея «Шынайы Алматы» атты өлеңінде де логикалық тұрғыда жалғасын табады. Бұл шығармада ақын қаланың жасанды сән-салтанатын емес, оның терең әлеуметтік-психологиялық болмысын ашуға ұмтылады. Автор сыртқы жылтыр көріністің артында жасырынған рухани күйзелісті, моральдық қайшылықтарды және мәдени құлдырау белгілерін көркемдік тұрғыда бейнелейді.

Ақын поэзиясындағы Алматы образы – тек қалалық кеңістіктің суреті ғана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның рухани ахуалын, адам мен орта арасындағы күрделі қатынастарды көрсететін символдық мәні терең көркемдік жүйе болып табылады. Бұл арқылы автор заманауи қалалық мәдениеттің өзекті мәселелерін көтеріп, оқырманды әлеуметтік және рухани жауапкершілікке үндейді. Ақын түнгі өмірдің екіжүзділігін ашып көрсетеді:

Тек түнде ашылар шынайы келбеті,

Сыланған сұлулар масайып жүреді.

Үйреніп қалады, тірілмес енді еті,

Менің де келгенде арманым тірі еді (Башар, 2021; 29).

Ақынның шығармашылығында шаттыққа толы сәттерден гөрі, өмірге деген қажу мен мұң басымырақ. Оның «Біз жүргінші», «Шуынан мезі боп қаланың», «Қат-қат қайғы», «Таң», «Мені ешкім іздемейд», «Деген екен...», «Күз. Мен және жалғыздық», «Кештегі жалғыздық», «Тағдырыма», «Болашақты ойласам мазам

кетед», «Отбасы», «Сырқат сыры», «Суицид», әкесінің 60 жасына арнап жазған «Туған күн» сияқты өлеңдерінде өмірлік күйзеліс, жалғыздық пен уайым жиі көрініс береді. Бұл ойды ақынның өзінің «Біз – жүргінші» жырына берген түсініктемесінен де байқауға болады: «Мұғалима бізге өткен өмірлерің жайлы эссе жазыңдар деді. Орысша! Өткеніме оралып ойланып отырсам, жайраң қаққан жарқын сәттерімнен сусыраған солғын сәттерім басымдау екен. Орысшаға орашолоқтау әз басым он ойланып ештеңе ондырмағасын, жүрекке жүгінді...» (Башар, 2021; 31).

Туылғам...

Рахманның нұрына жуынғам,

Бұғаулы тағдырға буынғам,

Кұштарлық жалыны көп еді,

Бұл күнде суынғам! – дейді ақын (Башар, 2021; 29).

Сонымен қатар «Бала махаббат» атты жырында мектептегі алғашқы сезімді бейнелесе, «Күз де өтті сағынышпен шөлдетіп», «Кездесу», «Арамыз тым алыс һәм жақын», «Мен сені сүйіп қалдым», «Саған деген сағыныштан өртеніп», «Мен сені көп күттім, келмедің» сияқты махаббат өлеңдерінде қуаныш пен шаттық, сарғайған сағыныш пен жан күйзелісі қатар өріледі. Бұл жырлардан ғашықтықтың алуан түрлі сезім иірімдері анық байқалады.

Жыр мүшәйраларының жүлдегері, жас қаламгерлер фестивалінде Қадыр Мырза Әлі атындағы сыйлықтың лауреаты атанған Алтыншапақ Хаутай да қазіргі әдебиетке өзіндік дауысымен келген ақын. Ақынның «Қаламымнан сағынышым сырғанап...», «Ай шапағы» атты жинақтары жарық көріп үлгірді. Соңғы кітабы жайлы ақын Сұраған Рахметұлы: «Көресіздер, ағайын, «Ай шапағы» өңірге сүт мұнарын көшіріп, көк жүзінен көлемге бір сапар жасайды әлі» – деп баға берген еді (Асыл, 2021; 4). Ақын Алтыншапақ Хаутайдың поэзиясынан ең алдымен көзге түсетіні – махаббат тақырыбындағы сырға толы өлеңдері. Үлкен қалаға оқу іздеп келген ақын қыз сүйгеніне деген сағынышын, жүрек сыры мен арманын ақ қағазға өлең етіп түсірген. «Хат», «Тағдырға тілек тыңдата алмадым», «Қала. Түн», «Тәтті күндердің табы қалды ма?», «Ескі әннен. Үнінен ырғақтың», «Көп болды кездеспедік», «Хабарыңды еш сұрамай жер-көктен», «Алыстап кеттің ақ шарбы бұлтпен астасып», «Биіктеу үшін күндегі күйкі тірліктен», «Кездестің неге, келбетіңді мен» секілді өлеңдерінде ғашық жанның сағыныш пен мұңға толы лирикалық толғаныстары жүрекке жетеді. «Ескі үміттің қайта қағып қалтасын, Ей, жүрегім, неге жиі шаншисың?!», «Жүрегімде жаутаңдады жүз үміт», сондай-ақ,

«Көз алдымда аппақ арман көйлегім... Киіп алып, күліп тұрды сүйгенін» деп ақын қыз, махаббаттың кейде қуаныш пен мұңға толы жолын жырлай келе, «Тағдырға тілек тыңдата алмадым» өлеңінде, жүрегін қапаға салған тағдыр жайлы осылай сыр шертеді:

Тағдырға тілек тыңдата алмадым,

Тар жолмен неткен тайғанақ еді?

Үздігіп саған үн қата алмадым,

Ұмытты екен деп ойлама мені, –

деп сүю жолының әрқашан баянды бола бермейтінін жеткізеді (Хаутай, 2021; 6). Десек те, махаббат жырларын үмітке ұластырған ақын, ғашығына: «Ер жүрегіңе ұлы сағыныш сыйдыр да, Еліңді сүйген жүрегіңменен сүй мені» – деп үн қатады. Сағынышқа толы лирика екі жастың қосылып, отау құруымен, бала сүюімен аяқталады. «Сәуірде жауған ақ қар» жырында «Мен – қызғалдақ, сен – сері» деген кіршіксіз аппақ сезімін өмірлік жарына арнаса, перзентті болған сәттегі жас ана шаттығын «Періштелермен бірге тұрамын, Пейілім менің пәк қандай?» деген жолдармен өрнектелген. Алтыншапақ жырларында табиғат тақырыбына да көңіл бөлінген. Жылдың әр мезгілінің әсерін, адамның жан дүниесімен сабақтастыра отырып, ақын жүрек толғанысын табиғат құбылыстарымен байланыстырады. Көктемнің шуақты күнінде мұңын тарқата алмаған ақын, «Жанарымнан жаңбыр-жасым жиі ақты» деп, күздің ауа-райын «Күзгі жаңбыр өкініштің жасындай» деп суреттейді.

Күзі жаңбыр өкініштің жасындай,

Өртенгеннен көп өксіген басылмай.

Күзгі жаңбыр – айтылмаған сөздердей,

Сол сөздерден ештеңе де өзгермей (Хаутай, 2021; 21).

Табиғат пен адам тағдырын астастыра жырлаған ақын жүрегі «Шаштары сиреп, кәрі қайыңның», «Күреңітіп бір күз жылап тұрды», «Жаз дегенім – жасыл көйлек жастығым» деген жолдармен табиғат заңдылығын жырлайды. Ақын лирикасынан қуаныш пен қайғының қатар өрілгенін көруге болады. Өмірден озған әкесіне арнап «Жоқтау», «Қанатым сынып, құлап ем қияға қаққан», «Тұлғаңыз асқар, әкешім, таудай бір биік» жырлары әкеге арналған терең сағынышты көрсетсе, «Алтайдағы балалық» шоғырында туған өлкеге деген іңкәрлік айқын сезіледі. Ал «Азалы Алжир» өлеңінде қазақ тарихындағы қасіретті кезең Алжир лагеріндегі әйелдер тағдырына деген зарлы үн естіледі. Сонымен бірге ақынның шығармашылығында әдебиет алыптарына жазған арнаулары да

жетерлік. Ол Т. Жолдыұлына «Таңжарық», І.Жансүгіровке «Құлагер ақын», Ә. Кекілбаевқа «Әбіш Кекілбаевқа», С. Иманасовқа арнап «Мың бір өлең» деп жазылған өлеңдерінде алып тұрғалардың рухына тағзым етіп, олардың шығармашылық болмысын бейнелейды. Ал «Қоянды жәрмеңкесі», «Тұлпардың дүбірі» сияқты туындыларында Шоғы мен Дәуімшар батырлардың ерлігі арқылы ұлттық тарих пен азаттық идеясы көрініс табады.

Әбіш Кекілбаевқа

Адасқан мың сан ой арасында,

Алыптың асыл ғұмыры.

Қайтадан, баба, оянасың ба,

Алтынан қойсақ тұғырды? (Хаутай, 2021; 21)

Қазіргі қазақ лирикасында ұлттық жад пен тарихи сана ұғымдары тек өткен дәуірлерді еске алу немесе тарихи деректерді поэтикалық формада қайта баяндау шеңберімен шектелмейді. Аталған категориялар ұлттық рухани құндылықтарды сақтау, ұрпақ санасына сіңіру және оларды заманауи мәдени кеңістікте жаңғыртуға бағытталған көркемдік тетік ретінде қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық жад пен тарихи сана поэзияның мазмұндық-идеялық жүйесінде маңызды құрылымдық элементке айналып отыр. Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі қазақ поэзиясында бұл екі ұғым ұлттық болмыстың іргелі концептілері ретінде орнығып, халықтың өзін-өзі тану, тарихи тамырын қайта пайымдау және рухани тұтастығын сақтау үдерісін айқындайды. Егемендік жағдайында қалыптасқан жаңа поэтикалық сана өткен тарихқа сындарлы көзқараспен қарап, оны қазіргі заманның рухани сұраныстарымен сабақтастыруға ұмтылады. Соның нәтижесінде тарих поэзияда «өткен шақтағы оқиғалар жиынтығы» ретінде емес, ментальділік уақыттың, мәдени жадтың және ұлттық сананың тірі құрылымы ретінде көрініс табады.

Қазіргі ақындардың шығармашылығында тарихи кеңістік пен уақыт лирикалық кейіпкердің дүниетанымын қалыптастыратын маңызды факторға айналады. Лирикалық субъект әлемді тану, болмысты пайымдау барысында ұлттық жадқа сүйеніп, өзінің рухани тамырын айқындайды. Бұл үдеріс жеке тұлғаның тарихи санамен сабақтасқан ішкі әлемін қалыптастырып, поэтикалық ойлаудың тереңдеуіне ықпал етеді. Өткен дәуірдің символдары – ата-жер, ру-тайпа атаулары, ана тілі, дәстүрлі салт-ғұрыптар, тарихи тұлғалар бейнесі – қазіргі қазақ ақындарының поэтикалық кеңістігінде мәдени еске алу механизмінің негізгі элементтері ретінде қызмет атқарады. Бұл образдар арқылы ақындар ұлттың

тарихи тәжірибесін көркемдік тұрғыда қайта жаңғыртып, оны қазіргі оқырман санасында жандандырады. Мұндай поэтикалық реконструкция ұлттық мәдени кодтың үздіксіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Аталған құбылысты теориялық тұрғыдан М.М. Бахтиннің «уақыт пен кеңістіктің көпқабатты хронотопы» туралы тұжырымдамасымен және Ю.М. Лотманның «мәдени мәтіннің ішкі жады» жөніндегі теориясымен салыстыра талдауға болады. М.М. Бахтин бойынша, көркем мәтіндегі уақыт әрқашан көпқабатты сипатқа ие болып, өткен, қазіргі және болашақ өлшемдерін біртұтас жүйеде тоғыстырады. Ал, Ю.М. Лотманның пайымдауынша, мәдени мәтін өз бойында ұжымдық жадты сақтайтын ерекше ақпараттық жүйе ретінде қызмет етеді. Осы теориялық негіздер тұрғысынан қарастырғанда, қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық жад пен тарихи сана поэтикалық мәтіннің семиотикалық және мәдени-философиялық өзегін құрайды. Олар ақын шығармашылығында ұлттың рухани тұтастығын сақтауға, тарихи сабақтастықты нығайтуға және мәдени жадыны жаңғыртуға бағытталған маңызды көркемдік құрал ретінде көрініс табады. Ұлттық жад пен тарихи сана қазіргі қазақ поэзиясында эстетикалық құбылыс қана емес, сонымен қатар ұлттың өзіндік болмысын айқындайтын, рухани-мәдени дамуына ықпал ететін іргелі дүниетанымдық категориялар ретінде орныққан.

Бауыржан Әліқожа поэзиясында ұлттық жад көбіне киелі кеңістік пен ұрпақ сабақтастығының символы ретінде көрінеді. Оның лирикасындағы «жердің тілі», «ата рухы», «жусан иісі» сияқты бейнелер – тек пейзаждық емес, ментальді-архетиптік кодтар. Ақын үшін тарихи сана – сыртқы факт емес, ішкі рухани жалғастық:

Киелі топырақ – бабалардың ізі,
Көңілдің түбінде қоздаған жыры, –

деген жыр жолдарында жад пен тарих сезімге айналып, ұлттың тұтастығын сақтайтын рухани уәжге айналады.

Мирас Асан лирикасы тарихи сананы рефлексия және метатұлғалық ой деңгейіне көтереді. Ол Мағжан поэзиясының символдық үрдісін жалғастырып, қазіргі поэзияға экзистенциалдық-ментальділік бағыт енгізді. Оның өлеңдерінде өткен мен бүгіннің арасындағы диалог «мен» мен «біз» категорияларының тартысы арқылы өрбиді. Ақын «ұлттық тағдыр» мен «жеке сана» арасындағы байланысты рухани транзит ретінде көрсетеді. Айдана Қайсарқызының лирикасы – әйелдік түйсік пен ұлттық жадының синтезі. Оның өлеңдерінде аналық сана мен туған жердің архетипі астасып, ұлттық естеліктің нәзік поэтикасын түзеді.

Мысалы, «Бесігім – бабамның табыты еді» деген метафора ұлт тарихының циклдік сипатын, өмір мен өлімнің шексіз жалғастығын көрсетеді. Ақын жадты жеке әйелдік тәжірибемен өріп, тарихты эмоциялық-ментальділік деңгейге шығарады. Раушан Аспанқызы ұлттық жадты табиғат философиясы мен мифопоэтикалық символика арқылы жаңғыртады. Оның шығармаларында жел, тау, өзен – тірі субъект, ұлттың өткенін сақтаушы рухани күш. Ақын тарихи сананы табиғат-уақыт-адам триадасы арқылы бейнелеп, экологиялық-ментальділік поэзияға жол ашты.

Ақын Асылан Тілеген поэзиясында тарихи сана урбандық кеңістікпен қабаттасады. Ақын «Кентавр», «Тәңір таңы» секілді символдар арқылы ұлттық болмыс пен заманауи сана арасындағы онтологиялық қақтығысты көрсетеді. Оның поэтикалық хронотопы – миф пен модерн тоғысқан кеңістік, онда тарихи жады адамзаттық жалпылыққа ұласады. Бауыржан Майтайұлы лирикасында тарих – эпикалық сана мен философиялық түйсінудің түйіскен нүктесі. Ақын өткеннің кейіпкерлерін, тарихи хронотоптарын бүгінгі рухани ахуалмен байланыстырып, ұлттық жадыны поэтикалық реконструкция ретінде жаңғыртады. Оның жырларындағы «уақыт» ұғымы – үздіксіз қозғалыс, ұлттық рухтың ішкі серпіні. Ақын Қуаныш Жазай шығармашылығы тұлғалық және ұжымдық жадының диалогтық қатынасына негізделген. Ақын «мен» мен «біз» категорияларын қатар қолдана отырып, жеке ес пен ұлт естелігінің байланысын ашады. Оның өлеңдерінде жад – тек сақтау емес, жаңғырту мен қарсылық әрекеті, ұмытылуға қарсы рухани күш. Ал Батырхан Сәрсенханның поэзиясы – тарихи сана мен метафизикалық ізденістің тоғысы. Оның лирикасында уақыт категориясы философиялық өлшемге ие, өткеннің оқиғалары мен бүгіннің күйзелісі бір кеңістікте бейнеленеді. Ақын тарихи жадты жеке рухтың тәжірибесімен ұштастырып, рухани жаңғыруды ішкі катарсис ретінде көрсетеді. Ол үшін тарих – ұлт тағдырындағы сын сәттер ғана емес, адам болмысының моральдық айнасы. Тұрсынбек Башардың өлеңдері тарихи сананы философиялық-онтологиялық деңгейде пайымдайды. Оның поэзиясында уақыт пен кеңістік – жадтың метафоралары. Ақын көне мәдениеттердің символдарын (Тәңір, Көк бөрі, Баба рух, Тағдыр тасы) пайдалана отырып, ұлттық тарихты дүниетанымдық универсум деңгейіне көтереді. Т. Башар лирикасында тарихи сана – ұлттың рухани болашағына бағытталған ментальділік бағдар.

Жоғарыда аталған ақындардың шығармашылығын біріктіретін басты факторлардың бірі – ұлттық поэтикалық жадты заманауи сана кеңістігіне

көшіруге бағытталған жүйелі ұмтылыс болып табылады. Бұл үдеріс олардың лирикалық туындыларында ұлттық тарихи тәжірибені жаңаша көркемдік кодтаумен, мәдени жадты қазіргі рухани сұраныстармен сабақтастырумен айқын көрініс табады. Ақындар поэзиясында тарихи-мәдени ақпарат қайта өңделіп, жаңа мағыналық деңгейде ұсынылып, ментальділік сабақтастықтың сақталуына мүмкіндік береді. Аталған қаламгерлердің шығармаларында ұлттық жад тек дәстүрді сақтау құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар рухани трансформация тетігі ретінде қызмет атқарады. Олардың лирикасы өткен мен бүгіннің арасындағы диалогты қалыптастырып, тарихи тәжірибені қазіргі қоғамдық санаға бейімдейді. Осы арқылы поэтикалық мәтіндерде ұлттық болмыстың үздіксіздігі мен эволюциялық дамуы қамтамасыз етіледі.

Қазіргі қазақ поэзиясында тарихи сана рефлексиялық және аксиологиялық сипатқа ие құбылыс ретінде көрінеді. Яғни, ақындар тарихты жай ғана деректер жиынтығы ретінде емес, моральдық-философиялық тұрғыдан пайымдап, оған құндылықтық баға береді. Тарихи өткен шақ поэзияда ұлттық ар-ожданның, рухани жауапкершіліктің және қоғамдық сана деңгейінің өлшемі ретінде қабылданады. Бұл тұрғыда тарих ұлттық болмыстың «тірі жүйесі», үнемі жаңарып отыратын рухани құрылым ретінде көркемдік интерпретацияға ие болады. Сонымен қатар ақындар шығармашылығында уақыттың мифтік, экзистенциалдық және әлеуметтік қырлары өзара тоғысып, тарихи жадқа жаңа мазмұндық сипат береді. Мифтік уақыт ұлттық архетиптер мен символдық жүйелер арқылы көрініс тапса, экзистенциалдық уақыт жеке тұлғаның рухани ізденістерімен сабақтасады. Ал әлеуметтік уақыт қоғамдық өзгерістер мен тарихи трансформацияларды бейнелеуге бағытталады. Осы үш өлшемнің бірлігінде тарихи жад көпқабатты, күрделі көркемдік құрылым ретінде қалыптасады.

Қорытындылай келе, қазіргі қазақ лирикасында ұлттық жад пен тарихи сана ментальділік-концептуалдық өрістің орталық компоненттері ретінде айқындалады. Біріншіден, олар ұлттың рухани кодын сақтау мен жаңғыртудың негізгі тетігіне айналып, мәдени сабақтастықты қамтамасыз етеді. Екіншіден, аталған ұғымдар поэзиядағы жеке «мен» мен ұжымдық «біз» арасындағы өзара қатынастың динамикасын айқындап, лирикалық субъектінің жаңа типін қалыптастырады. Бұл жаңа субъект жеке тәжірибені ұжымдық жадпен ұштастыра отырып, ұлттық сананың көркемдік моделін жасайды. Үшіншіден, тарихи сана қазіргі қазақ поэзиясында өткенді еске алу формасынан шығып, болашақты бағдарлау мен мәдени өзіндік рефлексияның маңызды тетігіне айналады.

Ақындар тарихи тәжірибені саралай отырып, ұлттың болашақ даму бағдарын көркемдік тұрғыда пайымдауға ұмтылады. Осы тұрғыдан алғанда, Б. Әліқожа, М. Асан, А. Қайсарқызы, А. Тілеген, Р. Аспанқызы, Б. Майтайұлы, Б. Сәрсенхан, Қ. Жазай, Т. Башар поэзиясы қазіргі қазақ әдебиетінде ұлттық жад пен тарихи сананың жаңа поэтикалық типологиясын қалыптастырып отыр. Аталған қаламгерлердің шығармашылығы қазақ руханиятының жады жүйесін жаңғыртқан маңызды ментальділік феномен ретінде бағаланады. Олардың поэтикалық мұрасы ұлттық болмыстың көркемдік картасын жасап, қазіргі әдеби үдерістегі рухани бағдардың айқын көрсеткіші болып табылады.

Ұлттық кодтың қазіргі жаһандану дәуіріндегі трансформациялану сипаты мен лирикалық кейіпкердің «Мен» концепциясындағы өзгерістер айқындалды.

Дәстүрлі қазақи менталитеттің қазіргі заманғы урбанистік, постмодернистік санамен қалай астасып жатқаны, «Адал азамат» идеалдарының поэтикалық бейнесі қалай қалыптасқаны көрсетілді.

Диссертацияның теориялық-әдіснамалық бағдарын (ментальділік, ұлттық код, аксиологиялық құрылым, «мен»–«біз» моделі) негізге ала отырып, «Адал азамат» идеалының поэтикалық бейнесі тәуелсіздік кезеңі лирикасында бірнеше деңгейде қалыптасады. Бұл ұғым қоғамдық-саяси дискурста да бекіген концепт болғандықтан поэзияда ол аксиологиялық әрі ментальділік модель ретінде көркемдік репрезентация табады.

I. «Адал азамат» – ментальділік концепт ретінде

Диссертацияңыздағы ментальділік анықтамасына сүйенсек, «адалдық» – ұлттық ділдің тұрақты құндылықтық қабаты. Сондықтан «Адал азамат»:

- ұлттық мінездің аксиологиялық өзегі;
- тарихи жадпен сабақтас моральдық архетип;
- тәуелсіздік дәуіріндегі жаңа азаматтық жауапкершілік моделі.

Бұл концепт поэзияда ұрандық сипатта емес, ішкі моральдық рефлексия ретінде көрінеді.

II. Архетиптік негізі

«Адал азамат» бейнесі бірнеше архетиппен сабақтас:

1. Батыр архетипінің трансформациясы

Бұрынғы жыраулық поэзиядағы батыр – сыртқы жаумен күресуші тұлға.

Тәуелсіздік лирикасында ол:

- ар-ұятын қорғаушы,
- ішкі азғындықпен күресуші,

- рухани тұтастық сақтаушы тұлғаға айналады.

Яғни батырлық → моральдық табандылыққа ауысады.

2. Дана / Абайлық адам архетипі

«Толық адам» идеясы арқылы Абай Құнанбаев қалыптастырған рухани кемелдік моделі тәуелсіздік кезеңінде «Адал азамат» концептісінің терең философиялық негізіне айналады.

Поэзияда: •жүрек тазалығы, әділет, •жауапкершілік, азаматтық өлшем ретінде көрінеді.

3. Шаңырақ иесі архетипі

Ұжымдық «біз» моделінде адал азамат – елдің, шаңырақтың, мемлекеттің иесі.

Символдар:

- шаңырақ,
- қара шаңырақ,
- от,
- алау.

III. Символдық репрезентация

Тәуелсіздік поэзиясында «адал азамат» тікелей аталмайды, бірақ мына символдар арқылы көрінеді:

Кесте 9. «Адал азамат» концепциясы

Символ	Мағынасы
Жүрек	Ар тазалығы
Нұр / Жарық	Рухани айқындық
Тік қарау	Ар алдындағы батылдық
Жол	Өмірлік ұстаным
От	Ішкі рух

IV. Құндылықтық (аксиологиялық) құрылымы

«Адал азамат» бейнесі келесі құндылықтар иерархиясында көрінеді:

1. Ар
2. Әділет
3. Жауапкершілік
4. Еңбек
5. Ұлттық намыс

6. Рухани тазалық

Диссертациядағы ментальділік пен ұлттық жад тұжырымдарына сай, бұл құндылықтар тарихи сабақтастықта беріледі.

V. «Мен» және «Біз» синтезі арқылы қалыптасуы

Біздің жұмысымыздағы концептуалдық жаңалықтардың бірі – жеке «мен» мен ұжымдық «біз» моделі деңгейінде «Адал азамат» концепциясы көрінеді:

Жеке «Мен» деңгейінде:

- өзін-өзі сынайтын,
- ішкі жауапкершілігі бар,
- рухани ізденістегі тұлға.

Ұжымдық «Біз» деңгейінде:

- ел тағдырына бейжай қарамайтын,
- ұлттық жадты сақтаушы,
- болашақ ұрпақ алдында жауапты субъект.

VI. Ментальділік деңгейіндегі құрылымы

Carl Jung ұжымдық бейсаналық теориясы тұрғысынан қарасақ, адалдық – ұжымдық архетиптік мораль коды.

Тәуелсіздік дәуірінде:

- сыртқы идеологиялық бақылау жойылды,
- моральдық жауапкершілік ішкі категорияға айналды.

Сондықтан поэзияда:

«Адал азамат» – мемлекеттен емес, ардан қорқатын тұлға.

VII. Поэтикалық қалыптасу механизмі

Диссертация логикасына сай, оның қалыптасу сатылары:

1. Ұлттық жадқа оралу
2. Батыр архетипінің ішкіленуі
3. Ар концептісінің күшеюі
4. Жеке жауапкершіліктің аксиологиялық биіктеуі
5. Цифрлық дәуірдегі азаматтық рефлексия

Тәуелсіздік кезеңі лирикасында «Адал азамат» идеалы мифопоэтикалық деңгейде – батыр архетипінің рухани трансформациясы; аксиологиялық деңгейде – ар мен әділетке негізделген моральдық модель; ментальділік деңгейде – ұлттық ділдің тұрақты құндылықтық ядросы; субъектілік деңгейде – «мен» мен «біз» синтезіндегі жауапты тұлға деп танылып, поэзияда «Адал азамат» бейнесі

декларативті емес, ішкі рухани күрес арқылы қалыптасқан азаматтық кемелдік образы ретінде көрінеді.

4.4 Виртуалды кеңістіктегі қазіргі қазақ поэзиясының дискурсы

XXI ғасыр цифрландыру үдерісінің жеделдеуімен және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуымен сипатталатын жаһандану дәуірі болып табылады. Бұл өзгерістер қоғамдық сананың барлық саласына, соның ішінде әдеби үдерістің құрылымына, таралу жүйесіне және қабылдау ерекшеліктеріне түбегейлі ықпал етті. Соның нәтижесінде көркем сөз өнерінің дәстүрлі қызмет ету формалары жаңа медиалық кеңістікке бейімделіп, әдеби коммуникацияның заманауи үлгілері қалыптаса бастады. Қазіргі қазақ поэзиясы дәстүрлі кітап мәдениеті аясынан шығып, виртуалды медиакеңістікке белсенді түрде енді. Әлеуметтік желілер, әдеби платформалар, цифрлық басылымдар поэтикалық мәтіндердің негізгі таралу арнасына айналып, оқырман мен автор арасындағы байланыстың жаңа формаларын қалыптастырды. Ақпараттық қоғамның эстетикалық талғамы мен жылдамдығы поэзияның құрылымдық, мазмұндық және коммуникациялық сипаттарын қайта пайымдауға негіз болды. Осы тұрғыда зерттеуші Б. Әлқожа: «Қазіргі поэзияның эволюциясы – кеңістіктің ғана емес, қабылдаудың трансформациясы» (Әлқожа, 2021; 58) деп атап көрсетеді. Бұл тұжырым қазіргі поэзиядағы медиалық өзгерістердің тек техникалық сипатта емес, сонымен қатар оқырман санасындағы эстетикалық қабылдау деңгейінде де жүзеге асып отырғанын дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, виртуалды поэзия ұлттық сөз өнерінің жаңа медиадағы өмір сүру формасы ретінде қалыптасып келеді. Цифрлық кеңістік поэтикалық мәтіннің таралу аясын кеңейтіп қана қоймай, оның жанрлық, стилистикалық және көркемдік табиғатына да әсер етуде. Интернет кеңістігінде қалыптасқан поэзия формалары интерактивтілік, жеделдік және көпнұсқалылық сияқты жаңа сипаттармен толықты.

Тарихи тұрғыдан алғанда, технология әр кезеңде әдеби процестің «қозғалушы медиумы» қызметін атқарып келгені белгілі. Мәселен, XV ғасырда баспа өнерінің пайда болуы жазба әдебиеттің дамуына серпін берсе, XX ғасырда радио мен теледидар әдеби мәтіннің кең аудиторияға таралуына мүмкіндік жасады. Ал XXI ғасырда интернет әдебиеттің негізгі коммуникациялық және таралымдық алаңына айналды. Бұл үдеріс әдебиеттің әлеуметтік қызметін

күшейтіп, оны бұқаралық мәдени кеңістікпен тығыз байланыстыра түсті. Қазіргі ақын үшін әлеуметтік желі тек шығармаларын жариялайтын платформа ғана емес, сонымен қатар поэтикалық тәжірибе жүргізетін, эстетикалық ізденістерді сынайтын және оқырманмен интерактивті қарым-қатынас орнататын шығармашылық кеңістікке айналды. Ақын мен оқырман арасындағы тікелей кері байланыс поэзияның қабылдану сипатын өзгертіп, көркем мәтіннің қоғамдық айналымын жеделдетті. Осыған байланысты лингвомәдениеттанушы Н. Уәли: «Сөздің тағдыры – оның айтылуына емес, айналымында» (Уәли, 2018; 102) деп тұжырымдайды. Бұл қағида қазіргі виртуалды поэзия табиғатына толық сәйкес келеді, өйткені қазіргі жағдайда өлең тек кітап сөресінде ғана емес, желілік коммуникация кеңістігінде белсенді өмір сүреді. Сонымен қатар, виртуалды орта тәуелсіздік дәуірінде қалыптасқан жаңа буын ақындарының шығармашылық лабораториясына айналып отыр. Бұл кеңістікте жас ақындар көркемдік тәжірибе жүргізіп, стильдік ізденістерін жетілдіріп, ұлттық поэзияны заманауи эстетикалық талаптарға бейімдеуге мүмкіндік алуда. Нәтижесінде цифрлық медиакеңістік қазіргі қазақ поэзиясының даму динамикасын айқындайтын маңызды факторлардың біріне айналып, ұлттық әдебиеттің жаңаша сапада өркендеуіне ықпал етуде.

XXI ғ. әдеби үдеріс цифрлық коммуникация дәуірімен тығыз сабақтастықта дамып келеді. Ақпараттық технологиялардың жедел дамуы, әлеуметтік желілер мен интернет-платформалардың кеңінен таралуы көркем шығармашылықтың жаңа формалары мен таралу арналарының қалыптасуына ықпал етті. Қазіргі қазақ поэзиясы да бұл үдерістен тыс қалмай, медиамәдени кеңістікте өзіндік бағыт-бағдарын айқындап, цифрлық әдебиеттің ұлттық моделін қалыптастыруда. Осы тұрғыдан алғанда, соңғы жылдары ерекше назар аудартып отырған құбылыстардың бірі – «Тармақтар» атты виртуалды поэзиялық жоба. Аталған жоба әлеуметтік желі арқылы кең аудиторияға жол тауып, заманауи қазақ поэзиясын жаңа деңгейге көтерген әдеби-мәдени феномен ретінде танылады. «Тармақтар» жобасы қазіргі поэтикалық шығармашылықтың жаңа медиалық форматта дамуына мүмкіндік жасап, әдеби коммуникацияның баламалы моделін ұсынды.

Қазіргі кезеңдегі қазақ поэзиясы дәстүрлі баспа формасынан біртіндеп виртуалды кеңістікке ауысып, поэзияның цифрлық жанры ретінде жаңа сипатқа ие бола бастады. Бұл үдеріс, бір жағынан, автор мен оқырман арасындағы интерактивті байланысты күшейтсе, екінші жағынан, көркем мәтіннің қабылдану

механизмін өзгертті. Әдебиеттанушы А. Ісімақованың тәуелсіздік дәуіріндегі поэзияның басты ерекшелігі ретінде «автор мен оқырман арасындағы жаңа коммуникативтік типтің» қалыптасуын көрсетуі бұл үдерістің ғылыми негізін айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, «Тармақтар» жобасы поэзияны жаңа медиатіл арқылы жеткізудің тиімді үлгісі ретінде бағаланады. Жоба 2020 жылдан бері жүйелі түрде жұмыс істеп келе жатқан қазақ поэзиясына арналған онлайн платформа болып табылады. Dinglek.kz порталындағы «Жылдың үздік бестселлері – Тармақтар» атты мақалада бұл жоба әдеби кеңістіктегі жаңа тыныс, «қазіргі ақын мен оқырман арасындағы рухани көпір» ретінде сипатталады. Мұндай бағалау жобаның қоғамдық-мәдени маңызын айқындай түседі. Платформаның басты ерекшелігі – қысқа формадағы поэзияны ұсынуы. Бұл стиль әлеуметтік желі форматына бейімделген заманауи поэтикалық модельдің қалыптасуына ықпал етті. Мұндай микроформалық поэзияда әрбір тармақ семантикалық тұрғыдан жоғары жүктемеге ие болып, мәтіннің ықшамдылығы ойдың тереңдігімен теңестіріледі. Өлең көлемі қысқарған сайын көркемдік детальдың маңызы артып, поэтикалық бейнелеу құралдары жинақы сипат алады.

«Тармақтар» жобасында ұсынылған шығармаларда дәстүрлі ұйқас, ырғақ, шумақ өлшемі сақталғанымен, олар микроформалық сипатта жаңаша ұйымдастырылады. Мұндай үрдісті постмодерндік эстетикамен, атап айтқанда, фрагментарлық поэтикамен байланыстыруға болады. Фрагменттік құрылым қазіргі поэзияда ойдың үзік-үзік берілуі арқылы тұтас философиялық мазмұн қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жобадағы өлеңдердің мазмұны көбіне жалғыздық пен ішкі диалог, мегаполис кеңістігіндегі адам мен рухтың арақатынасы, махаббат пен экзистенциалдық ізденіс, ұлттық сана мен заманауи тұлға арасындағы қайшылық мәселелерін қамтиды. Бұл тақырыптар қазіргі адамның рухани күйзелісі мен әлеуметтік бейімделу үдерісін көркемдік тұрғыдан бейнелеуге бағытталған. Мәселен, Ерлан Жүністің «Қаладағы үнсіз түн» өлеңінде урбанистік кеңістік арқылы лирикалық кейіпкердің ішкі драмасы ашылса, Ақберен Елгезектің «Көлеңкем бар еді» жинағындағы метафоралық жүйе виртуалды поэзия табиғатымен үндес келеді. Аталған шығармаларда метафоралар мен символдар сезімнің цифрлық экспрессиясына айналып, поэтикалық ойды жаңа медиалық деңгейде жеткізудің құралы ретінде қолданылады. Сонымен қатар, «Тармақтар» платформасындағы өлеңдерде психологиялық қысым, ішкі үн, бейсаналық образдар, символдық детальдар жиі кездеседі. Поэтикалық мәтіннің көркемдік өрісі эмоциялық минимализм принципіне негізделіп, аз сөз арқылы көп

мағына беру тәсілі басым сипат алады. Бұл ерекшелік қазіргі қазақ поэзиясындағы цифрлық эстетиканың қалыптасу үрдісін айқындайтын маңызды белгі болып табылады. Осылайша, «Тармақтар» виртуалды поэзиялық жобасы қазіргі қазақ поэзиясының медиамәдени кеңістіктегі дамуын қамтамасыз етіп, әдеби коммуникацияның жаңа формасын қалыптастырған маңызды әдеби-мәдени құбылыс ретінде бағаланады. Жоба ұлттық поэзияны заманауи ақпараттық ортаға бейімдеп, оның көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтуге елеулі үлес қосып отыр. Аталған ерекшеліктерді М. Бахтиннің диалогизм теориясы тұрғысынан да түсіндіруге болады. Ғалымның пайымдауынша, көркем мәтін әрдайым өзге сана иелерімен, әлеуметтік ортамен және мәдени контекстпен үздіксіз қарым-қатынаста дамиды. Осы тұрғыдан алғанда, виртуалды поэзиядағы әрбір мәтін оқырманмен, қоғамдық пікірмен және ақпараттық кеңістікпен тұрақты диалог орнатып отыратын ашық құрылым ретінде сипатталады. «Тармақтар» жобасы аясында жарияланған өлеңдер пікірлер, бөлісулер, кері байланыс арқылы көпдауысты дискурстық кеңістік қалыптастырып, поэзияның диалогтық табиғатын жаңа медиалық деңгейде жүзеге асырады. «Тармақтар» феноменінің қазақ поэзиясының жалпы даму үдерісіндегі ментальділік континуумы аясында қарастыру маңызды. Бұл жоба ұлттық поэтикалық дәстүрді сақтай отырып, заманауи сана типінің негізгі белгілерін – жеделдік, ақпараттық динамика, ықшамдылық пен прагматикалық ойлау моделін бойына сіңіреді. Мұнда дәстүр мен жаңашылдықтың өзара сабақтастығы айқын көрініс тауып, ұлттық көркем ойдың эволюциялық дамуы қамтамасыз етіледі.

«Тармақтар» жобасына қатысушы ақындар поэтикалық интонация тұрғысынан Мағжан Жұмабаев пен Мұқағали Мақатаев шығармашылығынан бастау алған лирикалық дәстүрді заманауи эстетикалық талаптарға сай жаңғыртады. Олар классикалық қазақ лирикасына тән сыршылдық, ішкі психологиялық тереңдік, рухани ізденіс мотивтерін цифрлық поэзия формасына бейімдеп, жаңа көркемдік жүйе қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, жоба ұлттық әдебиеттің сабақтастық принципін сақтай отырып, жаңа эстетикалық бағыттың қалыптасуына ықпал еткен маңызды мәдени құбылыс ретінде бағаланады. Сонымен қатар, «Тармақтар» қазіргі қазақ поэзиясының виртуалды кеңістіктегі даму бағдарын айқындаған әдеби-мәдени феномен ретінде танылып отыр. Жоба формалық тұрғыдан ықшамдылық, визуалды әсер, поэтикалық синтез секілді жаңашыл белгілерді орнықтырса, мазмұндық жағынан заманауи тұлға психологиясы мен ұлттық рухани құндылықтардың үйлесімін бейнелеуге

бағытталған. Сонымен бірге, оқырманмен тікелей диалог орнату мәдениеті қалыптасып, поэзияның әлеуметтік-коммуникативтік қызметі жаңа деңгейге көтерілді.

Әдебиеттану тұрғысынан алғанда, «Тармақтар» жобасы қазақ поэзиясының цифрлық поэтикаға көшу кезеңін бейнелейтін жаңа әдеби парадигманың қалыптасуын көрсетеді. Бұл парадигмада мәтіннің көпнұсқалылығы, интерактивтілігі және медиалық бейімделуі негізгі сипаттарға айналады. Атап айтқанда, Батырхан Сәрсенхан поэзиясы виртуалды кеңістіктегі «жеке күнделік» формасына жақын келеді. Оның шығармаларында өмір мен махаббат философиясы интонациялық еркіндік арқылы жеткізіліп, лирикалық субъективтілік басым сипат алады. Ақынның «Сенің исіңмен ояңған таң» сияқты туындылары постромантикалық сезімнің цифрлық форматтағы көрінісі ретінде бағаланады. Сонымен қатар, Мақпал Мыса, Айдос Әбутәліп, Әлібек Байбол сынды ақындардың шығармашылығы да виртуалды аудиторияны ұлттық поэзияның жаңа мәдени тұтынушысына айналдыру үдерісіне белсенді ықпал етуде. Олардың поэтикалық мәтіндері әлеуметтік желі эстетикасына сай құрылып, заманауи оқырманның қабылдау ерекшеліктеріне бейімделген. Осы құбылысты зерттеуші Г.Егеубаева былайша сипаттайды: «Виртуалды кеңістіктегі поэзия – ұлттық әдебиеттің халықтық сипатын жаңа медиалық пішінде қайта жаңғыртуы» (Егеубаева, 2022; 47). Бұл тұжырым «Тармақтар» жобасының ұлттық әдебиетті жаңғыртудағы рөлін ғылыми тұрғыдан негіздей түседі. Осылайша, «Тармақтар» виртуалды поэзиялық жобасы қазіргі қазақ поэзиясында цифрлық эстетиканың қалыптасуына, әдеби коммуникацияның жаңаруына және ұлттық көркем ойдың жаңа медиалық деңгейде дамуына елеулі үлес қосқан маңызды әдеби-мәдени құбылыс ретінде бағаланады.

Қазіргі қазақ поэзиясы цифрлық медиакеңістіктің дамуына байланысты дәстүрлі мәтіндік шеңберден шығып, көпарналы, мультимедиалық және синкретті сипаттағы жаңа көркемдік формаларда көрініс табуда. Бұл үдеріс поэзияның қабылдану, таралу және эстетикалық әсер ету мүмкіндіктерін кеңейтіп, көркем сөздің коммуникациялық әлеуетін арттыруға ықпал етті. Жаңа медиадағы поэзия формалары әртүрлі көркемдік құралдардың тоғысуы арқылы поэтикалық мәтіннің мазмұнын байытып, оқырман мен көрерменнің сезімдік қабылдауын күшейтуге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ поэзиясының медиамәдени кеңістікте өмір сүруінің бірнеше негізгі формасы қалыптасты.

Біріншіден, видеопоззия формасы кеңінен таралуда. Бұл бағытта өлең бейнекадрлармен, фотосуреттермен, музыкалық сүйемелдеумен үйлестіріле ұсынылады. Мұндай синтез поэтикалық мәтіннің эмоциялық-эстетикалық әсерін күшейтіп, көрерменге тұтас көркемдік атмосфера қалыптастырады. Видеопоззияда визуалды бейнелер мен дыбыстық элементтер поэзия мазмұнын толықтырып, көркем ойдың тереңірек қабылдануына мүмкіндік береді.

Екіншіден, поэтикалық подкасттар қазіргі поэзияның маңызды таралу арналарының біріне айналды. Бұл форматта ақын өз өлеңін немесе өзге авторлардың шығармаларын дауыс арқылы оқып, тыңдарманға ұсынады. Интонация, дауыс ырғағы, пауза, эмоциялық реңк сияқты дыбыстық құралдар поэтикалық мәтіннің мәнін ашып, оның сезімдік әсерін арттырады. Подкаст форматы поэзияны ауызша дәстүрмен сабақтастырып, тыңдау мәдениетін жаңғыртуға ықпал етеді.

Үшіншіден, графикалық поэзия формасы көркем мәтінді визуалды дизайн элементтерімен ұштастыру арқылы ерекшеленеді. Бұл бағытта өлең жолдары түрлі қаріптермен, түстік шешімдермен, композициялық құрылымдармен безендіріліп ұсынылады. Нәтижесінде поэзия тек мағыналық емес, сонымен қатар көрнекі-эстетикалық құбылысқа айналады. Графикалық поэзия көркем мәтіннің қабылдануын жеңілдетіп, оқырманның эстетикалық талғамын дамытуға ықпал етеді.

Төртіншіден, перформативті поэзия қазіргі медиакөңістікте кең таралған көркемдік формалардың бірі ретінде қалыптасып келеді. Бұл бағытта өлең онлайн қойылым, сахналық көрініс, театрландырылған формат арқылы ұсынылады. Ақынның мимикасы, қимыл-қозғалысы, дауыс мәнері, сахналық әрекеттері поэзиялық мәтінмен тұтастықта беріледі. Мұндай формат поэзияны тек оқылатын мәтін ғана емес, «тірі өнер» түріне айналдырып, көрерменмен тікелей эмоционалдық байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Осылайша, қазақ поэзиясының жаңа медиадағы өмір сүру формалары көпарналы және синкретті сипат алып, көркем сөздің заманауи коммуникациялық мүмкіндіктерін кеңейтуде. Видеопоззия, поэтикалық подкасттар, графикалық поэзия және перформативті поэзия поэзияның мазмұндық, эстетикалық және әлеуметтік қызметін жаңа деңгейге көтеріп, ұлттық әдебиеттің цифрлық дәуірдегі даму бағытын айқындайтын маңызды факторларға айналып отыр.

Қазақ поэзиясының жаңа медиадағы өмір сүру формалары – көпарналы, мультимедиялық және синкретті сипатқа ие:

Кесте 10. Қазақ поэзиясының жаңа медиадағы өмір сүру формалары

Формасы	Сипаттамасы	Мақсаты
Видеопэзия	Өлең бейне, сурет, музыкамен бірігіп ұсынылады	Көрерменге әсерлі поэтикалық атмосфера қалыптасыру
Поэтикалық подкасттар	Ақын дауысы арқылы өлең тыңдатылады	Сезімдік, интонациялық әсерді күшейту
Графикалық поэзия	Өлең жолдары визуалды дизайнмен беріледі	Көркем мәтіннің эстетикалық қабылдауын арттыру
Перформативі поэзия	Онлайн қойылым, сахналық форма	Поэзияны «тірі өнерге» айналдыру

Жоғарыда аталған бағыттар поэзияны тек оқылатын емес, сезінілетін өнерге айналдырады. Өлеуметтік желілердегі оқырман қауымдастықтары – қазіргі поэтикалық коммуникацияның белсенді субъектісі. Егер дәстүрлі әдеби процесте мәтінді қабылдаушы пассивті болса, енді оқырман – пікір қалдырушы, тіпті қатар автор деңгейінде. Әдебиеттанушы С. Негимов жазғандай: «Қазіргі поэзияның мәтіні – өзара сөйлесудің кеңісігі» (Негимов, 2020; 91). Сондықтан виртуалды поэзияда «автор – мәтін – оқырман» үштігі жаңа диалогтық модельге көшті.

Қазіргі цифрлық коммуникация кеңістігі қазақ поэзиясының ұлттық шеңберден шығып, әлемдік әдеби үдеріс құрамына енуіне кең мүмкіндік беріп отыр. Интернеттің трансұлттық сипаты қазақ ақындарының шығармаларын халықаралық аудиторияға ұсынуға жағдай жасап, әдеби ықпалдастықтың жаңа формаларын қалыптастырды. Соңғы жылдары қазақ поэзиясы өкілдерінің туындылары ағылшын, түрік, өзбек және басқа да тілдерге аударылып, Poetry Translation Centre, Tulpar Books, Modern Kazakh Poetry Online секілді халықаралық платформаларда жүйелі түрде жариялануда. Бұл үрдіс ұлттық поэзияның халықаралық беделін арттырып қана қоймай, оны цифрлық гуманитаристика аясындағы өзекті зерттеу нысандарына айналдыруда. Аталған платформаларда жарияланған аудармалар қазақ поэзиясын жаһандық әдеби айналымға енгізіп, көркем мәтіннің көпмәдениетті кеңістікте қабылдану ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл жағдай қазіргі әдебиеттануда компаративистикалық және интермедиялдық зерттеулердің дамуына серпін беріп отыр. Сонымен қатар, виртуалды кеңістік қазақ поэзиясының трансмәдени коммуникация құралына айналуына ықпал етуде.

Қазақ поэзиясының виртуалды ортадағы ең көрнекті құбылыстарының бірі – «Тармақ» поэзиялық жобасы болып табылады. Бұл жоба YouTube, Instagram, TikTok секілді әлеуметтік желі платформалары арқылы жастар аудиториясына бағытталып, поэзияны жаңа эстетикалық үлгіде қабылдаудың мүмкіндіктерін кеңейтті. «Тармақ» командасы поэтикалық мәтінді бейне, музыка, сахналық әрекет және жарық эффектілерімен біріктіріп, поэзияны мультимедиялық перформанс формасына айналдырды. Нәтижесінде өлең тек мәтіндік құрылым ғана емес, дыбыстық, визуалдық және кинестетикалық элементтер арқылы тұтас көркемдік жүйе ретінде қабылдана бастады. Бұл жоба поэзияны қабылдаудың жаңа моделін қалыптастырып, көркем мәтінді эмоция, қозғалыс және сахналық интерпретациямен толықтыру арқылы оның әсер ету әлеуетін арттырды. Осы тұрғыдан алғанда, «Тармақ» жобасы қазіргі қазақ поэзиясындағы интермедиялық синтездің жарқын үлгісі болып табылады. Жоба аясында ақындар Ерлан Жүніс, Ақберен Елгезек, Шерхан Талап, Мирас Асан және өзге де жас қаламгерлердің шығармалары кеңінен таралып, олардың поэтикалық танымын жаңа аудиторияға танытуға мүмкіндік алды. Сонымен қатар, «Тармақ» поэзиялық театры әдеби мәтінді сахналық әрекетке көшірудің заманауи формасын қалыптастырды. Мұнда өлең декорация, музыкалық сүйемелдеу, пластикалық қозғалыс және актерлік интерпретация арқылы көпқабатты семиотикалық кеңістікке өтеді. Көркем мәтіннің мағыналық құрылымы сахналық белгілер жүйесі арқылы қайта кодталып, көрерменге жаңа қабылдау мүмкіндігін ұсынады. Осыған байланысты зерттеуші Ж.Жақыпов: «Қазіргі қазақ поэзиясы театрландыру мен визуализация арқылы өзінің жаңа оқылым типін қалыптастыруда» (Жақыпов, 2023; 73) деп атап көрсетеді.

Ақын Ерлан Жүністің шығармалары «Тармақ» арнасында бейнеформатта жиі жарияланып, қазіргі қазақ видео-поэзиясының поэтикалық моделін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мәселен, «Сен тұратын қалада қар жауды ма» өлеңінің видео-нұсқасында поэтикалық мәтін, музыкалық фон және кадр қозғалысы өзара синтезделіп, ақынның адам болмысы мен мәңгілік құндылықтар арасындағы ішкі қақтығысын визуалды бейнелер арқылы терең ашады. Мұнда бейнелік шешімдер поэзиялық мазмұнды толықтырып, лирикалық ойдың эмоциялық әсерін күшейтеді. Осылайша, интернет пен мультимедиялық платформалар қазақ поэзиясының халықаралық кеңістікке енуін қамтамасыз етіп қана қоймай, оның көркемдік формалары мен қабылдану механизмдерін түбегейлі жаңғыртуда. «Тармақ» поэзиялық жобасы мен театрлық форматтар қазіргі қазақ

поэзиясының цифрлық дәуірдегі дамуын айқындайтын маңызды әдеби-мәдени феномендер ретінде бағаланады.

Кім біледі, сол қала қарлы ма екен,
Қарлы күннің салқыны шалды ма екен,
Жанарыңды тұмшалап алды ма екен,
Жүрегіңді құрсаулап алды ма екен?..
Шілде – қаңтар, о, неге, қаңтар – қаңтар,
Аязды күн аяғым тартар-тартар,
Сен тұратын қалада, бәлкім, көктем,
Мен тұратын қалада қар!
Қар! Қар! Қар! ... (Жүніс, 2021; 135).

Бейнежазбадағы жарық пен көлеңке, камераның баяу қозғалысы – поэтикалық көңіл күйді тереңдететін синестезиялық әсер туғызады. Ақынның басқа «Тармақтағы» туындылары («Құдайы қонақ», «Күзгі үнсіздік») да дыбыстық интонацияға, визуалды кадрлар ритміне құрылған. Бұл тәсіл поэзияны «есту-көру» өнеріне айналдырып, виртуалды экзистенциализмнің жаңа формасын тудырады.

Қазіргі қазақ поэзиясының виртуалды кеңістіктегі даму үдерісінде Ақберен Елгезек рухани-философиялық бағыттың көрнекті өкілдерінің бірі ретінде айқындалады. Оның шығармашылығы цифрлық медиамәдениет жағдайында адамның ішкі жан әлемін, экзистенциалдық күйзелісін және рухани ізденісін көркемдік тұрғыдан бейнелеумен ерекшеленеді. «Тармақ» жобасы аясында ұсынылған «Ұлы дала баласы», «Құдайсыз дүние» сияқты өлеңдері бейне және музыкалық сүйемелдеу арқылы беріліп, поэтикалық мәтіннің эмоциялық және философиялық мазмұнын тереңдетеді. Ақынның «Көк аспан астында жалғызбын – даусым өзіме жаңғырып оралады...» деген жолдары қазіргі цифрлық кеңістіктегі жалғыздық феноменін, тұлғаның рухани оқшаулануын және ішкі «эхо-эффектіні» бейнелейді. Бұл образдар виртуалды коммуникация жағдайында адамның өзін-өзі тану үдерісінің күрделене түсуін көрсетеді. Ақберен Елгезек поэзиясында заманауи адамның рухани бос кеңістіктегі күйі, цифрлық дәуірдегі құндылықтар дағдарысы мен экзистенциалдық алаңдаушылық көркемдік тұрғыдан терең ашылады.

Бейнеформаттағы баяу музыкалық фон, монохромды түстік шешімдер, тыныштық пен жарық контрасттары поэтикалық мәтіннің постмодерндік символикасын күшейтіп, көркемдік әсер аясын кеңейтеді. Бұл элементтер

лирикалық ойдың ішкі динамикасын визуалды-дыбыстық деңгейде толықтырып, поэзияның медитативтік сипатын қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, А.Елгезектің виртуалды поэзиясы акустикалық медитация үлгісінде құрылып, көрерменге тек мәтіндік мағынаны ғана емес, сезімнің уақыттық ағымын да жеткізеді. Зерттеуші Б.Әліқожа Ақберен Елгезек шығармашылығына қатысты: «А.Елгезек поэзиясы – рух пен медианың тоғысындағы метафизикалық тәжірибе» деп баға береді (Әліқожа, 2021; 61). Бұл пікір ақын поэзиясының рухани-философиялық және медиамәдени сипатын дәл сипаттайды.

Жас ақын Шерхан Талаптың шығармашылығы виртуалды кеңістікте интерактивті және әлеуметтік бағдарланған мазмұнымен ерекшеленеді. Оның «Тармақ» арнасында жарияланған «Түнгі диалог», «Сен менің сағынышымсың» сияқты өлеңдері оқырманмен тікелей эмоциялық байланысқа құрылып, поэтикалық коммуникацияның жаңа үлгісін қалыптастырады. Ақынның «Желіде бөліскен әрбір өлең – өз жүрегімнің жаңғырығы» деген жолдары цифрлық ортадағы поэзияның жеке тәжірибе мен қоғамдық кеңістіктің тоғысындағы табиғатын айқындайды. Бұл мәтіндік-медиалық симбиоз Шерхан Талап поэзиясының «тірі» оқырманмен бір уақытта дамитын динамикалық сипатқа ие екенін көрсетеді. Ақын шығармаларын бейне және музыка арқылы ұсыну арқылы цифрлық романтизмнің поэтикалық моделін қалыптастырады. Мұнда романтикалық сезім, сағыныш, жалғыздық, эмоционалдық тәуелділік мотивтері виртуалды коммуникация кеңістігінде жаңаша көркемдік сипат алады. Талдаушылардың пікірінше, Ш.Талап поэзиясы «виртуалды ортада қалыптасқан жаңа поэтикалық тұлғаның эмоционалдық архетипін айқындайды» (Қойшыбаева, 2023; 84). Бұл тұжырым ақын шығармашылығының заманауи поэтикалық сананы қалыптастырудағы рөлін ғылыми тұрғыдан негіздейді. Осылайша, Ақберен Елгезек пен Шерхан Талап поэзиясы қазіргі қазақ әдебиетінде виртуалды поэзияның рухани-философиялық және әлеуметтік-коммуникативтік бағыттарын айқындайтын жетекші көркемдік үлгілер ретінде бағаланады. Олардың шығармашылығы цифрлық медиамәдениет жағдайында поэзияның мазмұндық және формалық мүмкіндіктерін кеңейтіп, ұлттық әдебиеттің жаңа эстетикалық кеңістікте дамуына елеулі үлес қосып отыр.

«Тармақ» жобасында шығармашылықтары насихатталатын Ерлан Жүніс, Ақберен Елгезек және Шерхан Талап поэзиясы – қазіргі қазақ әдебиетінің виртуалды дәуірге бейімделуінің нақты көрінісі. Олар поэзияны жаңа медиалық кеңістікке енгізіп, өлеңді естілетін, көрінетін, сезілетін, және оқырманмен тікелей

байланысатын өнерге айналдырды. Бұл ақындар шығармашылығында поэзия тек мәтін емес, көркем медиа-тәжірбие, ал акын – цифрлық замандағы рухтың медиаторы. Сондықтан «Тармақ» жобасы – қазақ әдебиетінің медиапоэтикалық кезеңін бастаған ерекше құбылыс. Оның эстетикасын зерттеу поэзияның болашақ даму бағытын айқындайтын маңызды әдеби-ғылыми міндет болып табылады. Осы тұрғыда «Тармақ» арнасы поэзияны медиамәдениетке бейімдеді, жастар аудиториясына жақындатты, дәстүрлі өлең формасын жаңа көркем кодтармен байытты, поэзияны сахна өнерімен синтездеді.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы дәстүрлі баспа кеңістігі мен кәсіби әдеби орта шеңберінен шығып, қалалық мәдени кеңістік пен әлеуметтік желілерде қалыптасқан жаңа аудиториялық экожүйеде дамып келеді. Қазіргі жағдайда поэзия тек мәтіндік өнім ретінде ғана емес, әлеуметтік-коммуникативтік құбылыс ретінде де қызмет атқарып, әртүрлі аудиториялық ортада көпқырлы сипат алуда. Бұл үдеріс поэтикалық коммуникацияның демократиялануына, оқырман қауымның кеңеюіне және шығармашылықтың жаңа формаларының қалыптасуына мүмкіндік берді. Аталған құбылыс қазіргі қазақ поэзиясында негізінен екі негізгі арнада көрініс табады: оффлайн әдеби қауымдастықтар мен онлайн поэзиялық медиа кеңістік.

Біріншіден, оффлайн қауымдастықтар университеттер, кітапханалар және қалалық мәдени бастамалар негізінде қалыптасқан оқыrmандық және поэзиялық клубтар арқылы дамып келеді. Мәселен, Назарбаев университеті жанындағы NU Poetry Club (Астана) университет кітапханасымен бірлесе отырып ұйымдастырылатын поэзиялық кештер, ұлттық әдеби мерекелерге арналған іс-шаралар (М.Мақатаев күні және т.б.) арқылы көптілді рецитация мен «ашық микрофон» форматында шығармашылық коммуникацияны жүзеге асырады. Бұл клуб студент жастардың әдеби талғамын қалыптастыруға және поэзияны көпмәдениетті кеңістікте дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, М.Әуезов атындағы жоғары оқу орны жанындағы «Айқап/IQUP» студенттік оқыrmандар ұйымы жүйелі әдеби қабылдаулар, пікірталастар мен оқу бағдарламалары арқылы кітапқұмарлық мәдениетті насихаттап, өзін-өзі дамытуға бағытталған интеллектуалдық орта қалыптастырады. Мұндай университеттік клубтар поэзияның жас ұрпақ арасындағы танымалдылығын арттыруда маңызды рөл атқарады.

Екіншіден, қалалық тәуелсіз әдеби қауымдастықтар қазіргі поэзияның әлеуметтік кеңістікте таралуына белсенді ықпал етуде. Алматы қаласындағы

«Junta» кітап клубы 2018 жылдан бері тұрақты оффлайн кездесулер ұйымдастырып, әлемдік және отандық авторлардың шығармаларын талқылауға арналған 190-нан астам әдеби жиын өткізді. Клубтың аралас тілде жүргізілетін, модерацияланған талқылау форматы мәдени диалогтың тиімді моделін қалыптастырды. Орал қаласындағы RUNTEAM қауымдастығы өзін «№1 кітап оқитын орта» ретінде танытып, жергілікті кітапханалар мен жастар кеңістіктерімен бірлескен жобалар арқылы өңірлік әдеби белсенділікті арттыруда. Ал Алматыдағы «Poetica.kz» поэтикалық кештері поэзияның сахналық-перформатив қырын алға шығарып, авторлық оқылым мен open mic форматтарын кеңінен қолданады. Бұл бастамалар поэзияны көркем сөз бен сахналық өнердің синтезі ретінде дамытуға бағытталған. Сонымен бірге, «JARYQ» қазақ кітап клубы өзін «ізденіс пен іштей толғаныс тоғысқан орда» ретінде сипаттап, рухани-философиялық бағыттағы мәтіндерге басымдық беретін тұрақты аудитория қалыптастырып отыр. Мұндай қауымдастықтар қалалық интеллектуалдық мәдениеттің маңызды элементіне айналууда.

Үшіншіден, кітапхана жанындағы поэтикалық клубтар поэзияны кең аудиторияға таратуда ерекше орын алады. Алматы қалалық орталықтандырылған кітапханалар жүйесі құрамындағы балалар мен жасөспірімдер кітапханаларында ұйымдастырылатын «Жырлайды жүрек» сияқты тұрақты үйірмелер жас оқырмандарға бағытталған. Бұл клубтардың репертуарында классикалық және қазіргі поэзия үлгілері қатар қамтылып, әдеби сабақтастық қамтамасыз етіледі.

Төртіншіден, қоғамдық қорлар мен инклюзивті алаңдар поэзияны әлеуметтік-мәдени терапия мен тұлғалық дамудың құралы ретінде қарастыратын жаңа бағыт қалыптастыруда. Мәселен, «Поэтикалық клуб – Сөз өнері» қоғамдық қоры поэзиялық кештермен қатар тренингтер мен шығармашылық сабақтар өткізіп, инклюзивті аудиторияға арналған ашық платформа ұсынады. Бұл бастама поэзияны өзін-өзі таныту, психологиялық қолдау және әлеуметтік бейімделу тетігі ретінде пайдаланудың үлгісі болып табылады. Осылайша, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының дамуы көпдеңгейлі аудиториялық экожүйеде жүзеге асып, университеттік орталардан бастап қалалық мәдени кеңістіктерге, кітапханалық клубтардан инклюзивті платформаларға дейінгі әртүрлі әлеуметтік ортада орнығуда. Мұндай жүйе поэзияның әлеуметтік қызметін кеңейтіп, оны заманауи қоғамның рухани-коммуникативтік қажеттіліктеріне бейімдеудің тиімді тетігіне айналдырды. Нәтижесінде қазіргі қазақ поэзиясы тек көркем мәтін ғана емес,

қоғамдық диалог пен мәдени интеграцияның маңызды құралы ретінде қалыптасып отыр.

М.О. Әуезов атындағы Қазақ Ұлттық драма театрының актрисасы Күнсұлу Тұрғынбекқызының Instagram желісіндегі парақшасы (80 мыңнан астам жазылушы) қазіргі қазақ поэзиясын цифрлық медиакеңістікте насихаттаудың тиімді үлгілерінің бірі ретінде қалыптасқан. Оның қысқа форматтағы бейне-рецитациялары поэтикалық мәтінді визуалды-аудио формада ұсыну арқылы поэзияның қабылдану аясын кеңейтеді. Актрисаның шығармашылық контентінде классикалық және заманауи поэзия үлгілері, авторлық монологтар, көркем дикция мен дубляж элементтері үйлесім табады. Бұл синтез поэтикалық мәтіннің интонациялық, эмоциялық және семантикалық қабаттарын толық ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, кәсіби актерлік шеберлік, дауыс ырғағы, артикуляциялық дәлдік пен сахналық тәжірибе поэзияның эстетикалық әсерін күшейтетін маңызды құралға айналады.

Актриса Күнсұлу Тұрғынбекқызының бейнеформаттағы рецитациялары поэманы тек оқылатын мәтін емес, «көрініп-естілетін» медиажанр деңгейіне көтереді. Мұнда поэзия бейнекадр, дауыс, мимика, пластика және монтаж элементтері арқылы тұтас көркемдік жүйе ретінде қабылданады. Нәтижесінде өлеңнің эмоциялық және философиялық мазмұны көрерменге тереңірек әсер етеді. Сонымен қатар, бұл тәжірибе әлеуметтік желілердің алгоритмдік таралым мүмкіндіктерін тиімді пайдалануымен ерекшеленеді. Қысқа, көркемдік жағынан тартымды бейнероликтер кең аудиторияға жылдам таралып, поэзияның вирустық сипат алуына ықпал етеді. Бұл жағдай поэтикалық мәтіннің цифрлық медиадағы өміршеңдігін арттырып, оны жаңа буын тұтынушысына жақындатады. Осылайша, Күнсұлу Тұрғынбекқызының Instagram-парақшасы поэзияны кәсіби сахналық өнер мен цифрлық коммуникацияның тоғысында ұсынатын инновациялық платформа ретінде бағаланады. Аталған тәжірибе қазіргі қазақ поэзиясының медиамәдени кеңістікте дамуына, оның визуалды-аудио формаларын жетілдіруге және көркем сөздің жаңа қабылдау моделін қалыптастыруға елеулі үлес қосып отыр.

Қазіргі кезеңдегі жаһандану мен цифрландыру үдерістері мәдени коммуникацияның құрылымын айтарлықтай қайта қалыптастыруда. Әлеуметтік желілер көркем мәтіннің таралу арналары мен қабылдану тетіктерін өзгертіп, әдеби тәжірибенің жаңа медиалық формаларын қалыптастырып отыр. Қазақстандағы поэзиялық кеңістікте бұл өзгерістер, ең алдымен, Instagram

платформасының белсенді қолданысымен байланысты. Ғалым Л. Манович цифрлық мәдениет жағдайында көркем туындының тек мәтіндік нысан ретінде емес, визуалды-коммуникациялық кешен түрінде қабылданатынын атап көрсетеді (Manovich, 2001). Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ поэзиясы медиаорта талаптарына сәйкес жаңа көркемдік пішіндерге бейімделу үстінде. «Тармақтар» жобасы поэзиялық мәтінді графикалық дизайн, типография және визуалды композиция құралдарымен үйлестіре отырып, аудиторияның қабылдау белсенділігін арттырды. Мұндай форматта поэзия эстетикалық бейне ретінде ұсынылып, визуалды мәдениет кеңістігінде қайта мағыналанады. Бұл тәжірибе цифрлық платформада көркем мәтінді ұсынудың жаңа үлгісін қалыптастырды. «Жалаңаш поэзия» жобасы поэзиялық шығармашылықты тұлғалық өзін-өзі тану мен рухани рефлексияның формасы ретінде қарастырады. Бұл жобада поэзия жеке тәжірибені көркем тіл арқылы жеткізудің негізгі құралына айналады. Академик С. Қирабаев көрсеткендей, қазақ лирикасының басты ерекшелігі – психологиялық тереңдік пен рухани ізденістің басымдығында. Осы ерекшелік аталған жобаның идеялық бағытымен өзара сабақтасып жатыр.

Қазіргі Қазақстанда поэзияның дамуына әртүрлі институционалдық және бейресми құрылымдар ықпал етуде. Университеттер мен кітапханалар жанындағы әдеби клубтар жүйелі ұйымдастыру, тұрақты модерация және көптілді коммуникация арқылы тұрақты оқырман аудиториясын қалыптастырады. Академик Ә. Нысанбаевтың пікірінше, мәдени институттар тұлғаның рухани және әлеуметтік қалыптасуында маңызды рөл атқарады (Нысанбаев, 2012.) Осы тұрғыдан алғанда, университеттік әдеби бірлестіктер поэзияны қоғамдық-мәдени тәжірибенің тұрақты элементіне айналдырады. Тәуелсіз шығармашылық қауымдастықтар (Junta, RUNTEAM, JARYQ) бейресми мәдени орта қалыптастырып, қатысушылар арасында өзара ынтымақтастық пен қолдау жүйесін орнықтырады. Instagram платформасында бұл қауымдастықтар визуалды нарративтер, сторис және интерактивті форматтар арқылы өзіндік мәдени брендин қалыптастырады. Қазіргі әлеуметтік желілердің алгоритмдік жүйесі қысқа әрі динамикалық бейнематериалдардың таралуына басымдық береді. Бұл жағдай поэзияның дәстүрлі мәтіндік форматының көрінімін шектеп, жаңа медиалық форматтардың қалыптасуына ықпал етті. Соның нәтижесінде поэзиялық контент рилс, бейне-рецитация және аудиовизуалды перформанс түрінде ұсыныла бастады.

Көптілді аудитория жағдайында қазақ тіліндегі контенттің қолжетімділігін арттыру мақсатында субтитрлеу, транскрипциялау және кроссплатформалық тарату стратегиялары қолданылады. NU Poetry Club-тың ағылшын тіліндегі жарияланымдары осы бағыттағы тиімді тәжірибенің үлгісі болып табылады. Әлеуметтік желілерде поэзиялық үзінділердің жаппай таралуы мәтіннің бастапқы семантикасының өзгеруіне және авторлық құқық нормаларының әлсіреуіне алып келуі мүмкін. Бұл құбылыс қазіргі медиамәдениетте «үзінділік эстетика» феномені ретінде сипатталады. Сонымен қатар, тәуелсіз әдеби қауымдастықтардың тұрақты дамуы қаржылық қолдау, ұйымдастырушылық ресурстар және инфрақұрылымдық мүмкіндіктермен тікелей байланысты. Аталған факторлардың жеткіліксіздігі олардың ұзақмерзімді қызметіне кедергі келтіреді. Қазақстандағы қазіргі поэзия мәдениеті офлайн институттар мен цифрлық медиажобалар арасындағы өзара ықпалдастық негізінде көпдеңгейлі жүйе ретінде қалыптасуда. Визуалды форматтар, поэзиялық перформанс және қауымдастықтық коммуникация жаңа аудиторияны тартудың негізгі құралдарына айналып отыр. Дәстүрлі әдеби құрылымдар мен әлеуметтік желілік жобалардың өзара үйлесімді әрекеті поэзияның қоғамдық маңызын арттырып, ұлттық әдебиеттің заманауи медиамәдени кеңістіктегі орнын нығайтады.

Кесте 11. Нәтижелердің ғылыми құндылығын бағалау кестесі

Нәтиже деңгейі	Не нәрсе анықталды?	Ғылым үшін маңызы
Жүйелік деңгей	Ментальділік — лириканың құрылымдық негізі.	Әдебиет теориясын жаңа парадигмамен толықтыру.
Талдау деңгейі	Этномәдени кодтардың жаңғыру жолдары.	Ұлттық әдебиеттің бірегейлігін ғылыми негіздеу.
Практикалық деңгей	«Адал азамат» концепциясының поэтикалық моделі.	Жаңа буынды тәрбиелеудегі әдебиеттің идеологиялық рөлін нығайту.

Төртінші бөлім бойынша тұжырым

Қазіргі қазақ поэзиясының виртуалды кеңістікте қарқынды дамуы – әдеби үдерістің жаңа медиалық дәуір талаптарына икемделуінің және көркем

коммуникацияның жаңаша сипатының қалыптасуының айқын көрсеткіші. Цифрлық технологиялар, интернет платформалары және әлеуметтік желілер поэзияның таралу арналарына ғана емес, оның қабылдану табиғатына, автор мен оқырман арасындағы байланыстың құрылымына, тіпті поэтикалық мәтіннің жасалу және өмір сүру формаларына да елеулі ықпал етіп отыр. Бұл тұрғыдан алғанда, виртуалды орта әдебиеттің дәстүрлі институционалдық жүйесіне (баспа, әдеби журналдар, ресми сын) балама сипаттағы жаңа мәдени кеңістік қалыптастырып, поэзияның қоғамдық айналымын жеделдеткен медиалық алаңға айналды. Интернет пен әлеуметтік желілердің поэзия кеңістігіне енуі шығармашылық еркіндіктің кеңеюіне мүмкіндік берді. Біріншіден, ақынның көркем мәтінді жариялау мүмкіндігі бұрынғыдай баспа құрылымдарына немесе редакциялық сүзгіге тәуелді болмай, автордың өз еркімен жүзеге асатын жедел әрі ашық үдеріске айналды. Екіншіден, цифрлық медианың интерактивті табиғаты оқырманмен тікелей байланыс орнатуға жағдай жасап, поэзияны қабылдау процесін жандандыра түсті: пікір жазу, бөлісу, жауап мәтіндер (комментарий, ремикс), оқырман реакциясын дереу алу сияқты мүмкіндіктер көркем мәтіннің әлеуметтік өмірін едәуір белсенді етті. Нәтижесінде поэзия тек жеке шығармашылық акт ғана емес, белгілі деңгейде көпшілік қатысатын ашық мәдени коммуникация актісіне айналды.

Осы құбылыс әдебиеттің демократиялануына ықпал еткені байқалады. Яғни поэзия кеңістігіне ену мүмкіндігі кеңейіп, жас ақындардың жариялану, танылу, оқырман аудиториясын қалыптастыру әлеуеті артты. Әлеуметтік желі жас қаламгерлер үшін әдеби ортаға кірігудің жаңа моделін ұсынып, шығармашылық бедел мен танымалдылықтың қалыптасу механизмдерін де өзгеріске ұшыратты. Бұрын ақынның танылуы көбіне әдеби ұйымдар, баспа саясаты, сыншылар қауымының пікірі арқылы жүзеге асса, бүгінгі таңда виртуалды кеңістікте аудиторияның тікелей қабылдауы мен қолдауы маңызды факторға айналып отыр. Бұл – мәдени өрістегі билік пен ықпалдың (символдық капиталдың) таралу жүйесіне де әсер еткен өзгеріс. Сонымен бірге виртуалды кеңістіктегі поэзияның дамуы жанрлық және көркемдік түрленуге жол ашты. Медиалық орта сөздің ғана емес, бейне, дыбыс, дизайн, визуалды символдардың да ықпалдасуына негізделгендіктен, қазіргі поэзияда мәтіннің мультимедиалық табиғаты күшейіп келеді. Мәселен, поэтикалық шығарманың иллюстрациямен, авторлық бейнебаянмен, музыкамен қатар ұсынылуы поэзияның әсер ету мүмкіндігін арттырып, оны синкретті көркем құбылысқа жақындатады. Сонымен қатар қысқа

форматтағы өлеңдер, афористік лирика, «пост-поэзия» сипатындағы микромәтіндер, хэштег арқылы тақырыптық топтасу секілді жаңа түрлік белгілер орныға бастады. Мұның өзі қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық арақатынасының жаңа деңгейде көрінуіне себеп болып отыр. Алдағы кезеңде виртуалды орта поэзияның тек таралу құралы ретінде ғана емес, әдебиеттің жаңа эстетикалық тәжірибе алаңы ретінде де қалыптасуы ықтимал. Өйткені цифрлық медиада поэтикалық мәтіннің өмір сүру кеңістігі өзгеше: мұнда мәтін уақытпен жарыса жаңарып, реплика, ремейк, интертекстік сілтеме, көпшілік реакциясы арқылы үздіксіз қозғалыста болады. Осыған байланысты поэзияның мәнін түсіндіруде оның дәстүрлі автономды табиғатымен қатар, медиалық кеңістіктегі динамикасын, мәтіннің «желідегі өмірін» де ескеру қажет.

Осы тұрғыдан әдебиеттану ғылымының алдында жаңа міндеттер туындап отыр. Біріншіден, поэзияның цифрлық медиадағы поэтикасын зерттеу өзекті: мәтін құрылымы, тілдік ерекшелік, визуалды-дыбыстық элементтердің әсері, цифрлық жанрлардың қалыптасуы – арнайы ғылыми талдауды қажет ететін бағыттар. Екіншіден, виртуалды кеңістікте қалыптасатын лирикалық тұлғаның табиғатын анықтау маңызды. Яғни желідегі ақын бейнесі, «авторлық меннің» цифрлық репрезентациясы, өзін таныту стратегиялары мен мәтін арқылы жасалатын тұлғалық модельдер әдеби-теориялық тұрғыдан жаңа түсіндіруді талап етеді. Үшіншіден, интерактивті оқырман феномені де ерекше мәнге ие: қазіргі оқырман тек қабылдаушы емес, ол пікір білдіруші, мәтінді таратуға қатысушы, кей жағдайда мәтіннің мазмұндық өміріне ықпал етуші субъект ретінде байқалады. Сондықтан интерактивті оқырманның мәдени типологиясын, цифрлық ортадағы оқырман психологиясын, қабылдау мәдениетін жүйелі түрде зерттеу – бүгінгі әдебиеттанудың маңызды бағыттарының бірі болуы тиіс.

Қорытындылай келгенде, қазіргі қазақ поэзиясының виртуалды кеңістікте дамуы – әдебиеттің жаңа заманға бейімделуін танытатын көпқырлы үдеріс. Бұл құбылыс поэзияның қоғамдық қызметін кеңейтіп, авторлық шығармашылық еркіндікті арттырып қана қоймай, көркем мәтіннің жанрлық, эстетикалық және коммуникациялық табиғатын түрлендіріп отыр. Демек, цифрлық медиадағы поэзияны зерттеу – қазіргі әдебиеттанудың ғылыми парадигмасын жаңартатын, теориялық ойды тереңдететін перспективалы сала ретінде қарастырылуы қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу жұмысы барысында қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясының көркемдік және теориялық негіздері кешенді түрде сараланып, ұлттық ойлау жүйесінің поэтикалық бейнелену тетіктері жан-жақты айқындалды. Қазіргі лирикалық дискурста ұлттық руханияттың мәнін тану, тарихи жадты көркемдік модельдеу, этномәдени кодтарды заманауи эстетикаға сәйкестендіру секілді үдерістер ментальділік категориясын әдебиеттанымдық талдаудың өзегіне шығарып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижесі қазіргі қазақ поэзиясын дәстүрлі тақырыптық талдау аясынан кеңейтіп, оны ұлттық сана, мәдени жады, символдық жүйе, құндылықтар кеңістігі тәрізді феномендер мен сабақтастықта бағамдауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың басты нәтижесі – әдебиеттегі ментальділік пен концепция ұғымдарының өзара байланысын теориялық тұрғыдан негіздеп, олардың қазіргі қазақ поэзиясындағы көрінісін нақты мәтіндік талдаулар арқылы айқындау және ұлттық руханияттың поэтикалық болмысын жаңа ғылыми пайымдаулармен түсіндіруінде. Ментальділік – тек әлеуметтік-психологиялық сипаттағы ұжымдық қасиет емес, ол ұлттың тарихи тәжірибесі, дүниетанымдық архетиптері, рухани құндылықтары, мәдени рефлексиясы тоғысатын күрделі құрылым. Ал концепция сол құрылымның көркем мәтіндегі бейнелік көрінісі ретінде ұлттық ментальділіктің лирикалық дискурста қалай «сөйлейтінін», қандай мағыналық қабаттар мен семиотикалық кодтар арқылы жүзеге асатынын айқындайды.

Зерттеудің бірінші тарауында әдебиеттанудағы ментальділік пен концепция категорияларының теориялық табиғаты, олардың гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі орны және қазақ әдебиеті материалдарына бейімделу жолдары қарастырылды. Бұл тарауда ментальділік феноменінің әдебиетпен байланысы қарапайым тақырыптық параллельдер аясында ғана емес, көркемдік сана, ұлттық ойлау жүйесі, дүниенің поэтикалық бейнесі сияқты кең ұғымдармен бірлікте зерделенді. Әдебиет – ұлттық ментальділіктің ең тұрақты айнасы ғана емес, оны қалыптастыратын, жаңартатын, модернизациялайтын мәдени механизм екені дәйектелді. Яғни поэзияда ментальділік пассивті түрде бейнеленбейді; керісінше ол лирикалық сана арқылы көркемдік формаға түсіп, белгілі бір кезеңнің рухани картасын жасайды.

Ментальділік ұғымы ұлттық тарихи жадтың, мифологиялық-архетиптік ойлау құрылымдарының, ұжымдық құндылықтар жүйесінің тұтастығын

жинақтайтын рухани код ретінде сипатталды. Ұлт мәдениетінің ішкі логикасы, дүниетанымдық тұрақтылары, мифтік бейнелер жүйесі, салт-дәстүрдің символдық қызметі, тілдік сананың ерекшеліктері – барлығы біріккен тұста ментальділіктің әдеби мәтінде көрінетін көпқабатты болмысын қалыптастырады. Ұлттық ментальділіктің көркем мәтіндегі көрінісі көбіне архетиптік бейнелер, дәстүрлі символдар, ритуалдық ишаралар, этномәдени формулалар арқылы беріледі. Мәселен, «жол», «атамекен», «дала», «шаңырақ», «тұлпар», «жусан иісі», «қобыз үні» тәрізді кодтар ақындық бейнелеуде ұлт санасының терең қатпарларын іске қосатын мәдени таңбалар ретінде тұрақты қызмет атқарады.

Ал концепция ұғымы осы ментальділік мазмұнның поэтикалық мәтіндегі нақты көрінісі, мағыналық моделі ретінде түсіндірілді. Концепция – бір ғана сөздің немесе бір ғана символдың мағынасы емес; ол – лирикалық мәтінде жүйеленетін ассоциативтік өріс, эмоциялық реңк, құндылықтық бағдар, рухани бағдарлама. Сондықтан концепция поэзияда логикалық деңгейде ғана емес, эстетикалық деңгейде де қабылданады: дыбыс ырғағы, метафора, эпитет, синтаксистік құрылым, интертекст, аллюзия секілді көркемдік құралдар арқылы ұлт дүниетанымының семантикалық қаңқасы жасалады.

Тарауда сондай-ақ көркемдік сана мен ұлттық ойлау жүйесінің эволюциясы қазақ әдебиетінің дәуірлік сипатын ғана емес, оның рухани сабақтастығын, мәдени трансформациясын да танытатыны айқындалды. Әдеби даму – тек стильдік немесе бағыттық өзгеріс емес; ол ұлт санасының жаңғыруы, мәдени кодтың қайта ұйымдасуы. Қазіргі кезеңдегі қазақ лирикасы ұлттық концептілерді дәстүрлі пішінде қайталамай, оларды жаңа поэтикалық тілмен қайта құру арқылы ұлттық ментальділіктің заманауи моделін жасайтыны дәлелденді.

Екінші тарауда қазіргі қазақ лирикасының даму үрдістері мен көркемдік-эстетикалық ізденістері жүйеленіп, тәуелсіздік кезеңі поэзиясының жаңаша сипаттары ғылыми негізде талданды. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы әдеби қозғалыс ұлттық дәстүр мен жаңашылдықтың, этномәдени жад пен жаһандық ойлау жүйесінің тоғысына айналғаны анықталды. Бұл тоғыс – әдеби процесте қалыпты синтез емес, күрделі дүниетанымдық және көркемдік бәсеке, эстетикалық таңдау, рухани бағдар айқындау феномені ретінде сипатталды.

Тәуелсіздік дәуірі қазақ лирикасында ең алдымен еркіндік идеясы, жеке тұлғаның рухани дербестігі, ұлттық өзіндік таным және тарихи әділетті сана сияқты өзекті ұстанымдар күшейді. Поэзиядағы лирикалық «мен» бұрынғыдай

тек сезім әлемін бейнелеуші субъект қана емес, ұлттық ойлау жүйесін жаңғыртушы интеллектуалдық тұлғаға айналды. Лирика философиялық тереңдікке ұмтылып, әлеуметтік жауапкершілік пен мәдени миссияны бір арнаға тоғыстырды. Осы кезеңде ақындық сөздің мазмұндық салмағы артып, формалық ізденістер кең өріс алды: верлибр, модернистік фрагментарлық құрылым, жаңа метафоралық жүйелер, ассоциациялық ойлау поэтикасы белсенді қолданылды. Атап айтқанда, М. Райымбек, Ә. Балқыбек, Б. Бабажанұлы, Т. Толқынқызы, Е. Алаштуған және басқа да ақындар шығармашылығында ұлттық руханияттың негізгі концептілері жаңа мағыналық қабаттармен байыды. Мысалы, «еркіндік» ұғымы саяси мәнмен ғана шектелмей, рухтың еркіндігі, сөздің тәуелсіздігі, болмыстың дербестігі ретінде кеңейеді. «Атамекен» концепті дәстүрлі географиялық мағынаны ғана емес, рухани кеңістік, символдық мекен ретінде көрінеді. Осылайша тәуелсіздік дәуірі поэзиясы ұлттық ментальділікті жаңғырту үдерісін эстетикалық жаңа формалар арқылы жүзеге асырды.

Заманауи лирикада архетиптік бейнелер мен этномәдени кодтардың жаңа интерпретациясы ұлттық болмыстың рухани жаңғыруына ықпал етті. Дәстүрлі образдар жаңа әлеуметтік және мәдени контекстке енгізіліп, символдық жүйе қайта құрылды. Бұл – ұлттық ойлау жүйесінің тоқырауы емес, керісінше оның заманауи көркемдік тілге бейімделуі, тарихи жадтың жаңаша сөйлей бастауы. Тарауда көрсетілгендей, қазіргі ақындар поэзиясы арқылы ұлттық ментальділік эстетикалық жаңғыру, құндылықтық қайта бағдарлану, мәдени өзін-өзі тану кеңістігіне айналды.

Үшінші тарауда қазіргі лирикалық тұлғаның рухани келбеті, ұлттық жад пен тарихи сана категориялары ментальділік-концептуалдық өрістің орталық компоненттері ретінде қарастырылды. Қазіргі поэзиядағы лирикалық субъект – дәстүрлі психологиялық кейіпкер емес, тарихпен, мәдени жадымен, әлеуметтік кеңістікпен үнемі диалог жүргізетін күрделі тұлға. Бұл тарауда лирикалық «мен» мен ұжымдық «біз» қатынасының динамикасы ерекше назарға алынды. Себебі қазіргі қазақ лирикасында жеке адамның ішкі әлемі тек жеке субъективті кеңістік ретінде емес, тұтас ұлттың рухани ахуалымен сабақтас құрылым ретінде беріледі. Жас ақындар Б. Әліқожа, М. Асан, А. Қайсарқызы, А. Тілеген, Р. Аспанқызы, Б. Майтайұлы, Т. Башар және басқа да ақындардың поэзиясы ұлттық рух пен тарихи жадтың жаңа поэтикалық типологиясын қалыптастырғаны дәлелденді. Бұл шығармаларда тарихи сана – өткенге үн қату ғана емес, болашаққа бағытталған мәдени рефлексия формасы ретінде көрініс табады. Лирикалық мәтінде өткен

шақтың бейнелері ностальгиялық мотивке ғана айналмайды; олар ұлттық өзіндік сананың қазіргі сұраныстарына жауап беретін құндылықтық бағдарға қызмет етеді. Ақын үшін тарих – архивтік дерек емес, тірі рухани кеңістік, этикалық сабақ, ұлт тағдырының символдық коды.

Бесінші тарауда қазіргі поэзиядағы ментальділік құрылымына әсер етіп отырған жаңа факторлардың бірі – виртуалды кеңістіктегі әдеби дамудың белсенділігі де жүйелі талданды. Интернет пен әлеуметтік желілер поэзияны жаңа форматта танытып, шығармашылық коммуникацияның жаңа моделін қалыптастырды. Бұл құбылыс медиамәдени трансформацияның айқын айғағы ретінде бағаланып, қазіргі әдебиеттің таратылу арнасы ғана емес, тіпті поэтикалық ойлаудың өзі өзгеріске түсетін жаңа эстетикалық орта екені негізделді. Әлеуметтік желідегі қысқа мәтін мәдениеті, визуалды поэзия, бейнеөлең, перформативті оқылым түрлері поэзияның жанрлық сипатын кеңейтті. Ақын мен оқырман арасындағы интерактивті байланыс әдебиеттің демократиялануына, жаңа буын ақындардың жылдам танылуына және көркемдік эволюцияға жол ашты. Бұрын поэзияның қоғамдық өмірге әсері кітап пен журнал кеңістігі арқылы іске асса, қазіргі таңда цифрлық орта поэзияны күнделікті коммуникацияның белсенді элементіне айналдырды. Бұл – ұлттық ментальділіктің заманауи әлеуметтік ортада жаңа формада көрінуінің де көрсеткіші. Виртуалды орта бүгінгі таңда тек тарату құралы емес, жаңа эстетикалық тәжірибе мен эксперимент алаңына айналып отырғаны әдеби құбылыстың табиғатын қайта пайымдауды талап етеді.

1. Теориялық-әдістемелік парадигманың жаңаруы

Зерттеу барысында **ментальділік** категориясы әдебиеттанудың дербес аналитикалық құралы ретінде негізделді. Ол жай ғана әлеуметтік-психологиялық ұғым емес, ұлттың тарихи тәжірибесі, дүниетанымдық архетиптері мен рухани құндылықтары тоғысатын күрделі көркемдік құрылым екені дәлелденді. Ал **концепция** — осы ментальділіктің лирикалық дискурстағы нақты бейнелік, семантикалық және семиотикалық көрінісі (моделі) ретінде айқындалды. Бұл екі ұғымның сабақтастығы қазіргі поэзияны дәстүрлі тақырыптық талдау шеңберінен шығарып, когнитивтік-аксиологиялық деңгейде зерттеуге жол ашты.

2. Ұлттық код және Көркемдік эволюция

Зерттеудің бірінші тарауында дәйектелгендей, поэзия — ұлттық ментальділікті пассивті бейнелеуші ғана емес, оны заман талабына сай **модернизациялайтын мәдени механизм**.

«Жол», «Атамекен», «Дала», «Шаңырақ» сияқты тұрақты концептілер қазіргі лирикада жаңа мағыналық қабаттармен байып, ұлттық кодтың өміршеңдігін көрсетті.

Метрикалық ырғақтан бастап, интертекстуалдық байланыстарға дейінгі көркемдік құралдар ұлт дүниетанымының семантикалық қаңқасын құрайтыны анықталды.

3. Тәуелсіздік кезеңі поэзиясының ментальдік сипаты

Екінші тарауда Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ лирикасының даму үрдістері сараланып, **еркіндік идеясы мен жеке тұлғаның рухани дербестігі** басты ментальдік бағдарлар ретінде айқындалды.

– Лирикалық «Мен» — тек сезім иесі емес, ұлттық ойлау жүйесін жаңғыртушы интеллектуалдық тұлға (субъект) деңгейіне көтерілгені дәлелденді.

– М. Райымбек, Ә. Балқыбек бастаған ақындар шоғырының шығармашылығында «еркіндік» концептісі саяси ұғымнан «рух бостандығы» атты экзистенциалдық категорияға трансформацияланғаны көрсетілді.

4. Тарихи жад және «Адал азамат» идеалдары

Үшінші тарауда лирикалық тұлғаның рухани келбеті арқылы тарихи жад пен ұлттық өзіндік сананың заманауи типологиясы жасалды.

- Қазіргі ақындар (Б. Әліқожа, М. Асан, Е. Жүніс т.б.) үшін тарих — архивтік дерек емес, тірі рухани кеңістік және этикалық сабақ.

- Лирикадағы «адалдық», «кие», «ар» ұғымдары Президент ұсынған **«Адал азамат»** концепциясымен үндесіп, ұлттың жаңа моральдік-этикалық бейнесін қалыптастыруға қызмет ететіні негізделді.

5. Медиамәдени трансформация және Болашақ бағдары

Зерттеудің ерекше нәтижелерінің бірі — виртуалды кеңістіктің (цифрлық ортаның) қазіргі ментальділікке әсерін анықтау.

Әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалар поэзияны жаңа коммуникациялық деңгейге шығарды.

Бұл үдеріс ұлттық ментальділіктің тұйықталуына емес, керісінше оның жаһандық ақпараттық кеңістікте жаңа формаларда (бейнеөлең, перформанс) жаңғыруына ықпал етіп отырғаны айқындалды.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, қазіргі қазақ лирикасы — ұлттық ментальділіктің статикалық көрінісі емес, оның динамикалық дамуын, модернизациялануын және «ұлттық кодтың» жаңаша рефлексиясын көрсететін күрделі көркемдік жүйе. Бұл зерттеу қазақ әдебиеттануындағы **когнитивтік-ментальдік бағытты** жаңа

мазмұнмен толықтырып, болашақ филологиялық ізденістерге методологиялық негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 217 p.
- 2 Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree. – University of Nebraska Press, 1997. – 312 p.
- 3 Huntington S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. – New York: Simon & Schuster, 2004. – 123 p.
- 4 MacCormack R., Stanford W. CA 94305-4035. – USA, 1998. – 117 p.
- 5 Manovich L. The Language of New Media. – Cambridge: MIT Press, 2001. – 175 p.
- 6 Modern trends in Kazakh poetry / ed. by G. Esim, A. Yesdaulet. – Almaty: Kazakh PEN Club, 2018. - 234 p.
- 7 Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultanova B., Abilkhaiyrov N., Abdrakhmanova K. Artistic transformation of the female image in Kazakh literature // Mankind Quarterly. - 2021. – Vol. 61, №3. – P. 653-668.
- 8 Rickert H. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. – Heidelberg, 1926. – 17 p.
- 9 Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. – Halle, 1916. – 321 p.
- 10 Sen A. Democracy as a Universal Value // Journal of Democracy. – National Endowment for Democracy and the Johns Hopkins University Press, 1999. - Vol. 10, №3. – P. 217.
- 11 Thomas G. Winner. The oral art and literature of the Kazakhs of Russian Central Asia. - Duke university press, 1958. – 270 p.
- 12 Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. - Oxford: Oxford University Press, 1996. – 56 p.
- 13 Абай. Қарасөздер. – Алматы, 1995. – 165 б.
- 14 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2020. – Т. 1. – 632 б.
- 15 Абитилда Д. Үнсіздік әуені. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 112 б.
- 16 Аксиология

<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%>
11.04.2025.

- 17 Ақберен Елгезек өлеңдері Malim.kz. <https://malim.kz/article/adebiet/aqyn-aqberen-elgezek-olenderi-29095> 12.05.2025.
- 18 Алаштуған Е. Жалғыз аспан – рух рауаны. – Алматы: Aspan, 2021. – 360 б.
- 19 Алаштуған Е. Тақсыр, күн. – Алматы, 2021. – 127 б.
- 20 Алисова Т.Б. Ономастологический подход при сопоставительном изучении лексико-семантических структур двух языков // Вестник Харьковского национального университета. Серия «Филологическая». – 2005. – №3. – С. 15-81.
- 21 Алтай Ә. Марқажүрек. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 80 б.
- 22 Аманқұлова Л., Бегманова Б. Қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік ізденістер (ақын Е. Жүніс шығармашылығы бойынша) // «Keruen» ғылыми журналы. - 2022. - №77(4). – Б. 254-263.
- 23 Аманқұлова Л., Қоспағарова А., Екер Г. Қазіргі қазақ поэзиясындағы этномәдени құндылықтар (ақын Ә.Шегебай шығармашылығы бойынша) // «Keruen» ғылыми журналы. - 2024. - №82(1). – Б. 211-219.
- 24 Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) // Лингвистика и поэтика: сб. науч. ст. – М., 1979. – С. 147-174.
- 25 Арутюнова С.А., Багдасаров С.А. Язык – культура – этнос. – М.: Наука, 1994. – 123 с.
- 26 Асан М., Мағжан-Нама. Поэма-Палимпсест // Қазақ әдебиеті. – 2022. - №1. – Б. 15-29.
- 27 Асан М. Сүйесің, жүрек, сүйесің. Өлеңдер жинағы. – Алматы: Foliant, 2019. – 112 б.
- 28 Аспанқызы Р. Поэма. – Алматы: Балауса, 2021. – Т. 47. – 84 б.
- 29 Асыл Е. Құлағымда тұяқтардың дүбірі: Өлеңдер. – Алматы: «Abai» baskasy, 2021. – 56 б.
- 30 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 150 с.
- 31 Ахметов З. Классикалық зерттеулер. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т. 15. – 412 б.
- 32 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 212 б.
- 33 Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 284 б.
- 34 Әбдіғазиев Б. Асыл арна: (Абай дәстүрі мен Шәкәрім). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.

- 35 Әбдікәкімов Т. Ырауан: өлеңдер, балладалар, толғау. – Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.
- 36 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Алматы: Атамұра, 1998. – 192 б.
- 37 Әліқожа Б. Ақтүн: Өлеңдер. – Алматы: Раритет, 2022. – 240 б.
- 38 Әліқожа Б. Қазіргі поэзия және медиамәдениет. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 124 б.
- 39 Әліқожа Б. Хұснихат. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 160 б.
- 40 Әлімақын Д. Ол құстың аты – еркіндік. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 112 б.
- 41 Әсемқұлов Т. Әдебиет және өнер жайлы ойлар. – Алматы, 2012. – 300 б.
- 42 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 244 б.
- 43 Әшімбаев С. Ақиқатқа іңкәрлік. – Алматы: Ана тілі, 1997. - 197 б.
- 44 Бес ғасыр жырлайды // Екі томдық.– Алматы: Жазушы, 1989. - 384 б.
- 45 Бабажанұлы Б. Ниетқабыл. – Алматы, 2019. – 285 б.
- 46 Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 512 б.
- 47 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Т. 1. – 382 б.
- 48 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 49 Балқыбек Ә. Қатардағы өлең. – Алматы, 2024. – 393 б.
- 50 Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 486 с.
- 51 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
- 52 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
- 53 Башар Т. Интертекст. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 104 б.
- 54 Бәкір Ә. Тәуелсіздік тағдыры. – Астана: Сарыарқа, 2009. - 355 б.
- 55 Бегманова Б. Мұқағали Мақатаев және қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық. – Алматы: Дәстүр, 2015. – 116 б.
- 56 Беделхан Б. Ұлы сия. – Алматы: Arna-b, 2025. – 124 б.
- 57 Беделханұлы Б. Көкемарал. – Астана: Елорда, 2001. - 88 б.
- 58 Бейсенбекқызы Е. Ана жүрегіндегі өмір. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 128 б.

- 75 Егеубаева Г. Заманауи қазақ поэзиясы және виртуалды кеңістік // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. – 2022. – №3. – Б. 45–50.
- 76 Елгезек А. Көлеңкелер күбірі – Астана: Фолиант, 2009. – 146 б.
- 77 Елікбаев Н. Психология. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 96 б.
- 78 Ержанова А.С., Сыдыкова А.К., Туребаева А.Е. Концепт ұғымының теориялық негіздері // Молодой ученый. – 2015. – №7(87). – Б. 73-76.
- 79 Ержанова С.Б. Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында. – Алматы: Білім, 2010. – 320 б.
- 80 Есдәулет Ұ. Ынтық зар. – Алматы: Атамұра, 2009. – 334 б.
- 81 Есембеков Т. Қазіргі әдеби процесс және руханият. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 248 б.
- 82 Есім Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Ғылым, 1994. – 125 б.
- 83 Ешенұлы Т. Ұлы қаладағы блюз. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. - 104 б.
- 84 Жазай Қ. Толқынға қарсы: Өлеңдер. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 72 б.
- 85 Жақыпов Ж. Цифрлық гуманитаристика және әдебиеттану. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2023. – 168 б.
- 86 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- 87 Жаңа қазақ әдебиеті. Дарынды жастардың шығармашылық жетістіктері. – Алматы: Evo press, 2024. – 316 б.
- 88 Жукас С. О соотношении фольклора и литературы. Фольклор. Поэтика и традиция. – М.: Наука, 1982. – С. 8-20.
- 89 Жутаева А.К., Ержанова С.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы когнитивтік ұғымдар // ҚазМҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №2(178). – Б. 137-143.
- 90 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дайындау институты, 2010. – 608 б.
- 91 Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2013. – 321 б.
- 92 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 2006. – 245 б.
- 93 Жүкеш Қ. Ұлттық психологияның сипаты. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1993. – 93 б.
- 94 Жүніс Е. Ғаусар. – Астана: Фолиант, 2014. – 288 б.
- 95 Жүніс Е. Нарadu. – Алматы: Дәуір, 2021. – 335 б.

- 112 Кусов В.Г. Категория ментальности в социологическом измерении // Социол.исслед. – 2000. – №9. – С. 79.
- 113 Қабдолов З. Ахаң һәм әдебиеттің әліп-биі. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 144 б.
- 114 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 368 б.
- 115 Қазақ әдебиетінің тарихы // Он томдық. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. - Т. 1. – 812 б.
- 116 Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы: Ғылым, 1981. - 210 б.
- 117 Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар. – Алматы: Print express, 2017. – 510 б.
- 118 Қайсарбекқызы А. Құр-Ман.– Алматы: «Abai» баспасы, 2021. - 72 б.
- 119 Қалиева А., Ертай С. Национальные и общечеловеческие ценности в современных казахских романах // Мир науки, культуры, образования. – 2017. – №6. – С. 537-539.
- 120 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 356 б.
- 121 Қамзабекұлы Д., Омар Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: ARNA, 2013. – 192 б.
- 122 Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 501 б.
- 123 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір. – Алматы: Жазушы, 1991. – 298 б.
- 124 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
- 125 Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2018. – Т. 2. – 372 б.
- 126 Құрманбай А., Сәрсенбаева Ж., Хуатбекұлы Е. Қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа тенденциялар (А.Елгезек, Б.Қарағызұлы, Е.Жүніс шығармалары негізінде) // Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. – 2023. – №3. – Б. 207.
- 127 Лосев А.Ф. Владимир Соловьев и его время. – М.: Молодая гвардия, 2009. - 617 с.
- 128 Лотман Ю. М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис, 1992. – С. 14-22.
- 129 Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
- 130 Мағауин М. Ұлттың күре тамыры // Жұлдыз. - 1994. – №10-12. – Б. 16-28.

- 131 Майданов А.С. Возникновение парадоксов и способы их разрешения. Электронная библиотека ИФ РАН https://iphras.ru/elib/Ph_sc3_9.html 12.08.2025.
- 132 Майтайұлы Б. Қаладағы жылқы дауысы. – Алматы: «Abai» баспасы, 2021. – 48 б.
- 133 Майтанов Б. Көркем әдебиеттігі психологизм. – Алматы: Ғылым, 1996. – 226 б.
- 134 Майтанов Б. Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
- 135 Мақатаев М. Аманат. – Алматы: Жазушы, 2002. – 256 б.
- 136 Мандельштам О. Разговор о Данте. Эссе. – М.: Искусство, 1967. – 41 с.
- 137 Манкеева Ж. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыт. – Алматы: Ғылым, 2008. – 336 б.
- 138 Марков Б.В. Разум и сердце: история и теория менталитета. – Спб., 1993. – 229 с.
- 139 Мәдібай Қ. Қазіргі қазақ әдебиетінің дамуы. – Алматы: Арда, 2014. – 292 б.
- 140 Мәмбетов Ж.М. Шаймаранның лирикасы - 2017 <https://ult.kz/post/murat-shaymarannyn-lirikasy> 18.07.2025.
- 141 Медетбек Т. Алтынкөпірліктер (қазіргі жастар поэзиясы хақында). – Жұлдыз. – 2008. – №2. – Б. 126-140.
- 142 Миль Д.С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / пер. с англ.; биограф. очерк МИ Туган-Барановского. - М.: Эксмо, 2007. – С. 114-121.
- 143 Мырза Әлі Қ. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2002. – 220 б.
- 144 Мырза Әлі Қ. Таңдамалы // Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 423 б.
- 145 Мырзахметұлы М. Абай және дін. – Алматы: Санат, 2000. – 488 б.
- 146 Мырзахметұлы М. Хакім Абай мұрасын танып білудің 125 (1889-2014) жылдық тарихынан. – Астана: Ғылым, 2015. - 222 б.
- 147 Нәжімеденов Ж. Өлеңдер. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 219 б.
- 148 Негимов С. Сөз өнерінің болмысы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 192 б.
- 149 Нұрғазы А. Бауыржан Майтайдың неоромасы <https://adebiportal.kz/kz/news/view/arda-nurgazy-bauyrzan-maitaidyn-neoroma-sy> 11.04.2025.

- 150 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Алматы: Күлтегін, 2002. – 408 б.
- 151 Нұрғалиев Р. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 265 б.
- 152 Нұриманов Б. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасын құрылымдық талдау // Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University. – PHILOLOGY Series. - 2021. – №134(1). – Б. 44-51.
- 153 Нысанбаев Ә. Мәдениет және өркениет философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 236 б.
- 154 Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті. – Астана: Елорда, 2005. – 370 б.
- 155 Оңғарсынова Ф. Мен саған ғашық емес ем. – Алматы: Жазушы, 2009. – 247 б.
- 156 Орда Г., Қалиев С. ХХІ ғасыр поэзиясындағы көркемдік ерекшеліктер // «Keruen» ғылыми журналы. - 2025. - №86(1). – Б. 30-44.
- 157 Орынбеков М. Казахстанская философия канун ХХІ века. – Алматы: Ғылым, 1998. – 214 с.
- 158 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 569 б.
- 159 Песни степей. Антология казахской литературы. - М.: Художественная литература, 1940. – 588 с.
- 160 Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово: ИПК «Графика», 2004. – 386 с.
- 161 Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – М.: Directmedia, 2015. – 137 с.
- 162 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ; Восток-Запад, 2010. – 314 с.
- 163 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001. – 191 с.
- 164 Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж, 2007. - 226 с.
- 165 Поэты Казахстана. - Л.: Советский писатель, 1978. – 608 с.
- 166 Райымбекұлы М. Кентавр. – Алматы: Ана тілі, 2007. – 173 б.
- 167 Райымбекұлы М. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2015. – 251 б.

- 168 Рама А. Самобытный процесс: от истории национальных литератур к истории литературы латиноамериканской. - Латинская Америка, 1975. – С. 122-128.
- 169 Сагдеева Ф.К. Отражение концепта труд в лексикофразеологических средствах // Этногерменевтика и этнориторика: сб. – Кемерово, 2004. – Вып. 10. – С. 120-123.
- 170 Салқынбай А. Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар. Күретамыр. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 456 б.
- 171 Сәрсенхан Б. Мәңгілік гүл. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. - 136 б.
- 172 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 400 б.
- 173 Сейітқасымов Ә. Ұлттық менталитет және мәдениет. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 148 б.
- 174 Серікқалиев З. Ақ жол: сын мақалалар, зерттеулер. – Алматы, Жазушы, 1990. – 132 б.
- 175 Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. - М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
- 176 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 590 с.
- 177 Сұлтанғалиева О.К. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясының тақырыптық арналары // Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2020. – №1(59). – Б. 4-10.
- 178 Сұлтанова Б.М. Қ. Бегманов лирикасындағы Жиделібайсын тақырыбындағы шоғырлы жырлар ерекшелігі // Абылай хан ат. ҚазХҚжӨТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2025. – №3(78). – Б. 692-701.
- 179 Сұлтанова Б.М. Батыс, шығыстың мәшһүрі Руми // Е.Н.Гумилев ат. ЕҰУ Хабаршы ғылыми журналы. – 2015. – №3(106). – Б. 237-241.
- 180 Талап Ш. Адасқақ ойлардың аспаны. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 88 б.
- 181 Толқынқызы Т. Ақындық әлем. – Астана: Фолиант, 2015. – 285 б.
- 182 Топорков А.Л. Взаимодействие фольклора и литературы // Теория литературы. Роды и жанры (Основные проблемы в историческом освещении). – М., 2003. - Т. 3. – С. 153-420.
- 183 Төлепберген Б. Алаш жолы: публицистикалық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 2017. – 239 б.

- 184 Тұрғанбек Н. Жан жылайды. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 120 б.
- 185 Тұрғанбек Н. Ұлы отау. – Алматы: «Abai» baspasy, 2024. – 275 б.
- 186 Тұрсынов Е. Қорқыт туралы аңыз // Жұлдыз. – 1996. – №1. – Б. 165-174.
- 187 Тілеген А. Бойтұмар: Өлеңдер жинағы. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 96 б.
- 188 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениеті. – Алматы: Арыс, 2018. – 220 б.
- 189 Филиппченко А.М. Национальный менталитет как институциональный фактор экономического развития РФ. – М.: Наука, 2003. – 250 б.
- 190 Хаутай А. Ай шапағы: Өлеңдер. – Алматы: «Abai» baspasy, 2021. – 152 б.
- 191 Хуатбекұлы Е. Бақыт Беделханұлының өлеңдеріндегі жаңашылдық пен жалғыздық // «Кегуен» ғылыми журналы. – 2025. - №87(2). – Б. 185-196.
- 192 ХХІ ғасыр әдебиеттануы: терминдер сөздігі. – Алматы: Service Press, 2024. – 296 б.
- 193 Шапай Т. Шын жүрек бір жүрек. – Алматы: Жазушы, 1999. – 280 б.
- 194 Шаханов М. Ғашықтық ғаламаты. – Алматы: Өнер, 2012. – 480 б.
- 195 Шегебай Ә. Алакеуім. – Алматы: Жазушы, 2001. – 146 б.
- 196 Ыбраев Ш. Мәңгілік сарын: Қазақ эпосының идеялық негіздері. – Алматы: Ғылым, 1997. – 297 б.
- 197 Ыбраев Ш. Эпос әлемі: қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1998. - 295 б.
- 198 Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС: Дәстүр, 2009. – 315 б.
- 199 Ісімақова А. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2016. – 384 б.
- 200 Эмерсон Р.У. Эссе. – Litres, 2025. – 603 с.
- 201 Ясауи Қ. Диуани хикмет. – Алматы: Жазушы, 1993. – 277 б.